

乌克兰中国学史略

(XVIII世纪 - XX世纪初)-理论研究及文献

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А. КРИМСЬКОГО**

Кіктенко Віктор Олексійович

**НАРИС З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КИТАЄЗНАВСТВА.
XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.:
ДОСЛІДЖЕННЯ, МАТЕРІАЛИ, ДОКУМЕНТИ**

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук О. Д. Огнева

КИЇВ – 2002

ББК 930.9 (477 + 510)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Л. О. Лещенко

доктор історичних наук Л. В. Матвеева

Затверджено до друку вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Кримського НАН України

Кіктенко В. О.

Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина
XX ст.: дослідження, матеріали, документи. – Київ, 2002.

Монографія присвячена історії формування українського китаєзнавства
протягом XVIII–першої половини XX століття, яке фактично входило до
синологічних східноєвропейських шкіл. Досліджені спадщина українських
китаєзнавців та процес розвитку цієї наукової галузі в Україні із залученням
маловідомих та невідомих історичних джерел, що зберігаються у фондах
бібліотек та архівів України. Автор відтворює наукові пріоритети України в
галузі китаєзнавства. Дослідження показує генетичний зв'язок в українському
китаєзнавстві, репрезентує його традиції та особливості, мотивації та
спрямування розвитку.

Для китаєзнавців, істориків, дипломатів, студентів та широкого кола
читачів.

ISBN 966-02-2570-9

© Кіктенко В. О., 2002

З М І С Т

Переднє слово (професор Л. О. Лещенко)	4
序 耿二岭 / Переднє слово (професор Ген Ерлін)	5
Вступ	8
Розділ I. Початки феномену українського китаєзнавства (1701 – 1806 рр.)	19
1. Ранні контакти України з Китаєм за часів Київської Русі	19
2. Українські православні місіонери – фундатори Російської духовної місії у Пекіні	24
Розділ II. Дослідження Китаю в Україні у XIX – на початку XX століття (науково-освітній період і проекти інституалізації китаєзнавства)	70
1. Зміна парадигми: від місіонерства українських священиків до практичного китаєзнавства	70
2. Фіксація китаєзнавства на території України: формування центрів та введення вивчення Китаю до науково-освітнього процесу	76
Розділ III. Китаєзнавчі студії в Україні на початку XX ст.: становлення київської школи практичного китаєзнавства (1913 – 1918 рр.)	86
1. Виникнення сходознавчих досліджень у Київському Комерційному Інституті	86
2. Далекій Схід. Організація навчального процесу: викладання китайської та японської мови і наукові відрядження студентів Київського Комерційного Інституту до країн Східної Азії	88
Розділ IV. Українське китаєзнавство 20–40-х рр.: між науковим дослідженням і “мистецтвом політичної брошури”	103
1. Дослідження Китаю в наукових закладах України	103
2. Б. Г. Курц і традиція українського практичного китаєзнавства у процесі розвитку синології в Україні	111
3. Дослідження Китаю в Радянській Україні. Фактичне зникнення феномену українського китаєзнавства внаслідок загального винищення сходознавства в УРСР в 30-ті роки	136
Висновки. Українське китаєзнавство: підсумки та погляд на сучасний період розвитку	145
Література	162
Архівні матеріали	189
Перелік умовних скорочень	191
Summary	192

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ця праця неординарна. Вона стосується історіографії, що є однією з найскладніших частин історичної науки, бо вимагає досконалого володіння великим обсягом знань, застосування ефективного методу дослідження і масованого порівняльного аналізу. Автор монографії – молодий, але плідний український китаєзнавець Віктор Кіктенко, який закоханий в тему і енергійно обстоює необхідність розвитку сходознавчих студій в Україні.

Суть монографії можна розглядати в двох площинах. По-перше, це ретельний аналіз еволюції українського китаєзнавства протягом тривалого періоду – з XVIII сторіччя аж до другої половини ХХ. Простежено дію чинників, що спонукали інтерес до вивчення Китаю, і тих, які гальмували цей процес і спричинили певну “пульсацію” китаєзнавства в Україні, а часом і погасання його. Відроджено з небуття чимало імен українських дослідників, які зробили політичний внесок у світову скарбницю китаєзнавства. По-друге, широкий показ історичних зв’язків між українським та китайським народами з давніх-давен і до сьогодення. Багато з цих сторінок історії були забуті або спотворені ідеологічними чи політичними уподобаннями. Дослідження В. Кіктенка ґрунтується на великому масиві нових архівних джерел, при цьому оцінки, підходи і висновки обґрунтовані, виважені й переконливі. Загалом монографія відзначається ґрунтовністю, високою науковою культурою виконання, оскільки супроводжується багатьма додатками, оригінальними документами та довідковими матеріалами.

Нинішній період відносин України і КНР характеризується постійним прогресом, рухом по висхідній. Обидві держави мають ґрунтовні спільні інтереси у розвитку всебічних зв’язків та взаємодії на міжнародній арені. В Україні потяг до пізнання Китаю, здобутків великої китайської цивілізації невинно зростає. Перекоаний, що монографія В. Кіктенка викличе виправданий інтерес громадськості і стане гідним внеском у світове китаєзнавство.

Доктор історичних наук,
професор Дипломатичної академії України при МЗС України,
у 1993-1996 рр. – радник-посланник Посольства України в КНР

Леонід Леценко

序
耿二岭

俄苏历来被视为中国学大国，其优势是多方面的：有学者认为，圣彼得堡科学院始聘伊拉利昂·罗索欣从事“汉满语文的翻译和教学工作”的日子——1741年3月23日，可视为俄苏中国学之发轫。照此说，俄苏中国学已走过近三个世纪的历程。

俄苏中国学界人才济济，大师迭出。像雅金夫·比丘林关于中国国情民俗的论著，瓦西里耶夫的第一部中国文学史，卡法罗夫的第一部汉俄大词典，伊凡诺夫斯基对中国民族学和钱币史的研究，波波夫翻译的《论语》和《孟子》，瓦·米·阿列克谢耶夫以《诗经》为依据对中西诗学的比较研究等，都既开了某一研究领域的先河，表现出对中国文化的深度认识和学术根柢，又在研究的方法论上具有指导意义，因而一直为后学所推崇。

也许正因为俄苏中国学历史悠久，人才辈出，成果丰硕，所以屡有为之作史著书者。这本是一件好事。不过史家们常忽略了这样一个事实，即“俄罗斯”不仅是一个历史概念、国家概念，同时也是一个民族概念。在“俄罗斯”这部煌煌《史记》里，与俄罗斯族人一起创造历史的异族（例如乌克兰族）人物及其活动往往被淡化，甚至阙如。个中缘由，不言而喻。

事实上，世人至今对乌克兰中国学的历史知之甚少。所以，从现今的观点看问题，于俄国中国学史之外，撰述乌克兰的中国学史，可谓既合情合理合需，也无悖于史实。而乌克兰青年学者基克捷科·维克多·阿列克塞耶维奇就是从事这一新事业的第一人。

基克捷科·维克多·阿列克塞耶维奇1971年生于乌克兰索米。1995年毕业于国立索米师范学院历史系。三年后在乌克兰国家科学院东方学院研修班修业结业。其主要学术兴趣和研究方向为乌中交通史、中国历史及中国文明发展史。1999年他通过了以《乌克兰中国学（18世纪——1941年）》为题的副博士学位答辩。后又积三年之功，加工润色，终成此书。

这部著作从一个崭新的视角、以乌克兰族人的历史活动为主线，论列了18世纪至19世纪上半叶乌克兰中国学酝酿、形成与发展的过程，不但发掘整理出一些鲜为人知的史料，而且提供了若干极有价值的研究线索。

就其写作方法而论，我认为有如下特点：

1. 如众所知，中国学所涉学科范围极广，可以说囊括了人文社会科学，乃哲学、历史、文学、语言、宗教、艺术、政治和社会思想的总和；于是中国学史写来难免芜杂冗赘。然而该书虽旁征博引，取材极丰，但却条理清晰，论证严谨。读后不仅使人长益新知，而且启人心智，可以引发我们思考一些历史和现实的问题。

2. 该书创造性地把乌克兰中国学史切分为六个时期，即：①前史（1708-1806年）；②科学教育时期（1806-1913年）；③实用中国学的产生与发展（1913-1918年）；④苏联乌克兰中国学的形成（1918-1941年）；⑤二战后苏联乌克兰中国学的发展（1945-1991年）；⑥当代（独立后的）乌克兰中国学（1991- ）。作者为这种分期方法提供了科学依据，它不但使读者能够提纲挈领地把握乌克兰中国学发展的主要脉络，而且实际上对乌克兰学者们的擅长之处、研究重点及学术传统作了一个总结。

这部著作的出版，标志着乌克兰中国学史的研究进入了一个新阶段，堪称中乌文化交流史上一件可喜可贺之事。正因为如此，我乐于为之作序。同时，我也想藉此表达一个愿望——有朝一日把它翻译出来，介绍给中国读者。

2002年7月于基辅

（耿二岭系中国天津大学教授，曾任教于乌克兰谢甫琴科国家大学和基辅国家语言大学）

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Росія віддавна вважається країною з розвиненим китаєзнавством. Цьому існує кілька пояснень. Науковці вважають, що російське китаєзнавство започатковане 23 березня 1742 року, коли Іларіон Россохін, представник Російської академії наук (Санкт-Петербург), розпочав наукову діяльність. Він працював у сфері китайсько-маньчжурської філології, перекладу та викладання. Отже російське китаєзнавство має трьохсотлітню історію.

Серед російських китаєзнавців є велика кількість науковців та видатних педагогів. Статті та праці Іакінфа Бічуріна присвячені вивченню китайського народного фольклору; перша історія китайської літератури належить В. П. Васильєву; перший великий китайсько-російський словник – П. І. Кафарову; О. І. Іванов вивчав національності Китаю та досліджував історію грошей; П. - С. Попов вперше переклав російською мовою “Луньюй” та “Менцзи”; В. М. - Алексєєв на основі “Книги пісень” здійснив порівняння китайської та західної поезії. Ці вчені заклали основи російського китаєзнавства на високому рівні знання китайської культури та запровадили наукові основи і методи дослідження, які до сьогодні використовуються вченими.

Російське китаєзнавство розвивалось протягом довгого часу, кожна епоха мала своїх визначних представників, результати досліджень яких були вагомими. Тому закономірно, що існує велика кількість праць присвячених історії російського китаєзнавства. Це гарна справа. Проте історики часто не беруть до уваги одну обставину, а саме те, що “Росія” – це не тільки історичне поняття, державна концепція, а й одночасно з цим – багатонаціональне утворення. За час довгої історії Росії разом з росіянами створювали державу й представники інших національностей, наприклад, українці. Проте їх внесок на довгі часи був забутий або не визнавався, на що були свої причини.

Насправді, у світі на сьогодні мало що відомо про історію українського китаєзнавства. Тому, з цієї точки зору, крім дослідження історії російського китаєзнавства, вивчення українського китаєзнавства слід вважати необхідним, правильним та справедливим, таким що відповідає історичній дійсності. Український молодий вчений Віктор Олексійович Кіктенко перший, хто присвятив себе цій задачі.

Віктор Олексійович Кіктенко народився 1971 року в українському місті Суми. У 1995 році закінчив Сумський державний педагогічний інститут. Через три роки закінчив аспірантуру в Інституті сходознавства НАН України. Його головні наукові інтереси та напрями досліджень: історія українсько-китайських відносин, історія Китаю та розвиток китайської цивілізації. У 1999 році він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою “Становлення українського китаєзнавства. (XVIII століття – 1941 рік)”. Потім знадобилося ще три роки роботи на доопрацювання, щоб створити цю книгу.

Праця базується на нових положеннях, де головним об’єктом дослідження є діяльність українців й описується виникнення, становлення та розвиток

Переднє слово

українського китаєзнавства у XVIII – середині XX століття. Автором не тільки знайдені та систематизовані невідомі історичні джерела, а й запропоновані деякі досить важливі напрямки дослідження.

Спосіб написання роботи має наступні особливості:

1. Як відомо китаєзнавство обіймає широкі наукові обрії – це гуманітарні та суспільні науки: філософія, історія, літературознавство, мовознавство, релігієзнавство, мистецтвознавство та суспільствознавство. Таким чином, досліджуючи історію китаєзнавства, важко запобігти багатослів'ю та несистемності викладення матеріалу. Проте в даній монографії опрацьований чисельний історичний матеріал викладений об'єктивно, системно, обгрунтовано, чітко й виважено, з багатьма посиланнями та коментарями. Прочитання книги дає можливість не тільки отримати нові знання, але й замислитись над цікавими історичними проблемами та питаннями дійсності.
2. Автором запропонована періодизація українського китаєзнавства, яке поділене на шість періодів, а саме: 1) донауковий (1708 – 1806); 2) науково-освітній (1806 – 1913); 3) виникнення та розвиток практичного китаєзнавства (1913 – 1918); 4) виникнення українського радянського китаєзнавства (1918 – 1941); 5) розвиток українського радянського китаєзнавства у повоєнний період (1945 – 1991); 6) сучасний період розвитку українського китаєзнавства (1991 – ...). Дана періодизація визначена на науковій основі й дозволяє читачу досить стисло та конспективно зрозуміти головні етапи розвитку українського китаєзнавства, особливості цього процесу, головні наукові досягнення та результати.

Вважаю, що вихід в світ даної роботи визначає собою перехід дослідження історії українського китаєзнавства на новий етап розвитку. Взагалі це значна подія, тому я з радістю написав переднє слово. Одночасно з цієї нагоди я хочу вказати на необхідність перекладу монографії китайською мовою задля ознайомлення китайського читача.

Професор Тяньцзінського університету (КНР),
викладач Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та
Київського національного лінгвістичного університету,

Ген Ерлін

Київ,
червень 2002 р.

ВСТУП

До 10-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною та Китайською Народною Республікою

“Безмежна готовність до комунікації – не є наслідком знання, а рішенням вступити на шлях людського буття. Ідея комунікації – не утопія, а віра. Для кожного виникає питання, чи прагне він до цього, вірить не в як щось потойбічне, а як в повністю присутнє: в можливість для нас, людей, дійсно жити разом один з одним, та знайти завдяки цьому сумісництву істину і тільки на цьому шляху стати самим собою”

Карл Ясперс [Ясперс, 1994, с. 508].

Схід та Україна – тема, що за своїм змістом різнопланова і насичена прикладом конкретних історичних взаємодій та взаємовпливів. Докладний розгляд відносин нашої країни зі Сходом у минулому значно розширює їх географію і приводить на Далекий Схід – до Китаю. Частина давнього трансконтинентального шляху Пекін–Лісабон, що проходив землями України-Русі, зберігає певні сліди торговельних контактів, але археологічний матеріал може підтверджувати лише факт транскультурного обміну. За часів монголо-татарського панування Хан Балик (Пекін), Каракорум в Китаї доби монгольської династії Юань та Київ, Галич, Володимир у складі Галицько-Волинської держави опиняються на різних боках монгольської ойкумени, яка постає ретранслятором знань та уявлень про обидві країни і дозволяє накопичувати відомості про обидві країни. Проте наявні джерела (як писемні так і речові) або майже не підтверджують подібних контактів, або свідчать тільки про транскультурний характер обміну, а існування культурних запозичень викликає дискусійне ставлення. Такий стан речей зберігається до другої половини XVIII ст. В цей час частина колишньої монгольської ойкумени стає складовою Московського царства (під владу якого поступово підпадає Україна) і продовжує бути ретранслятором знань і уявлень про Китай. Хоча відносини Китай–Україна на відміну від першого періоду, набувають систематизованого вигляду, вони мають опосередкований характер і підпорядковані інтересам країни-посередниці. Можливість розвитку самостійних відносин і відтепер третього знайомства з Китаєм стало можливим тільки з відновленням у 1991 р. незалежності України. Попередній опосередкований контакт визначив специфіку відносин України з Китаєм. Вони обмежувалися або переважно визначалися саме формуванням уявлень про цю країну – тобто як історія розвитку китаєзнавства, а без знання Китаю не можна досягнути рівноправних відносин з ним. Отже, спадщина наших попередників є унікальною можливістю для започаткування такого знання у межах українського досвіду, що є надійним гарантом та підставою як для розвитку українсько-китайських стосунків так і українського китаєзнавства. Отже, дана монографія присвячена вивченню розвитку українського китаєзнавства з XVIII до першої половини XX століття.

За часів перебування України у складі Російської імперії (та пізніше СРСР) культурна спадщина нашого народу, його історія та досягнення маркувалися

як “русское” або “российское”. Те ж саме відбулось й з дослідниками Китаю – російські та радянські вчені використовували надбання українських китаєзнавців як складової частини російської науки без спеціального вивчення цієї спадщини і тим більше визначення феномену українського китаєзнавства. Виняток складає ієр. Микола [Адоратський], який наприкінці 80-х рр. XIX ст. у своєму унікальному спеціальному дослідженні з історії Російської духовної місії в Пекіні [Николай, 1887, Николай, 1887а] вперше і востаннє в російській синології визначав український напрям як “малороссийское направление” у перший період заснування й розвитку Російської духовної місії у Пекіні. Таким чином відбулася легітимізація поняття “українське китаєзнавство”, хоча надалі це не мало розповсюдження. Жодна з китаєзнавчих праць XIX–XX ст. посилання на зазначене визначення не має. На початку XX ст. з’являється визначення феномену українського китаєзнавства за територіальною ознакою у роботі В. Бартольда¹ [Бартольд, 1911]. Та вже за радянських часів подібний підхід навіть не виникає. Насамперед це стосується узагальнюючих радянських праць з історії російського сходознавства [История, 1990; История, 1997]. В єдиній роботі, яку було присвячено загальному вивченню історії російського китаєзнавства і що являє собою справжній довідник з цього питання, а саме дослідженні П. О. Скачкова, зустрічаються відомості про українських дослідників Китаю, проте так само без визначення українського напрямку і без докладного його вивчення [Скачков, 1977]. Окремі згадки про дослідження Китаю в радянській Україні 20–30-х років містить робота В. М. Нікіфорова [Никифоров, 1970]. В праці П. Т. Яковлевої “Первый русско-китайский договор 1689 года” [Яковлева, 1958] подано полеміку авторки з концепцією історії російсько-китайських відносин українського сиолога Б. Курца, про якого окремі згадки також є у В. М. Нікіфорова [Никифоров, 1970]. Взагалі позиція радянських істориків китаєзнавства та сходознавства полягала в тому, що протягом довгого часу історія розвитку наукових знань про Китай в Україні була невід’ємною складовою частиною історії російського китаєзнавства. Дійсно безперечним є сам факт тісного співіснування. Але, як відомо, внаслідок остаточного виникнення за радянських часів міфу про єдину, історично недиференційовану Росію склалось відповідне світосприйняття, що оперувало поняттями з неодмінною домінантою частиною “російського” чи “радянського”. Це спричинило неправомірний відхід у радянській історіографії від дослідження українського китаєзнавства, і, як наслідок, забуті чи напівзабуті імена, події і навіть цілі епохи. На довгі роки було забуто про цікаву та славетну історію участі українців у процесі наближення європейської цивілізації до Китаю.

¹ Бартольд Василь Володимирович (3* [15] XI 1860 – 19 VIII 1930) російський сходознавець, народився в Петербурзі у родині біржового маклера. 1891 р. – закінчив східне відділення мов Петербурзького університету з арабського, перського, турецького та татарського розрядів. 1891 – 1892 рр. вдосконалював знання за кордоном. 1893 р. – магістр, 1900 р. – доктор історії Сходу, 1901 р. – екстраординарний, а з 1906 р. – ординарний професор. З 1910 р. – член-кореспондент Російської Академії Наук та дійсний член Академії Наук СРСР. Викладач Петербурзького університету (з 1896 р.) та Ленінградського східного інституту. Почесний та дійсний член багатьох наукових товариств радянських республік. Видано понад 650 праць.

В українському сходознавстві увага приділялась невеликим епізодам вітчизняної історії, що тим чи іншим чином були пов'язані з Китаєм та китаєзнавством в Україні. Це, зокрема, статті А. Ковалівського² [Ковалівський, 1961] і П. М. Попова [Попов, 1958], єдина стаття В. В. Седнева [Седнев, 1993], що її безпосередньо присвячено китаєзнавству в Україні, але на сучасному етапі розвитку. В дослідженнях К. І. Гурницького [Гурницький, 1980], Ю. М. Кочубея³ [Кочубей, 1988], І. Фальковича [Фалькович, 1928; Фалькович, 1966], С. Кіржаєва та В. Ульяновського [Кіржаєв, 1993], присвячених вивченню сходознавства в Україні, є також поодинокі повідомлення стосовно українського китаєзнавства ХХ ст. Зрозуміло, що в цих працях проблеми становлення і розвитку українського китаєзнавства не були наріжним каменем дослідження і відповідно не мали на меті їх розв'язання. Однак ці і подібні розвідки варто розглядати як підготовчі щодо дослідження даної теми. Єдиний виняток в означеному аспекті є робота українського китаєзнавця Бориса Курца, що залишилась в рукопису [14]. Вона присвячена огляду літератури (як наукової, так й художньої) про Схід, що вийшла в Радянській Україні протягом 1924 – 1932 рр., де значне місце посідає аналіз китаєзнавчих праць. Проте, оскільки Б. Курц розглядає дуже незначний за часом період на підставі аналізу лише друкованої продукції, робота розв'язує невеликий аспект із загального питання щодо китаєзнавства в Україні. Водночас Б. Курц вперше і востаннє в СРСР і в Україні здійснив дослідження українського китаєзнавства.

Прямий контакт з китайською цивілізацією здійснювався на території Піднебесної. Перша спроба систематизованого огляду історії українців в Китаї зроблена 1995 р. у виданні “Енциклопедія Української Діаспори” [Енциклопедія Української Діаспори, 1995], але напрямок викладу матеріалу взагалі не має китаєзнавчого спрямування.

Крім українських та російських дослідників до вивчення українського китаєзнавства звертався американський історик Відмер [Widmer, 1976], який вивчав історію РДМП протягом ХVIII ст., коли в місії значну роль відігравали

² Ковалівський Андрій Петрович (20 I (1 II) 1885 р. – 29 XI 1969 р.), український сходознавець. Народився у с. Росоховате Золочевського району Харківської області в родині інженера. Навчався в Лазаревському інституті східних мов, в 1922 р. закінчив Харківський університет, 1937 р. – кандидат історичних наук, 1951 р. – доктор історичних наук, 1958 р. – професор. Науковий співробітник Науково-дослідного інституту історії української культури (Харків, 1924 р.), Інституту сходознавства АН СРСР (1934 – 1938 рр., 1947 – 1950 рр.). Викладач східного факультету Ленінградського Державного Університету (1947 – 1948 рр.), Харківського Державного Університету (1948 – 1969 рр.), завідуючий кафедрою (з 1951 р.). Видано понад 70 праць.

³ Кочубей Юрій Миколайович народився 9 VII 1932 р. в Полтаві у родині службовця, радянський та український сходознавець. 1955 р. – закінчив Київський державний університет, 1977 р. – кандидат філологічних наук, з 1957 р. співробітник Міністерства Закордонних Справ СРСР, з 1987 р. заступник Генерального директору ЮНЕСКО, член Азіатського товариства (Париж) та Союзу письменників СРСР (з 1982 р.), учасник ХХІХ Міжнародного конгресу сходознавців (Париж, 1972 р.), перший посол незалежної України у Франції. Видано понад 60 праць.

українські священики. Проте ця праця залишилась недосяжною для автора.

Таким чином, в даній монографія вперше в історичній науці досліджується українське китаєзнавство протягом генетичного періоду його існування на основі наукових матеріалів та архівних документів. Метою дослідження є визначення феномену китаєзнавства в Україні, його витоків, закономірностей розвитку та форм існування. Це скеровує аналіз на три напрямки, що визначають об'єкти дослідження територіального, інституційного та персонального рівня. Автор ставив на меті комплексне дослідження китаєзнавства в Україні в зазначений період: 1) визначення джерельної бази українського китаєзнавства, 2) визначення кола українських науковців та дослідників, які причетні до вивчення Китаю, 3) аналіз українських праць з проблем вивчення Китаю, 4) встановлення рівня та місця українських науковців у китаєзнавстві, 5) створення біо-бібліографії українського китаєзнавства, 6) визначення інституційних процесів, що відбувались під час розвитку цієї наукової галузі, 7) формулювання загальних закономірностей існування українського китаєзнавства на різних етапах, які мають відтворити загальну картину історії розвитку китаєзнавства в Україні й започаткувати таким чином її дослідження.

По відношенню до визначення змісту та сутності “китаєзнавства” існують різні підходи. Тому, насамперед, визначимо методологічні засади, на яких існує два загальних визначення знань про Китай: китаєзнавство та синологія. Автор стоїть на таких позиціях, що китаєзнавство – це весь комплекс уявлень про Китай, а синологія – наука, що займається визначенням закономірностей різних аспектів існування китайської цивілізації. Перше поняття є більш об'ємним і включає в себе друге, тоді як синологія є рафінованим китаєзнавством. Метою нашого дослідження є всебічне висвітлення виникнення та розвитку знань про Китай в Україні. З цієї причини нами зроблено вибір на користь терміну “китаєзнавство”.

По-різному складалася доля китаєзнавства в нашій країні, однак найзагальніше визначення питання його становища перебуває поміж двома поняттями – “китаєзнавство в Україні” та “українське китаєзнавство”. Коректність використання цих двох понять в даному дослідженні визначена у наступний спосіб: “китаєзнавство в Україні” – це найширша репрезентація знань про Китай в Україні різними колами суспільства в їх соціальному та національному відношенні, термін “українське китаєзнавство” (або “українська синологія”) чітко визначене українською науковою думкою. Тобто автором введено поняття “українське китаєзнавство”, оскільки у такий спосіб визначено спрямування розвитку знань про Китай в Україні до самостійної наукової галузі, що відбувається на сьогодні.

Хронологічні межі дослідження визначаються значним проміжком часу – XVIII ст. – перша половина XX ст. Тому важливим є визначення періодизації розвитку знань про Китай в Україні. З попередніх робіт спробу періодизації китаєзнавства в Російській імперії було здійснено лише раз П. О. Скачковим у його праці “Очерки истории русского китаеведения” [Скачков, 1977], в якій було виділено п'ять періодів розвитку науки. В основу періодизації було покладено три критерії: 1) етапи історії російсько-китайських відносин, 2) періоди розвитку всієї російської науки взагалі; 3) власне періоди розвитку китаєзнавства. Перший період (1608 – 1727 рр.) – географічне та політичне наближення двох імперій, накопичення первісних знань про Китай, перші спроби створення робіт про географічне та політичне положення

Китаю. Другий період (1727 – 1805 рр.) – розвиток економічних та політичних зв'язків Росії та Китаю, вивчення Китаю учасниками Російської Духовної Місії у Пекіні, початок академічних досліджень китайської мови та культури й народів, які населяли тоді Цинську імперію. Третій період (1805 – 1860 рр.) – поява нових прогресивних, демократичних тенденцій в російському китаєзнавстві, початок викладання китаєзнавчих дисциплін в університетах, досягнення російським китаєзнавством рівня світової синології. Четвертий період (1860 – 1895 рр.) – активізація зовнішньої політики царської Росії на Далекому Сході в геополітичному аспекті та перехід до критичного етапу у китаєзнавстві, всередині якого розпочинається дисциплінарна диференціація. П'ятий етап (1895 – 1917 рр.) співпадає з національно-визвольним рухом у Китаї та “передоднем Великої Жовтневої соціалістичної революції” [Скачков, 1977, с. 10-11].

Слід зазначити, що згадана праця П. О. Скачкова є класикою російського китаєзнавства, і її цінність важко перебільшити. Проте доводиться констатувати, що саме ця робота найкраще демонструє зникнення феномену українського китаєзнавства з російської китаєзнавчої традиції. Періодизація змальовує еволюційний процес єдиного російського китаєзнавства, хоча зміст роботи фактично вказує на наявність джерел формування “русского китаеведения” українського коріння. З іншого боку, стандартне марксистське компліятивне вирішення проблеми матеріально-духовної єдності суспільства, що подане у періодизації П. О. Скачкова, швидше всього вказує на відсторонення дослідника від радянської соціально-політичної дійсності та запровадження методів історичного пізнання. Тому, враховуючи її заглибленість у фактично-подієвий пласт російського китаєзнавства, запропонована періодизація лише формально визначає хронологічні межі з фактичною відсутністю узагальнень про закономірності. З особистого спілкування з академіком Російської академії наук В. С. Мясніковим⁴, учнем П. О. Скачкова, автору вдалось дізнатися про те, що в останні роки життя П. О. Скачков працював над матеріалами, пов'язаними саме з періодом превалювання українського начала в російському китаєзнавстві, проте на сьогодні ця робота лишається невідомою фахівцям.

Як зазначено вище, вперше і востаннє українське китаєзнавство згадується в роботі ієр. Миколи [Адоратского] [Николай, 1887; Николай, 1887а]. Дослідник вважає, що “...в составе членов миссии за 200-летнее ее существование заметны были направления или течения – малороссийское и великорусское... Малороссийское течение преобладало в XVIII столетии, великорусское в настоящем (XIX ст. – **В. К.**). Впрочем в обоих столетиях встречались в миссии представители того и другого направления...”. Відтак, у загальній періодизації історії РДМП перший період визначено як український.

⁴ Мясніков Володимир Степанович, радянський та російський китаєзнавець, народився 15 V 1931 р. у Москві в родині службовця. 1955 р. – закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин, 1964 р. – кандидат історичних наук, 1978 р. – доктор історичних наук, 1982 р. – професор, 1990 р. – член-кореспондент Академії Наук СРСР. Займав різні посади у науково-дослідницьких закладах, на сьогодні – заступник директора Інституту Далекого Сходу Російської Академії Наук з наукової роботи. Очолює центр “Росія – Китай”. Видано понад 150 праць. Провідний фахівець з історії розвитку російсько-китайських відносин.

Таким чином, єдиний варіант періодизації історії китаєзнавства в Росії взагалі не включав українській елемент до класифікаційної схеми розвитку цієї галузі знань, а періодизація історії РДМП лише вказувала на існування шару українського напрямку в історії РДМП. Ані ієр. Микола [Адоратський], ані П. - О. Скачков не визначили процес внутрішнього розвитку українського китаєзнавства. Подане дослідження є першою спробою визначення періодизації історії українського китаєзнавства на основі вивчених матеріалів з цього питання і певного врахування загальних періодизацій ієр. Миколи [Адоратського] та П. - О. Скачкова.

До XVIII ст. Руські землі тільки перебувають в системі транскультурного обміну взагалі між народами Європи та Азії і, зокрема, Китаю. Щоправда, реалії зіткнення знаходили відображення лише у матеріально-побутових надбаннях. Про складніші процеси обміну з огляду на брак документальних та матеріальних підтверджень відомостей немає. З огляду на мізерну кількість наявної інформації межі найдавнішого періоду в розвитку українського китаєзнавства визначити досить складно. Зіткнення з китайською культурою відбулось за часів правління у Піднебесній монгольській династії Юань – складний час випробувань для Руських земель. Перше знайомство не набуло розвитку, і в Україні взагалі не були збережені про це документальні відомості. Тому найдавніший період українського китаєзнавства не відокремлюється у самостійну хронологічну одиницю періодизації, а визначається як первісний досвід зіткнення двох цивілізацій й визначаються нами як **“Ранні контакти України з Китаєм за часів Київської Русі”**. Про деякі факти цього процесу можна дізнатися з праць ієр. Миколая [Николай, 1887, с. 6], Чжан Сінлання [Чжан Сінлання, 1930], М. І. Конрада [Конрад, 1972, с. 77-102], Л. Данзана [Данзан, 1973, с. 228, 368], П. О. Скачкова [Скачков, 1977, с. 15], Б. Рибаківа [Рыбаков, 1982, с. 186-234], В. С. Мяснікова [Мясников, 1996, с. 56-57], А. Ковалівського [Ковалівський, 1996, с. 158, 160], Еренжена Хара Давана [Эренжен Хара Даван, 1995, с. 36], Г. В. Вернадського [Вернадский, 1997, с. 82, 94, 95, 150-151, 234, 370, 371]. Важливі відомості про тогочасні українсько-китайські зв'язки містять мандрівні нотатки Г. де Рубрука, Дж. Дель Плано Карпіні та Марко Поло [Рубрук, 1997; Плано, 1997; Поло, 1997]. Найважливішим джерелом для вивчення цього процесу є історична хроніка “Юаньши”.

Безпосередній розвиток пов'язаний із утворенням та розвитком українського китаєзнавства, яке, на наш погляд, має шість періодів розвитку.

1. Донауковий період (1701 – 1806) – “малороссийский период” (за М. Адоратським). В цей період, насамперед, українськими місіонерами (РДМП) закладаються початки вивчення релігії, історії, філософії, культури Китаю, з'являються лексикографічні роботи. Їхні роботи стосувались наукового вивчення китайської цивілізації та гармонійно поєднували духовні, політичні та наукові завдання. Українські священики XVIII ст. заклали підвалини у роботі місії (переважна більшість начальників місії – українці) та значним чином вплинули на створення передумов для виникнення наукового китаєзнавства в Росії. Фактично українське китаєзнавство розвивається поза межами самої України. Через відсутність територіальної фіксації знань про Китай в Україні та підпорядкованість українських дослідників російським державницьким завданням у перший період започаткування центрів дослідження Китаю не відбулось і, відтак, не було створено безпосередніх передумов для розвитку освітніх та

наукових китаєзнавчих студій в Україні.

Для дослідження даного періоду нами використані робота ієр. Миколи [Адоратського] з історії Російської духовної місії у Пекіні у XVIII – на початку XIX століття [Николай, 1887; Николай, 1887a]; монографія з історії розвитку китаєзнавства в Росії радянського вченого П. О. Скачкова [Скачков, 1977]; перший опис історії російсько-китайських відносин М. Бантиш-Каменського [Бантыш-Каменский, 1882]; стаття Г. Спаського про початок торгових та державних відносин між Росією та Китаєм й заснування духовної місії в Пекіні [Спасский, 1822]; колективна монографія радянських китаєзнавців “Внешняя политика государства Цин в XVII веке” [Внешняя политика, 1977]; відомості про Андрія Білобоцького, учасника посольства Ф. А. Головіна, взято з роботи А. Ковалівського [Ковалівський, 1961, с. 9]; про архів та друкарню місії зі статті С. - Г. Андреевої [Андреева, 2001]. Важливим джерелом для опису даного періоду є роботи церковних істориків – Амвросія [Орнатського] “О пекинском монастыре, в Китайской Империи находящемся” [Амвросий, 1810, с. 64] та Є. Поселянина “Очерки истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке” [Поселянин, 1998]. П. М. Попов встановив витоки виникнення “китайської теми” у Г. Сковороди. Крім того робота містить дані про Китай в Україні, що були зафіксовані у книжках [Попов, 1958]. Це ж питання вивчав й А. Ковалівський [Ковалівський, 1961]. Новітні дослідження Т. А. Пан дозволили уточнити дату смерті першого українського місіонера в Пекіні арх. Іларіона [Пан, 1994]. Деякі відомості про українських місіонерів можна знайти у загальній роботі з історії розвитку сходознавства в Росії [История, 1990]. Безпосередньо наукова спадщина українських місіонерів вивчалась на основі їх друкованих творів [Софроний, 1821; Софроний, 1861; Софроний, 1905; Софроний, 1905a; Феодосий, 1822] та архівних матеріалів, що віднайдені автором та вперше введено у науковий обіг [1; 2; 36; 37]. Про документи та речі матеріальної культури, що привозили українські місіонери на Батьківщину дещо можна дізнатися з опису М. І. Петрова [Петров, 1897, с. 82-83]. Крім цього необхідною джерелознавчою базою дослідження є офіційні документи, що відображають російсько-китайські відносини у даний період [38; Русско-китайские отношения, 1958; Русско-китайские отношения, 1969; Русско-китайские отношения, 1972].

2. Науково-освітній період (1806 – 1913). Українці продовжують входити до складу місії, здебільшого перебуваючи, проте, не на керівних посадах. Треба зазначити, що проблема полягає не стільки в тому, що скорочується чисельність українського священства, а в тому, що значно погіршується його якісний склад. Це призводить до занепаду китаєзнавчих досліджень. У діяльності місії посилюються наукові дослідження, що їх проводять світські особи. Загальна зміна парадигми використання українських професійних сил у роботі РДМП тим не менше зовсім не завадила формуванню передумов до виникнення наукового китаєзнавства в Україні. Але, під час другого періоду цей процес перебуває у стані внутрішнього визрівання з поодинокими спорадичними випадками розвитку досліджень Китаю. Здійснюються окремі дослідження філософії, історії та мови Китаю. Залишається досить значною література, що належить до інформаційного кола у китаєзнавстві. В цей час відбувається територіальна фіксація китаєзнавства в Україні, що уможливорює створення передумов для закладання центрів вивчення Китаю – Одеса, Київ, Харків (подано за значимістю). Але у самостійну галузь в цей період китаєзнавство так і не відокре-

милось, залишаючись підпорядкованим іншим дисциплінам.

Відомості про останнього з українців, які очолювали РДМП (арх. Веніамін [Морачевич]) знаходимо у С. Тимковського [Тимковский, 1824, с. 5] та у П. Скачкова [Скачков, 1977, с. 129, 130, 141, 142, 145, 149, 196, 318, 323, 360, 388, 403]. Життя, наукова спадщина та викладацька діяльність українця за походженням та освітою, видатного китаєзнавця та маньчжуриста О. П. Войцехівського описана в загальній історії російського сходознавства [История, 1990, с. 324] та у монографії В. Дацишена [Дацишен, 2000, с. 98]. Є. Ф. Тимковському, першому приставу місії, який за походженням був українець, присвячено статті С. Тихвинського [Тихвинский, 1997, с. 180], В. Мяснікова [Мясников, 1997, с. 202] та є відомості у роботі А. Кулікової [Куликова, 1993, с. 364]. Нами досліджена китаєзнавча спадщина Є. Ф. Тимковського. Це його роботи “Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах” [Тимковский, 1912, с. 521-522], “Сун [Чжун-тан] – китайский министр и военачальник (при имп. Даогуане)” [Тимковский, 1823, с. 1-6]. Про наступного українця пристава місії Є. П. Ковалевського є так само відомості у загальній історії російського сходознавства [История, 1997, с. 116-117] та у роботі П. Скачкова [Скачков, 1977, с. 187]. Китаєзнавча спадщина Є. П. Ковалевського цілком стосується практичного спрямування [Ковалевский, 1842; Ковалевский, 1845; Ковалевский, 1846; Ковалевский, 1852; Ковалевский, 1852, с. 46-54; Ковалевский, 1853; Ковалевский, 1853а].

По відношенню до фіксації китаєзнавства на території України слід визначити, що в даний період з'являються роботи з географії, топографії, етнографії, соціально-політичного становища Китаю, російсько-китайських відносин, діяльності РДМП, історії поширення християнства в Китаї [Михайловский, 1895; Михайловский, 1897; Исторический очерк, 1860; Филарет, 1863; Албазин, 1899; Краснов, 1895; Краснов, 1899; Краснов, Краснов, 1902; Краснов, 1904; Краснов, 1897; Краснов, 1903; Краснов, 1910; Гиршман, 1876; Пашкова, 1886; Матюнин, 1844; Осадчий, 1910; К. А. Б., 1885; В трущобах Маньчжурии, 1910; Булгаков, 1901; Волнения в Китае, 1900; Тавокин, 1913; Ухач-Огорович, 1911; Рожицкий, 1901; Григорьев, 1840; Захарин, 1904; Мускатблит, 1904; Рудич, 1876; Синозерский, 1904]. В даний період наукові дослідження Китаю в Україні тільки розпочинаються й представлені роботами Н. Тумасова [Тумасов, 1874], М. А. Олесницького [Олесницкий, 1883], О. Козлова [Козлов, 1887], збірнику “Наши азиатские соседи” [Наши азиатские соседи, 1896]. В Україні було розпочато вивчення китайської мови – роботи А. Старкова [Старков, 1890], книга невідомого автора “Слова и фразы японского и китайского языка на русском языке” 1900 р. [Ю-в, 1900], дослідження І. Замотайла [Замотайло, 1915; Замотайло, 1915а].

Важливим фактом для розвитку китаєзнавства в Україні є спроба викладання китайської мови в Харківському університеті, про що можна дізнатися з праці А. Ковалівського [Ковалівський, с. 24] та В. Бартольда [Бартольд, 1911, с. 236]. Історія Китаю була включена до викладання курсу всесвітньої історії професором Харківського університету М. М. Луніним [Лунин, 1842; Лунин, 1842; Лунин, 1892].

В даний період, наприкінці XIX століття, зростає кількість українців на Далекому Сході – цьому питанню присвячена робота В. Чорномаза [Чорномаз, 1993, с. 101-113] та зустрічаємо окремі відомості в роботах В. Мяснікова та

Л. Шевчук [Мясников, 1996, с. 312; Шевчук, 1999, с. 119]. Відповідно й китайці потрапляють до України, дані про що наводить А. Ковалівський [Ковалівський, 1961, с. 9].

3. Розвиток та інституалізація практичного китаєзнавства (1913–1918).

Період практично цілком пов'язаний з Київським комерційним інститутом, де відбулося становлення київської школи практичного сходознавства. В Україні вперше введене викладання китайської мови. З'являються студенти, які відвідували Китай з науковими відрядженнями. Вперше за всі роки розвитку китаєзнавства в Україні створюється повний навчально-організаційний цикл, що складався з викладання мови, отримання фахових знань, вибору тематики китаєзнавчого дослідження та відвідання Китаю з метою польового дослідження і написання наукової праці, що загалом було спрямовано на дослідження відповідного сектора ринку (сучасною мовою це відповідає маркетинговому дослідженню). У такий спосіб Київ стає науково-освітнім центром вивчення Китаю, в якому з'являються справжні китаєзнавці. Розвиток практичного напрямку у китаєзнавстві свідчить про закономірний еволюційний процес становлення будь-якої галузі сходознавства: від безпосередніх потреб суспільства до академічного аналізу. Отже, за третього періоду створюється той необхідний мінімум, який мав у майбутньому забезпечити успішне поширення китаєзнавства до рівня синологічних досліджень. Відтворення цього періоду та відкриття київської школи практичного китаєзнавства цілком стало можливим завдяки тому, що автору вдалося віднайти у фондах Державного архіву міста Києва відповідні документи та матеріали [5; 7; 8; 9; 17; 20; 21; 25; 26; 27; 28; 31; 32; 33; 34; 35; 40].

4. Формування українського радянського китаєзнавства (1918–1941).

Найскладніший щодо характеристики період внаслідок поєднання в ньому протилежних за ознаками рис науково-дослідної роботи. Це перш за все зумовлене кардинальною відмінністю нового радянського суспільства, що фактично повністю змінило соціально-політичну аксіологію суспільства. В цей час проводяться широкомасштабні заходи з інституалізації китаєзнавства, з'являються численні видання з проблем вивчення Китаю. Проте складність полягає в тому, що кількісний показник видань насправді відтворює загальний політико-ідеологічний контекст, а не рівень розвитку китаєзнавства. Переважна більшість праць та організаційних заходів була зніційована завданням поширення революційного руху на Схід, де Китай у той час був лідером. Тому дійсно китаєзнавчі праці у порівнянні з “політичними брошурами” становили абсолютну меншість. Незважаючи на це, даний період стає вершиною розвитку китаєзнавства в Україні, оскільки він репрезентований постаттю першого українського синолога – Б. Курца. Борис Курц є дослідником історії російсько-китайських відносин, керівником наукового семінару зі сходознавства (Київський інститут народного господарства) і втілює практичний напрямок китаєзнавства. Загальне визначення закономірностей розвитку китаєзнавства в цей час полягає у поєднанні двох факторів. Перший – завершення формування київської школи практичного китаєзнавства, що насправді зберігало актив “старої” науки і було справжнім теоретичним підґрунтям, яке уможливило його подальший розвиток; другий – поява пропагандистського китаєзнавства, що створювало інтерес до Китаю на ненауковому рівні. Зазначені фактори та їх відносини і зумовлюють весь спектр китаєзнавства в Україні у четвертий період. Внаслідок пол-

ітичних репресій українське китаєзнавство зникає в 40-х роках (час видання останніх праць українських дослідників Китаю та початок Вітчизняної війни, яка була другим після політичних репресій струсом по силах всього радянського китаєзнавства).

Для вивчення інституційних процесів в українському радянському китаєзнавстві до роботи нами залучені публікації ВУНАС та архівні матеріали десятого фонду Інституту рукопису НБУ НАН України: його харківського центру [Всеукраїнська, 1929], київської філії [23], одеської філії [Всеукраїнська, 1930] та робота з'їздів ВУНАС [22]. Щодо останнього, то певні моменти з цього приводу є в роботі В. Нікіфорова [Никифоров, 1970, с. 134]. Автором зроблена спроба встановити повну бібліографію китаєзнавчих праць вченого Б. - Курца [Курц, 1920; 1927б; 1927е; 1928а; 1929; 1929а; 1929б; 1929в; 1930; 13]. Проте його життєва доля розкрита ще не повністю, хоча деякі матеріали вже віднайдені та залучені до роботи. Це документи, що зберігаються у Державному архіві міста Києва [3; 4; 15].

Б. Курцу належить єдиний історіографічний огляд, присвячений українському радянському китаєзнавству у даний період [14], на основі якого із залученням авторських доповнень відтворюється біо-бібліографічний обсяг досліджень.

5. Розвиток українського радянського китаєзнавства у повоснні роки (1945 – 1991). Даний період можна визначити двома словами – від знищення до відтворення. Після заборони у 30-ті роки китаєзнавство на території УРСР не мало ніякого галузевого розвитку. Існували лише поодинокі випадки китаєзнавчих розвідок, здійснені науковцями, які жили та працювали в Україні. Китаєзнавство в Україні знаходилося на ембріональному рівні, тому немає ніяких підстав для визначення існування в радянській Україні китаєзнавства як розвинутої наукової дисципліни.

6. Сучасний період розвитку українського китаєзнавства, пов'язаний з відновленням традицій вітчизняної науки (1991 – ...). Останній період розпочався у 1991 р. З отриманням незалежності Україна вийшла на світовий рівень міжнародних відносин. Відносини України з Китаєм належать до пріоритетних напрямків зовнішньої політики нашої країни. У 90-ті роки стало можливим і поширення окремих наукових галузей – поновлено й китаєзнавство в Україні.

Дане дослідження обмежується вивченням перших чотирьох етапів, оскільки вони складають єдиний процес розвитку китаєзнавства в Україні з суттєвими внутрішніми закономірностями, тому тема хронологічно посідає період з початку XVIII ст. до другої половини XX ст. Вважаємо, що період другої половини XX століття має бути досліджений у межах окремої роботи, бо українське радянське китаєзнавство та відродження українського китаєзнавства відповідають зовсім іншим феноменам та процесам. Наприкінці даної монографії нами подається загальний погляд на ці останні два періоди.

В роботі було використано як друковані наукові дослідження, так й документи і матеріали архівних фондів. Для зручності посилань вони розподілені відповідно на літературні джерела та архівні матеріали. Останні подаються за послідовною нумерацією. Крім того до літератури включено наукові роботи та переклади, які представляють українське китаєзнавство та китаєзнавство в Україні протягом всіх періодів розвитку. Даний список, безумовно, не є повною

В с т у п

бібліографію з цього питання, проте його можна вважати за першу спробу складання.

Сподіваємось, що робота приверне до себе увагу фахівців, які досліджують відповідні або споріднені теми у межах всесвітньої історії, історії України і української церкви, релігієзнавства та історії вітчизняної науки.

Вважаємо за необхідне висловити свою глибоку вдячність провідним фахівцям в історії українського сходознавства Л. В. Матвєєвій та Е. Г. Циганковій за допомогу у роботі з архівами Києва. Автор особливо дякує рецензентам, зауваження яких дозволили поліпшити рукопис монографії – Л. О. Лещенку та Л. В. Матвєєвій.

Окремо висловлюю щирю повагу та подяку моєму науковому керівникові та вчителю Олені Дмитрівні Огневій, яка звернула увагу автора на цікаву та невідому тему історії вивчення Китаю в Україні та протягом всього часу допомагала рекомендаціями, критикою і теплим ставленням до виконання цього дослідження.

РОЗДІЛ І

ПОЧАТКИ ФЕНОМЕНУ УКРАЇНСЬКОГО КИТАЄЗНАВСТВА (1706 – 1806 рр.)

“Для утверждения и приумножения в православную веру и проповедь св. Евангелия в идолопоклонных народах (Китая), а також для приведения ясачных народов в веру христианскую и в св. Крещение, которые близь Тобольска и иных сибирских городов живут, Великий Государь, говоря о том со святейшим патриархом (Адрианом † 15 октября 1700 г.), указал писать к киевскому митрополиту (Варлааму Ясинскому), чтоб он, подражая о том святом и богоугодном деле, поискал в малороссийских своей области городах и монастырях из архимандритов и игуменов или иных знаменитых иноков добраго и ученаго и благаго жития человека, которому бы в Тобольску быть митрополитом, и мог бы Божиєю помощью в Китае и в Сибири в слепоте идола служения и прочих невериях закоснелых человек приводит в познание и служение истиннаго, живаго Бога, и привел бы с собою добрых и ученых не престарелых иноков двух или трех человек, которые бы могли китайскому и мунгальскому языку и грамоте научитись ...”

[Николай, 1887, с. 57-58].

1. Ранні контакти України з Китаєм за часів Київської Русі

Перші свідчення про Китай в Україні ймовірно почали формуватися за часів Київської Русі ще до монголо-татарської навали. Думки про ранні контакти між Київською Руссю та Китаєм часів монгольської династії дотримувався китайський історик Чжан Сінлань, що відображено у його роботі “Історія відносин Китаю із Заходом” [Чжан Сінлань, 1930]. На сьогодні у російському китаєзнавстві такої ж позиції дотримується відомий фахівець у галузі історії російсько-китайських відносин – академік В. С. Мясніков [Мясніков, 1996, с. 56-57]. Це було опосередковане знайомство, бо відомості потрапляли до Київської Русі через Візантію (Східну Римську імперію).

Особливу роль у розширенні транскультурних контактів Європи та Азії відіграв Великий шовковий шлях у період раннього середньовіччя, яким просувалися не лише товари, а й відомості про держави та народи цих двох частин світу, величезних культурних ареалів до того часу мало знайомих один одному. Таким чином в цей час Київська Русь та Піднебесна імперія наблизились один до одного на рівні поінформованості про існування таких країн [Конрад, 1972, с. 77-102; Рыбаков, 1982, с. 186-234]. Проте місце та роль Шовкового шляху в історії – і сьогодні малодосліджена та дискусійна тема в науці. Так А. Ковалівський вважав, що поява саме у X – XIII століттях у чорноморських степах

Рис. 1. Територія України за античних часів¹

на глибині півтора метра [Ковалівський, 1961, с. 116]. Хоча знахідка була зроблена на території Росії, проте територіально наближено до України, де також ймовірно знаходження предметів, що можуть підтвердити транскультурні та безпосередні взаємини між Україною та Китаєм у різні періоди історії.

В Київській Русі була розповсюджена перекладна “Християнська топографія” олександрійського купця Козьми (VI століття), де були відомості про країну Хіна (Гсініста (Сіністан)) звідки вивозять шовк. На думку А. Ковалівського це найдавніша згадка про Китай в українській перекладній літературі [Ковалівський, 1995, 1996, с. 158]. Проте Піднебесна імперія все ж таки стала відома у всіх східних слов’ян та отримала назву “Китай”, що існує й до сьогодні. Про походження назви “Китай” існує кілька гіпотез, та одна з ймовірних така. “Китай” походить від назви кочового народу – кидані, які утворили неханьську державу Ляо на північ від Серединної імперії, від якої багато запозичили з державно-політичного устрою та культурних досягнень. Перші контакти східних слов’ян відбувались з підданими держави киданів, які помилково були ними ототоженні з ханьцями. Так виникла помилкова назва країни, проте вона затвердилась у часі. Згадки про Китай зафіксовані в руських літописах – це “Софийская летопись 6903 г.” (1395 р.) [Софийская летопись, 1853, с. 125] та “Книга степенная царского родословия” [Книга степенная, 1913, с. 413].

В Китаї про українські землі безперечно також були відомості, бо коли Чингізхан відправляв у військову компанію на захід Субеде-багатура, він крім інших країн, що мали бути підкорені вказав й країну “Оросат” (Русь). Останньою військовою метою монголів на заході Чингіз-ханом був визначений “город Хий-э, обнесенный стеной” – Киев” [Данзан, 1973, с. 228, 368].

Виникнення монгольської імперії призвело до утворення єдиного у пол-

¹ Карти на рисунках 1-3 взяті з сайту фонду, який досліджує історію розвитку Великого шовкового шляху (Silkroad Foundation, www.silk-road.com).

Початки феномену українського китаєзнавства

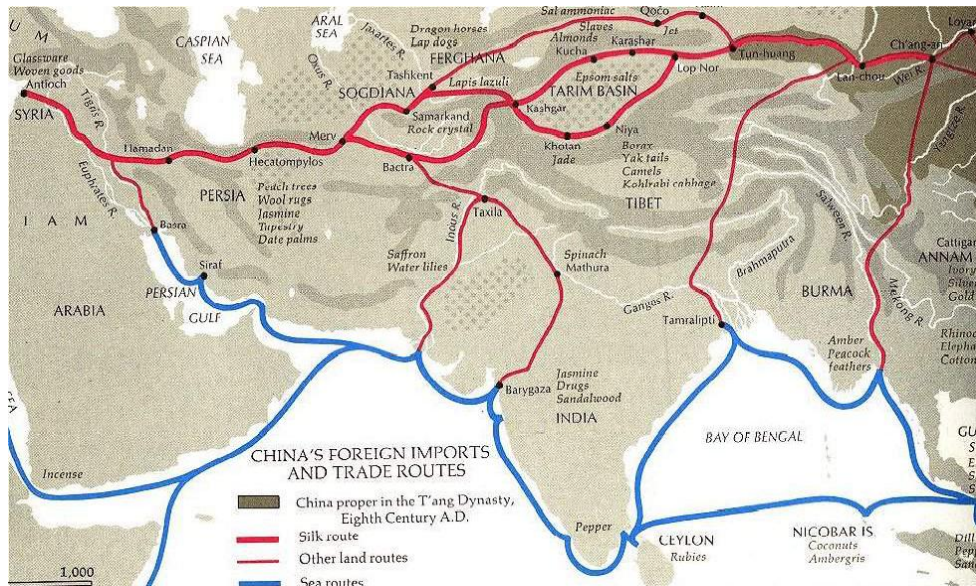

Рис. 2. Маршрути руху китайських товарів й торгових шляхів

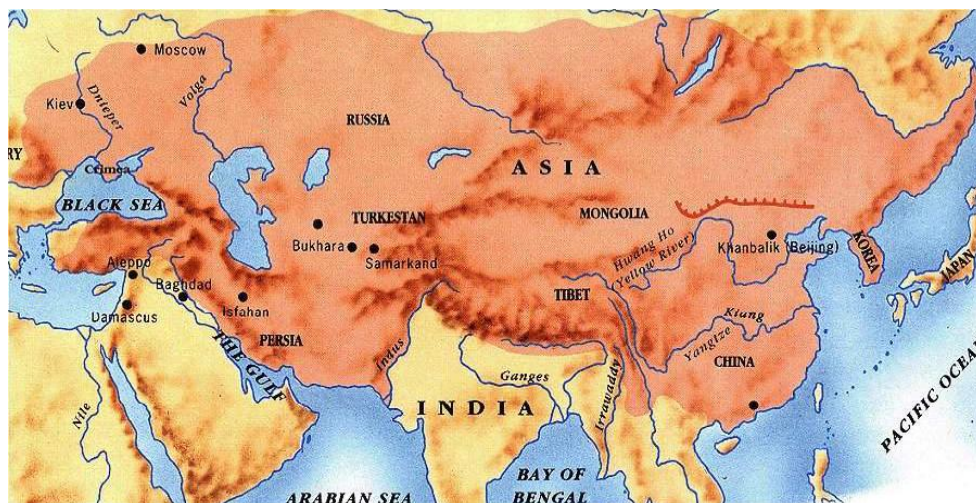

Рис. 3. Монгольська імперія

ітичному відношенні євразійського простору, що насильницьки наблизило до того невідомі один одному різні народи величезного простору. Територія Київської Русі перетворилась з могутньої європейської держави на невеличку західну “провінцію” імперії. Китай також увійшов до цього політичного утворення – там була встановлена династія Юань, а до Китаю потрапляла велика кількість руських полонених та військових найманців. Рада вчених Пекіну у першій половині 30-х років XIV в. підготувала карту Монгольської імперії, де можна знайти у північно-західній частині володінь Узбека регіон А-ло-ш, тобто Русь² [Вернадский, 1997, с. 94].

Після захоплення монголо-татарами Київської Русі західноєвропейські

країни фактично опинилися під загрозою навали войовничих кочівників. З метою отримання достовірних відомостей про наміри монголів до їхніх Великих ханів відправлялись посольства, члени яких після здійснення своїх місій залишали по собі мандрівні нотатки, які до сьогодні залишаються авторитетними та цікавими джерелами з історії монгольської імперії. Це Г. де Рубрук, Дж. Дель Плано Карпіні та Марко Поло, в працях яких можна знайти свідчення очевидців про руських полонених [Рубрук, 1997; Плано, 1997; Поло, 1997]. Але найбільше відомостей про це зафіксовано у китайській історичній хроніці “Юаньши”³. За свідченням найавторитетнішого російського синолога XIX ст. професора В. П. Васильєва⁴, є відомості про киян у “Вень-сін-тунь-као”, частині “Сюй-сань-тунь” (продовження “Юаньши” (“Історія монголів”)). В XX ст. про руських, що знаходилися у Китаї за часів Чингізидів та династії Юань наводиться в праці Еренжена Хара Давана 1929 р. [Эренжен Хара Даван, 1995, с. 36]. За його даними, згідно китайських державних анналів (можливо “Юаньши”) у Великого Хана Хубілая (кит. Ши Цзу) була руська гвардія. За часів онука Хубілая Тимура (Уліжайту, кит. Чен Цзу) руська гвардія отримала землю на північ від Пекіну. 1332 р. датується повідомлення, що Великий Хан Ток-Тимур (кит. Вен Цзун) мав особливий полк “улос” (“ороси”) із руських, яким було виділено борошно та пошита спеціальна одежа. Історик російського Китаєзнавства П. О. Скачков також подає відомості про руський військовий підрозділ (посилаючись на китайські документи), який згадується як “Сюаньчжун олосы вэй циньцзюнь” (“Охоронний руський полк уславлений вірнопідданістю”) [Скачков, 1977, с. 15]. Практично в той самий час була створена ще одна колонія руських та аланських військових у провінції Лоян (південна Маньчжурія и частина Кореї) [Вернадский, 1997, с. 95].

Плано Карпіні, мандруючи до Китаю територією Галицько-Волинської держави, 1246 року потрапив до Києва, де, як він зазначає, не було руського князя, а київський регіон й частина чернігівського регіону та Поділля знаходилась під безпосереднім контролем монголів. Плано Карпіні пише, що в цей час монголи набирали рекрутів для своєї армії із населення саме цих територій [Плано, 1997, с. 69]. До того ж, на думку Г. В. Вернадського, більшість армії Хубілая, яка виступила проти Південної Сун та остаточно підкорила Китай, складала солдати, рекрутовані з Персії та Русі [Вернадский, 1997, с. 82]. Г. В. Вернадський вважає, що “... многие тысячи русских призывались в монгольскую армию регулярно, если не ежегодно. Вряд ли кто-либо из тех, кого забрали в Китай и поселили там, когда-либо получил шанс вернуться на Русь, но некоторые из тех, кого золотоордынские ханы использовали в Южной Руси, как например, в походе Тохтамышша против Ногая в 1298-99 годах, возможно, верну-

² Кит. А-ло-ш (“Русь”) походить від монгольських та тюркських форм “Орос” або “Урус”.

³ Докл. див.: [Чжан Сінлань, 1930; Кафаров, 1894; Кафаров, 1872; Бретштейндер, 1894; Иванов, 1914].

⁴ Васильєв Василь Павлович (20 II 1818 – 24 IV 1900), російський Китаєзнавець та буддолог; випускник відділення східних мов історико-філологічного факультету Казанського університету; в 1839 р. захистив магістерську дисертацію; в 1840 – 1850 рр. був прикомандирований до XII РДМП, де вивчав санскритську, китайську, тибетську та маньчжурську мови; з 1851 р. – професор Казанського університету; з 1855 р. – професор Санкт-Петербурзького Університету; з 1866 р. – член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії Наук, а з 1886 р. – її академік.

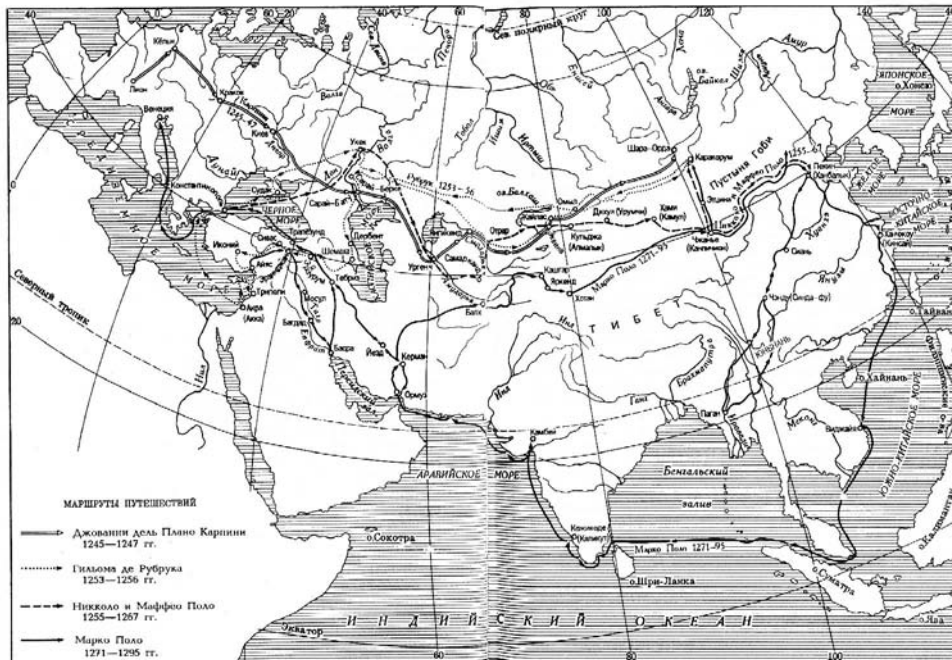

Рис. 4. Маршрути мандрівок до Китаю П'єрро Карпіні, Рубрука та Марко Поло

лись додому по закінченні кампанії і розповіли руським властям про те, що побачили» [Вернадский, 1997, с. 370]. Взагалі до великого хана потрапляла велика кількість руських полонених, ремісників та ювелірів. Крім того, васальний характер відносин руських князівств з монгольською імперією зумовив досить активні безпосередні стосунки окремих українських володарів (Данило Галицький), які навіть відвідували ставку Бату (Золота Орда) [П'єрро, 1997, с. 68]. Вже у 1246 році військо Данила Галицького було екіпіровано у монгольському стилі [Вернадский, 1997, с. 371]. Слід зазначити, що Бату, вирішуючи відносини із західноруськими землями, мав справу з двома видатними руськими князями – Данилом Галицьким та Михайлом Чернігівським. Князь Данило присягнув на васальну вірність самому хану Бату у 1245 році, а князь Михайло був страчений того ж року через кілька місяців у Сараї, ставці золотоординського хана Бату [Вернадский, 1997, с. 150-151]. Взагалі, на думку Г. В. Вернадського, монгольська система управління функціонувала протягом приблизно століття у Галичині до 1349 року, коли вона перейшла до Польщі; а до 1363 року більшість інших українських земель визнала господство великого князя литовського й також вийшло з монгольської ойкумени [Вернадский, 1997, с. 234].

Отже, це були безпосередні стосунки з китайською цивілізацією, проте вони не мали впливу на формування значних уявлень про Китай в Україні. Так, опинившись у стані ізоляції, перші православні дружини лишилися своєї морально-релігійної основи й досить швидко повністю асимілювалися з місцевим населенням в культурному та етнічному відношенні [Николай, 1887, с. 6]. Досвід управління, який набули українські князі увійшов до загальної концепції управління, яка формувалася того часу. Через відсутність значного масиву відомостей про період монгольського панування залишається досить проблематичним визначення впливу китайської культури

на культуру східних слов'ян.

2. Українські православні місіонери – фундатори Російської духовної місії у Пекіні

Україна наприкінці XVII ст. все більше потрапляє до сфери впливу Московського царства, яке у XVIII ст. перетвориться на імперію із значним геополітичним впливом у межах Євразії. Російська імперія досягає у своєму розширенні Далекого Сходу, де вона зтикається з могутньою на той час Китайською імперією, країною-гегемоном у цьому регіоні. Серед іншого перед новою імперією постали складні завдання розбудови дипломатичних та торговельних відносин з “далекосхідним велетнем”, для чого потрібно було знайомитись та вивчати мову, культуру та традиції Китаю. Особливістю культури України та Московського царства (Російської імперії) у XVII – поч. XVIII було те, що носіями освіти ще виступало духовенство. За цих обставин представники саме цього прошарку суспільства значним чином сприяли розбудові російсько-китайських відносин та заклали підвалини наукових досліджень Китаю (тобто китаєзнавства). На жаль цей період є малодослідженим та заідеологізованим. Свого часу матеріали та документи потрапляли до відповідних департаментів Російської імперії й були досяжні невеликому колу дослідників. У XIX ст. було видано єдине дослідження з цього питання – це робота ієр. Миколі [Адоратському] [Николай, 1887; Николай, 1887a] присвячена історії Російської духовної місії у Пекіні. Перша історія розвитку китаєзнавства в Росії була створена П. О. Скачковим [Скачков, 1977] вже за радянських часів у другій половині XX ст. й надрукована у 1977 р., де ми знаходимо класифікаційні схеми історії російського китаєзнавства із вилюченою української складової. Тому постає завдання реконструкції місця українських дослідників та української духовної культури у процесі становлення російсько-китайських відносин та розвитку китаєзнавства в Російській імперії.

Отже, “История зарождения китаеведения в России тесно связана с про-

Рис. 5. Сибір у XVII столітті

движением русских на восток Сибири, с началом русско-китайской торговли и основанием в Китае Российской духовной миссии”[Горбачева, 1955, с. 140]. Одне з головних завдань діяльності православної місії в Пекіні – вивчення історії цієї країни, його культури, побуту, звичаїв, релігії, мови та літератури, що поклало початок науковому китаєзнавству в Росії. Підставою для заснування російської духовної місії були події, пов’язані з руськими, які опинилися у Китаї у XVII столітті.

Російське освоєння Сибіру підводить її на мінімальну відстань від Китайської імперії. При цьому просування здійснюється за рахунок поселенців, які одразу оцінили багатий сибірський край і просувалися на нові території дещо випереджаючи розвиток російсько-китайських відносин на державному рівні. 1675 р. цар Олексій Михайлович відсилає перше посольство до Китаю на чолі з перекладачем посольського приказу Миколою Спафарієм⁵, яке не мало успіху.

Поки тривав цей непростий процес зближення, російські поселенці все більше просувалися на території, які знаходились у сфері інтересів Китайської імперії, де 1644 р. до влади приходять маньчжурська династія Цин. Росіяни ведуть активну торгівлю. Виникають поселення уздовж р. Амур, будуються фортеці Нерчинськ⁶ та Албазін⁷ (останню за допомогою колишнього цинського підданого, князя Гантимура⁸, який утік до Росії). Серед військових поселенців знаходимо й представників українського козацтва. Один із загонів, що займався збором ясаку та захистом “колоністів” від військових нападів маньчжурів, очолював Никифор Чернігівський. У березні 1675 р. його підрозділ вийшов на річку Нонні, яка стала межею проникнення руських поселенців – далі були територіальні пріоритети Циньської імперії [Внешняя политика, 1977, с. 312]. Про цей загін йдеться у листі богдойського імператора до московського царя Олексія Михайловича: “... по Шилке реке в Албазинском живут русские небольшие люди – Микифорко Черниговский с служилыми людьми...” [Бантыш-Каменский, 1882, с. 20]. В “Историческом обозрении Сибири” Словцов подає

⁵ Микола Гаврилович Мілеску-Спафарій (1636 – 1708), народився в Молдавії у родині боярина. Навчався у грецької патріаршої школі в Константинополі та в Падуанському університеті. Виконував дипломатичні завдання у Стокгольмі та Парижі. У 1671 р. був запрошений на службу до Москви. Хоча посольство Спафарія до Китаю виявилось невдалим, проте відомості добуті та записані ним в “Дневнике”, “Статейном списке” та “Описании первья части вселенная, именуемой Азии, в ней же состоит Китайское государство, с прочими его городами и провинциями” сприяли подальшому формуванню первісних знань про Китай в Московії (докл. див.[Михайловский, 1897; Михайловский, 1895]).

⁶ Нерчинськ був заснований 1656 р. єнисейським воєводою Афанасієм Пашковим, який по річкам Інгода та Шилка дійшов до гирла р. Нерчі та збудував тут острог. З 1696 р. стає відомим як місто та крупний центр російсько-китайської торгівлі.

⁷ Албазін (маньчжурською Якса), російська фортеця на лівому березі Амуру у 1651 – 1689 рр. Заснована Є. П. Хабаровим. З 1684 р. центр войовництва. За російсько-китайським Нерчинським договором 1689 р. зруйнована російською стороною.

⁸ Гантимур (Гайтимур, Гантимур-улан, Гатимур), евенкійський князь, 1655 р. прийняв підданство Московії разом зі своїм численним родом. 1667 р. з р. Наун (Ноні) відкочував до російських земель. Це викликало незадоволення з цинського боку, що стало причиною деяких ускладнень у відношеннях Росії та Китаю.

про Никифора Чернігівського, що той був з українського козацтва. Він втік з Ілімського острогу через те, що вбив ілімського воєводу, який повертався з Киренського ярмарку. Чернігівського та семерих його співучасників було засуджено до страти. Бажаючи отримати помилування вони, опинившись в Албазині, хоробро захищають Амур як руське володіння та боронять руських поселенців від китайців та від місцевих інородців. За ці досягнення їх дійсно було помилувано московським царем й навіть цар прислав у 1672 р. албазинським козакам грошову винагороду у розмірі 2000 карбованців.

В Албазині закладається греко-російська церква. На 70-80 рр. XIX століття складається конфліктна ситуація між албазинцями та маньчжурськими підданими, що спровокована боротьбою за мисливські угіддя, ниви, худобу. Це супроводжувалось дрібними сутичками між ними. Китайська сторона діє рішуче: насамперед здійснюється упереджувальний похід, внаслідок якого було лише взято бранців. Після цього сутички не припиняються. І тому 1685 р. відбувається другий похід – повністю знищується Албазин, до китайського полону потрапляє 150 захисників фортеці. Цинський генерал, який очолював цей похід запропонував їм перейти на бік китайського імператора, на що 50 з них дали згоду. Але то була пастка. Справа в тому, що генерал вдався до хитрощів з метою перевірити всі їх військові якості. Ті 50, які дали згоду, тобто зрадили свого царя, на його думку, не могли бути вірними й новому господарю, тому вони були віддані у довічне рабство на рільничі роботи. Захищаючи Албазин російські воїни, всупереч великій чисельній перевазі китайців, виявили неабияку мужність, а 101 залишились вірними своєму царю, що дуже вразило ворога. Ця “сотня”, до вирішення їх долі, була відправлена до Пекіну. Навіть сам китайський імператор оцінив їхню мужність: дещо пізніше вони здобули від нього поселення та різні милості, отримавши назву “русская сотня”. Албазинці разом з собою силою привели до Пекіну й свого священника ієрея Максима [Леонтьєва], який розпочав передісторію у формуванні РДМП. На сьогодні невідомо чим завершилась історія “русской сотни” в Пекіні. Щодо визначення етнічного складу “русской сотни”, то, на жаль, це лишається невирішеним питанням, проте вищенаведені факти дають можливість припускати із значною ймовірністю присутність тут й українців. Проте, щодо українців – остання згадка відноситься до 1764 р., коли до Пекіну були привезені втікачі, які відбували заслання на нерчинських срібних заводах. То були четверо запорожців – Філіп Великий, Андрій Плаха, Даліло Третяков та Федір Таран. Всі вони були зараховані солдатами до “русской сотни” та одружені на хрещених китаянках [Николай, 1887а, с. 219].

На засланні у м. Селенгінську⁹ пере-бував український гетьман Дем’ян Гнатович Многогрішний разом з родиною та товаришами: ніжинським полковником Гвинтівкою та осавулом Грибовичем. 1674 – 1682 рр.

Д. Многогрішний перебуває в іркутській тюрмі. Потім два роки волі, коли йому дозволили “быть в детях боярських”, “исправлять городовую и уездную службу”. Але вже 1684 р. Многогрішний знов знаходиться у неволі. Сталося це за проханням його політичного конкурента у боротьбі за українське гетьманство, тодішнього гетьмана України Івана Самойловича. Проте через чотири роки його знов було звільнено. 1688 р. Д. Многогрішний (разом з ним був син Петро) очолює гарнізон Селенгінську та

Рис. 6. Д. Многогрішний

Рис. 7. Герб Д. Многогрішного

Рис. 8. Факсиміле підпису гетьмана
Д. Многогрішного

стрільців, які охороняли посольство Головіна¹⁰, під час облоги міста бурятами (табунітами) і прориває її. В останнє гетьман згадується у 1692 р., коли він рахувався якимось “седоком” й вів переговори з “богдойскими людьми” (представники Цинської імперії) про монголів. Дата смерті та місце поховання Д. Многогрішного невідомі¹¹ [Многогрешный, 1896, с. 547; Бараев, 1991, с. 155, 188, 208-209, 348]. Долю засланих Д. Многогрішного розділили кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко, гетьман України Іван Самойлович¹² та ін., які перебували на засланні у Тобольську.

Події під Албазінім стали нагодою для створення у Пекіні російської православної духовної місії. Російська сторона звернулася до китайського імператора з проханням дозволу заснувати духовну місію та церкву для полонених албазінців. Внаслідок підписання низки угод (Нерчинська угода 1689 р. і Буринський трактат 1727 р., який був підтверджений ще й Кяхтинською угодою

⁹Селенгінськ (Старий) – місто у Забайкаллі, що було засновано як острог 1666 р. воєводою Толбузінім. До 1783 р. – повітове місто та невдовзі був скасований через невдале географічне розташування. Крупний центр російсько-китайської торгівлі, але через занепад цієї торгівлі, що мала назву “кяхтинська”, Селенгінськ припинив своє існування. 1840 р. був перенесений на лівий берег річки – так виник Селенгінськ (Новий).

Рис. 9. І. Самойлович

Рис. 10. Герб І. Самойловича

1728 р.) Росія таку можливість отримала. Цікаво, що до посольства Ф. А. Головіна, яке підписало з Цинською імперією Нерчинську угоду входив Андрій Білобоцький з приводу професійних здібностей (крім іншого він добре володів латинською мовою). На думку А. Ковалівського А. Білобоцький був пов'язаний з Києвом [Ковалівський, 1961, с. 9]. Тому це є перший дипломатичний досвід українців у переговорах з китайською стороною.

Росія стала єдиною європейською державою, що підтримувала постійні стосунки з Серединною імперією, урегульовані на державному рівні. П'ятий пункт Кяхтинської угоди визначав статус російської місії, яка проіснувала з 1716 по 1954 р. І якщо РДМП репрезентувала державу та церкву, то чотири католицькі колегії, що на той час були у Пекіні, представляли тільки церкву.

Протягом довгої історії духовної місії до її складу входили духовні та світські особи з різних місць Російської імперії, враховуючи Україну. Початок цієї місії пов'язаний з Києвом. На підставі указу Петра I від 18* червня 1700 р. митрополит київський Варлаам [Ясинський] (? – 22* VIII 1707 р.) [Амвросий, 1810, с. 64] мав обрати кандидатуру на посаду митрополита у Тобольську, а з ним спрямувати ще “добрых и ученых не престарелых иноков двух или трех человек, которые бы могли китайскому и мунгальскому языкам научиться и их, суверие познать”, привести китайців, монголів і народи Сибіру до віри християнської [История, 1990, с. 40]. Тобто вже тут можна визначити майбутні спря-

¹⁰ Головін Федір Олексійович, окольничий, полковий воєвода, посол до Цинської імперії для підписання російсько-китайського договору (Нерчинський договір 1689 р.).

¹¹ Про життя Д. Многогрішного на засланні у Сибіру докл. див.: [Демин, 1992; Демин, 1993].

¹² Докл. див.: [Костомаров, 1995, с. 7-406]

мування й наукової діяльності членів місії: мовознавство, країнознавство та релігієзнавство по відношенню до китайської культури. Проте цікаво чому саме Петро I звернувся зі справою місії в Китай саме до Києва? Справа в тім, що священство Московії XVIII ст., за оцінок переважної більшості істориків, перебувало у стані глибокої кризи. Українське священство навпаки тоді становило церковну еліту і тому було використане Петром I для вирішення завдань загального покращення стану православної церкви у Великоросії та вирішення питань реформування політичної системи країни: “При Петре Великом, находившем мало сочувствия в северорусском духовенстве, архиереев на видные кафедры стали назначать большею частью из южнорусских монахов, которые были образованнее, живее и привязаннее к Западу” [Поселянин, 1998, с. 36]. Ця цитата подана з роботи Є. Поселянина “Очерки истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке” 1902 р., який перебуває на суто догматичному підґрунті православного вчення, тому його оцінка позбавлена гіперболізації значення держави у справах церкви. У даному випадку це є гарантом об’єктивності висновків, тому посилаємось далі саме на нього з метою відтворити той складний час.

Ціла портретна галерея українських священників подана Є. Поселяниним, хоча він досить часто припускається до змішування понять “українське священство” (“южные священники”) та “священники московской Руси”. За ним тут дійсними героями постають “не феофаны прокоповичи, обремененные знаниями, но бесплодные духом” [Поселянин, 1998, с. 29], які були зайняті переважно державницькими справами, а захисники православ’я – рязанський митрополит Стефан [Яворський]¹³; святий Димитрій¹⁴, який очолював кафедру Ростовської митрополії; святий Іоасаф¹⁵, єпископ Белгородський. Ще потрібно провести докладні дослідження для вирішення ролі кожного з них та інших, безумовно значних постатей, церковних ієрархів в історії як Росії, так і України. В межах даного дослідження більш головним є визначення цього осередку та його характерних рис, що обумовили вибір під час формування місії до Китаю. Стосується це двох головних особливостей українських архіпастирів старого типу – чистота православної віри та європейська освіченість, які допомогли вирішенню внутрішніх проблем та стали у нагоді в складній справі пастирської місіонерської діяльності у далекому та невідомому Китаї. “Для выполнения такой важной задачи взор русского Государя обратился от севера на юг – к устойчивым натурам малороссов, закалившихся в своей борьбе с католичеством и владевших тогда большим просвещением” [Николай, 1887, с. 58]. Тобто досвід протистояння католицтву¹⁶ та європейський рівень освіти були

Рис. 11. Ф. Головін

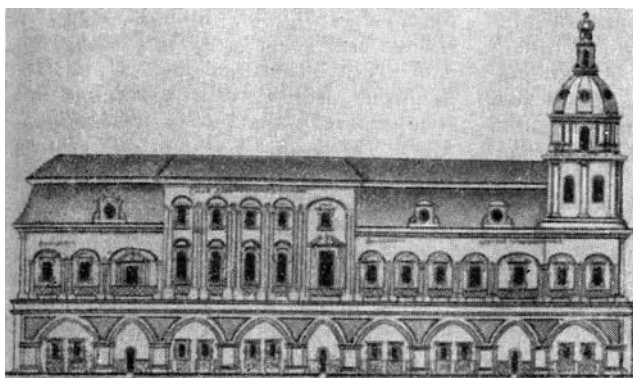

Рис. 12. Будинок Києво-Могилянської академії

го кола державних діячів і носили секретний характер. На кінець XVII ст. в Україні існувала усталена думка про Китай, як місце проживання еретиків, як це засвідчено у роботі видатного українського письменника XVII ст. І. Галатовського “Алфавит rozmaitym heretikom” (I. Galatowski, *Alphabetum rozmaitym heretikom*) 1681 р. [Попов, 1958, с. 168]. До того ж слід додати, що даний випадок є непоодиноким серед загальної закономірності використання української еліти для розбудови Російської імперії, парадигма якої, наприклад, визначаєть-

найважливішими критеріями успіху православної місії у Китаї. До цього слід додати, що саме українські друковані видання доводять відомості про Китай та виконують просвітницьку функцію в суспільстві тогочасної України на відміну від Московії, де відомості про Китай мали суто практичне спрямування, призначалися для вузько-

¹³ Стефан [Яворський] митр., походить з родини волинських дворян, набув чудової освіти у галицьких та польських училищах. За рекомендацією київського митрополита Варлаама [Ясинського], його покровителя, був направлений до Москви, де на нього звертає увагу Петро I, який дуже потребував у допомозі з боку священства з європейським рівнем освіти. Деякий час він очолює Казанську кафедру та веде активну боротьбу із розколом, із протестантськими настроями у суспільстві, із загальним падінням нравов й рішуче виступає проти політики секуляризації Петра I. Митр. Стефан [Яворський] автор знаменитого твору “Камень веры”, що написан ним для захисту православних від протестантської пропаганди. Він був призначений “местоблюстителем патриаршего престола” під час скасуванням Петром I патріаршества в Російській імперії та став жертвою перехідної епохи реформ до останнього свого подиху захищаючи церкву. Його наступником стане Феофан Прокопович, який створить ідеологічне підґрунтя Російської імперії. Почив у грудні 1722 р. [Поселянин, 1998, с. 13-20].

¹⁴ Димитрій святий народився у 1651 р. у м. Макарові, неподалік від Києва, в родині українського сотника Сави Гуптали. Отримав освіту у відкритих саме тоді Іоаннікієм Гілятовським класах при Києво-Могилянській Академії. Головним трудом його життя стало перевірка до перевидання життєписів святих – “Четьї-Мінеї”, друга книга після “Євангелія” за впливом на руське православне суспільство. У 1700 р. першим був призначений за наказом Петра I київському митрополиту Варлааму очолити місію до Пекіну для проповіді серед народів Сибіру та Китаю, але через хворобу залишився у Москві. Слід також згадати, що святий Димитрій підтримував дружні стосунки зі згаданим перед цим митрополитом Стефаном [Яворським]. Святий Димитрій почив 28* жовтня 1709 р. [Поселянин, 1998, с. 37-57].

¹⁵ Святий Іоасаф народився 8* вересня 1705 р. походить з відомої української родини Горленків (а мати його, Марія Даніловна, дочка відомого українського гетьмана Данила Апостола). Почив 10* грудня 1754 р. [Поселянин, с. 98-115].

ся у дослідженні Петра Голубенка “Україна і Росія у світлі культурних взаємин” (розділ “Українізація Московії у XVII – XVIII ст. ст.”) [Голубенко, 1993].

Та вже на початку XVIII ст. у виданні “Ифика иерополитика” (Києво-Печерська Лавра, 1712 р.) з’являється міфо-поетичне оповідання про квітиптахи (туйхон) з місцевості Суйхівен, які походять від квітів, можуть літати, але, як й квіти, швидко в’януть. Згідно думки П. Попова, то є відгук давньокитайських даоських натурфілософських уявлень [Попов, 1958, с. 168]. Можна вважати, що у колі освічених людей України кінця XVII – поч. XVIII ст. відомості про Китай були поширені. Тому і не випадково, що ієр. Микола [Адоратський], людина традиційної православної культури виділяв два періоди: “В состав членов миссии за 200-летнее ее существование заметны были направления или течения – малороссийское и великорусское... Малороссийское течение преобладало в XVIII столетии, великорусское в настоящем (XIX ст. – **В. К.**). Впрочем в обоих столетиях встречались в миссии представители того и другого направления...” [Николай, 1887, с. 9].

Рис. 13. І. Галятовський

Виконання указу Петра I щодо заснування російської православної місії в Китаї пов’язувалось з великими труднощами через інтриги єзуїтів. Та вже у 1701 р. український священник митр. Філофей (? – 31* V 1727) очолює місіонерську діяльність у Сибіру із стратегічною метою підготовки духовного представництва у Китаї. Для виконання цього завдання він привозить з собою кількох кандидатів з України. Митр. Філофей зробив перші кроки до встановлення зв’язку з албазінцями у Пекіні, відповівши грамотою на повідомлення згаданого вище о. Максима про занурення його пастви у язичництво і прохання допомоги [Николай, 1887, с. 59-60; Завгородній, 2000, с. 134-135].

Отже, Тобольськ наприкінці XVII - на початку XVIII ст. ст. стає центром, де накопичуються український інтелектуальний потенціал, який відіграв визначну роль при заснуванні Російської духовної місії у Пекіні зокрема.

Першу Російську духовну місію у Пекіні очолив арх. Іларіон [Лежайський] (1667 – 1717 рр.). Він був “малоросс, родом из Чернигова, воспитанник киевской духовной академии” [Николай, 1887, с. 62] (тут ієр. Микола [Адоратський]

¹⁶ Як вже було наголошено, в Китаї на цей час існує суттєва присутність католицьких місій, кількість хрещених ними китайців була досить значною. “...Много ли убо Езуиты своих имеют крещёных да и каковы суть крещёные? Я предупреждаю ещё и тако о сем пишу: весьма много есть их крещёных...” – ця виразна характеристика дана дещо пізніше, у середині XVIII ст., ієр. Феодосієм [Сморжевським], учасником IV РДМП, найяскравіше тому свідoctво [Феодосий, 1822, с. 245].

кий] припускається деякої неточності, тому що Іларіон Лежайський отримує освіту наприкінці XVII ст., тобто це Києво-Могилянська Академія). В 1713 р. митрополит Іон обирає його начальником I РДМП. Нещодавно, у 1994 р. Т. А. Пан, дослідниця з Санкт-Петербургу, під час праці з надрукованим “Зведеним каталогом маньчжурських документів, які зберігаються у Китаї”, зробила уточнення дати прибуття I РДМП та дату смерті її начальника. У розділі “Естампажи” вона знайшла назву “Леласицзі мубей” (“Надгробний камінь Лежайського”), за якою йшов запис китайською, маньчжурською та старослов’янською мовами про смерть арх. Іларіона. Згідно аналізу Т. А. Пан час приїзду місії до Пекіну – 30 квітня 1715 р. [Пан, 1994, с. 60-61]. У Пекін I РДМП прибула разом з посольством Тулішеня¹⁷, яке поверталось з Волги від калмицького Аюкіхана¹⁸.

Про діяльність I РДМП відомо небагато через обмаль джерел. Проте вони свідчать, що місія була успішною й пов’язувалося це саме з діяльністю арх. Іларіона [Лежайського]: “Можно сказать, вообще, что деятельность эта была успешна. Потому, что состав членов ея был хорош. Архим. Илларион, по мысли Петра В., оказался “человеком разумным и подкладным”. По своему нравственному характеру он заслужил уважение не только от своих пасомых, но и от самого богдыхана¹⁹, который каждый месяц присылал в миссию чиновника справляться о здоровье ее начальника и о нуждах миссии”²⁰ [Николай, 1887, с. 72]. До цього слід додати, що арх. Іларіону був жалуваний чин мандарина п’ятого ступеню. На жаль, діяльність його у Пекіні виявилася недовгою з причини хвороби, яка закінчилася смертю 14* (?) жовтня 1717 р. За датуванням Т. А. Пан, 3 вересня 1718 р. була освячена могила архімандрита, а 11 вересня 1718 р. на ній встановили надгробний камінь [Пан, 1994, с. 63].

Початок роботи другої Російської духовної місії у Пекіні означений непорозумінням з представниками китайської влади через кандидатуру на посаду начальника місії. Призначенню українського священика, єпископа Інокентія [Кульчицького] керівником II РДМП протистояли представники китайського імператора та єзуїти. Це було пов’язано з тим, що за рішенням Св. Синоду та Сенату начальником місії мав бути єпископ з метою більш продуктивного розповсюдження греко-російського православ’я у Китаї (тобто можливість створити єпископат та рукопокласти духовенство з китайців, як це вже тоді робили єзуїти), що, можливо, викликало негативну реакцію єзуїтів

15* січня 1727 р. єпископ Інокентій [Кульчицький] призначається вікарним архієреєм митрополита тобольського, де й перебував до самої смерті, яка сталася 26* листопада 1736 р. Визнаний 28* жовтня 1804 р. святим та 1818 р. названий першим єпископом іркутським чудотворцем. Під час свого перебування у Іркутську створив школу вивчення монгольської мови²¹.

Згідно з указом Синоду від 18* січня 1727 р. начальником II РДМП (1729–1735)

¹⁷ Тулішень (Тулішен, Тулішин), цинський чиновник, посол до калмицького Аюкіхана. Це посольство дуже докладно зображено в “Описании путешествия, коим ездили китайские посланники в Россию, бывшие в 1714 году у калмыцкого хана Аюки на Волге”, що було перекладено з маньчжурської мови І. К. Россохіним у 50-х роках XVIII ст. (докл. див.: [Скачков, 1977, с. 34, 36, 39, 51, 74, 301, 302, 404, 457]).

¹⁸ Аюкахан Мончак (Мончаков), правитель Калмицького ханства.

¹⁹ титул китайського імператора за часів правління маньчжурської династії Цин.

призначається арх. Антоній [Платковський] (? – 1746). За його плечима – Слав'яно-греко-латинська академія у Москві. До від'їзду у Пекін він був настоятелем Іркутського Вознесенського монастиря, при якому ще очолював школу монгольської мови. Вперше арх. Антоній [Платковський] відвідав Китай разом з посольством Льва Ізмайлова: з листопада 1720 р. по березень 1721 р. заради служіння божественних літургій та з завданням повернення до Тобольську особистих речей арх. Іларіона [Лежайського], що залишилися після його смерті.

Арх. Антоній [Платковський] розпочав наукові дослідження у РДМП. Безпосередньо це стосується лексикографічних робіт. Через деякий час після приїзду до Пекіну він передає Синоду китайський словник “Дзи-луй”, в якому, з його слів, було 30 тис. ієрогліфів та прохає Синод знайти можливість перекласти словник на російську мову. Але Синод вирішує інакше: словник повертають до Пекіну з вказівкою самостійно перекласти його у дворічний термін. Доля словника невідома, але можна сподіватися, що його ще буде знайдено. Проте відомо, що саме на підставі “Дзи-луя” склалися пізніше учнями та членами РДМП інші численні словники. На думку П. О. Скачкова це була спроба “составления китайско-маньжуро-русского словаря в 1734 – 1735 гг.” [Скачков, 1977, с. 40, 94].

Складно оцінити об'єктивно всю діяльність арх. Антонія [Платковського] з причини суперечливих думок про його людські якості та вміння, які він виявив на посаді начальника ІІ РДМП. Так під час виконання своїх обов'язків його заарештує російський посланець до Пекіну Лоренц Ланг²² і відправляє до Росії у кайданах. У Росії Антонія [Платковського] позбавляють архіандритського сану й віддають під нагляд братства Троїце-Сергієвої лаври. Дійсно, не дивлячись на те, що саме арх. Антоній [Платковський] побудував першу православну церкву у Пекіні на посольському дворі, яка була освячена вже за третьої місії в ім'я Сретенья Господня²³, і розпочав дослідницьку роботу, загальна оцінка діяльності ІІ РДМП все ж таки негативна. Підтвердженням цьому є ще досить стриманий та поміркований вислів ієр. Миколи [Адоратського]: “Вторая духовная миссия не оправдала стольких забот о ней российского начальства: своими промахами в нравственной жизни она испортила первое хорошее впечатление о представителях православия” [Николай, 1887, с. 134]. Проте, подальший розвиток подій показав, що ситуація ця була досить непроста. В 1744 р. Троїце-Сергієву лавру відвідує імператриця Єлизавета Петрівна. Їй представили усю братію, серед яких вона звернула увагу й на Антонія [Платковського] Дізнавшись про його долю, вона наказує повернути йому сан архіандрита. Відповідно з рішенням імператриці арх. Антоній [Платковський] був призначений настоятелем Переяславль-Залеського Данилова монастиря, де й скінчив свій земний шлях 15* червня 1746 р. [Кікгенко, 1998].

Начальник третьої Російської духовної місії у Пекіні (1736 – 1743 рр.) – арх. Іларіон [Трусов] (? – 1741 р.). Відомо, що він походив з України, а до призначення на посаду начальника місії 12 років служив на Камчатці у званні корабельного ієромонаха, після чого перебував при тобольському архієрейському домі. 1727 р. арх. Іларіон призначається караванним священиком. За звинуваченням арх. Антонія [Платковського]

²⁰ При наступних місіях це відбувалося двічі на рік.

²¹ Николай [Адоратский] иеромонах. История Пекинской духовной миссии в первый период ее деятельности (1685 – 1745). Выпуск первый. – Кн.: Тип. Импер. Университета, 1887. – С. 88-103.

Трусова доставляють до Москви для судового розгляду, під час якого він виправдався. 14* вересня 1734 р. отримує сан архімандрита й призначається настоятелем іркутського монастиря й “наказним” архімандритом пекінського Сретенського монастиря. Арх. Ларіон перебуваючи у Пекіні не займався дослідницькою діяльністю. Відомості про його життя обмежуються наведеними вище даними. Помер він у Пекіні 1743 р., де й був похований [Николай, 1887, с. 165; Кікгенко, 1998а].

Начальником четвертої Російської духовної місії у Пекіні митр. київський преосвященний Рафаїл [Заборовський] (? – 22* XII 1769) [Амвросий, 1810, с. 64] обирає ієр. Гервасія [Ленцовського] (намісника Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, киянина з родини священника, випускника Києво-Могилянської Академії).

Перед від'їздом місії арх. Гервасій [Ленцовський] отримує у Синоді привезений 13* жовтня 1742 р. арх. Антонієм [Платковським] словник, який він повинен був перевірити за допомогою китайських толмачів і руських учнів духовної місії. П. О. Скачков, спираючись на інструкції, які надавалися Синодом арх. Гервасію [Ленцовському] відносно поводження зі словником Платковського, підкреслює особливі застережні заходи щодо користування ним і це, на його погляд, свідчить про те, “что Синод считал этот словарь большой ценностью” [Скачков, 1977, с. 65]. Таким чином арх. Гервасій [Ленцовський] продовжив лексикографічну роботу, розпочату арх. Антонієм [Платковським]. Це дозволяє зробити висновок про формування певної традиції спадкоємності українських фундаторів вивчення та дослідження китайської мови [Кікгенко, 1998а].

З ім'ям арх. Гервасія [Ленцовського] в історії української думки пов'язано ще одне ім'я. Арх. Гервасій [Ленцовський] листувався з Григорієм Сковородою [Іваньо, 1973, с. 5, 13, 22; Сковорода, 1973, с. 298], який, як зазначив професор П. М. Попов, першим в українській літературі у 60–70-х рр. XVIII ст. у творі “Розмова про премудрість: Мудрість та Людина” ввів “*принципально важливі висловлювання* (курсів мій. – **В. К.**) про Китай і китайській народ” [Попов, 1958, с. 163, 168; Сковорода, 1894, с. 293-294]. Г. Сковорода використовує знання про Китай для утворення літературного політексту, у просторі якого ним вишукується істина. Ще один раз у 1787 р. Г. Сковорода використовує китайське забарвлення у творі “Вдячний Єродій” [Ковалівський, 1961, с. 21-22; Сковорода, 1894а, с. 467; Сковорода, 1973а].

Крім листування з арх. Гервасієм [Ленцовським] іншими джерелами формування поглиблених знань Г. Сковороди про Китай могли бути, як зазначає А. Кова-

²² Лоренц Ланг, за походженням швед, секретар посольства Льва Ізмайлова до Китаю, російський торговельний агент в Пекіні. Він відомий ще й як критик торговельної політики російської імперії по відношенню до Китаю, що зводилась до розвитку тільки державної караванної торгівлі та абсолютної її монополізації, що не відповідало дійсному стану речей. Насправді державні каравани були збиткові або невігідними, а розвиток торговельних відносин здійснювався за рахунок діяльності приватних російських комерційників (докл. див.: [Скачков, 1977] та особливо [Куриц, 1929а]).

²³ стара була ще албазінська Микольська церква, яка розташовувалася в освяченому відповідно з православним каноном будинку, де до того знаходилась буддійська кумирня.

лівський, книжки, що зберігалися у Київській Духовній Академії і Харківському колегіумі та під час розмов про географію та філософію з Леонтієм Кордетом [Ковалівський, 1961, с. 20-22].²⁴ П. Попов вказує ще на старшого сучасника Григорія Сковороди Якова Андрійовича Марковича (1696 – 1770 рр.), як і Сковорода, вихованця Києво-Могилянської Академії, який старанно вивчав твори давньокитайського філософа Конфуція.

Рис. 14. Київський Михайлівський Золотоверхий монастир. Фото початку ХХ ст.

Арх. Гервасій [Ленцовський] по завершенню перебування у РДМП за своє добропорядне життя, про що свідчили самі китайці, іменним указом був призначений єпископом Переяславським і отримав хіротонію у столичній соборній церкві Петра та Павла 27* липня 1757 р. Необхідно зазначити, що арх. Гервасій [Ленцовський] є важливою особою і для історії руської церкви, тому що він виконав своє головне місіонерське завдання й залишив по собі ім'я щирого пастиря.

До складу ІV РДМП також увійшли ще два ієромонаха Києво-Софійського монастиря – Іоїл Рубльовський (помер 21* 1747 р. у Пекіні [Бантыш-Каменский, 1882, с. 254]) та Феодосій [Сморжевський] [Бантыш-Каменский, 1882, с. 248]. Останій відзначився дослідницькою діяльністю. Феодосій [Сморжевський або Смогоржевський] (? – 1758 р.) походив з Польщі. Спочатку навчався в єзуїтів, потім був професором Київської Академії. 3* квітня 1742 р. прийняв постриг у ченці. Відповідно з рішенням Синоду від 17* січня 1743 р. був висвячений у ієромонаха та відправлений до Китаю, хоча Феодосій звертався з проханням звільнити його від цього обов'язку. З 1745 до 1755 року перебуває у складі Пекінської духовної місії. Ієр. Феодосій [Сморжевський] – є першим, хто склав історію Російської духовної місії у Пекіні (тобто точніше історію чотирьох перших місій): “Ієромонаху Феодосію Сморжевському приналежит честь быть первым автором истории пекинской духовной миссии” [Николай, 1887а, с. 192]. На жаль через численні конфлікти поміж

Рис. 15. Григорій Сковорода

членами місії саме першого “малоросійського” періоду дуже складно сподіватись на об’єктивність авторів в оцінках своїх колег. Можливо з цих причин праця не була надрукована, тому нам залишається лише покластися на думку інших дослідників, для яких ця робота була досяжна. Г. Спасський так писав про цю роботу: “Сей Смержевский, будучи еще в Пекине, сочинил обстоятельную историю Российской Пекинской Миссии и всех бывших там наших Миссионеров. Но история его преизполнена неприличных и весьма колких суждений о собратии своей; а потому остается донныне только в рукописях” [Спасский, 1822, с. 25]. Інший історик місії ієр. Микола [Адоратський] посилається на думку о. Даниїла [Сівілова], який сам читав цю роботу та називав її “журналом” й відповідно робить власний висновок: “... оно (праця – **В. К.**) имело примитивную форму хронологических записок. Согласно с болезненным характером автора, его история миссии отличалась желчным тоном, вследствие чего он описывал преимущественно темные стороны жизни православных миссионеров” [Николай, 1887а, с. 192].

Починаючи з 1747 р. ієр. Феодосій розпочинає складати нотатки про католиків у Китаї, результатом цих спостережень стала його друга робота – “Об иезуитах в Китае”. Ієр. Микола [Адоратський] так характеризував ці спостереження: “Это очень интересная характеристика положения иезуитов в Пекине и Китае в половине XVIII столетия), которая дополняет отрывочная сведения о католиках привозимья до того времени в Россию русскими курьерами и директорами караванов” [Николай, 1887а, с. 192-193]. Тобто праця також була новаційною за тематикою для російської науки (історія діяльності католицьких місіонерів в Китаї), проте надрукована вона була значно пізніше, коли її актуальність вже не була такою значною для науки, так само як й для зовнішньополітичних завдань Російської імперії (згадаємо про причини вибору Петра I “малоросіян”, про що йшлося вище). Можна констатувати, що державні завдання виконувались, але чомусь не використовувались на практиці. Ця робота випадково потрапила до пристава Х РДМП С. Ф. Тимковського (до речі, також українця) в Іркутську в 1820 р. перед від’їздом до Пекіну й в 1822 р. та була надрукована у “Сибирском Вестнике” (ч.19 й ч.20). Частина рукопису “Об иезуитах в Китае” писаного рукою ієр. Феодосія була віднайдена автором в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, де вона й зараз зберігається [2].

Ієр. Феодосій у роботі “Об иезуитах в Китае” подає інформацію про службу єзуїтів китайському імператору й виконання ними обов’язків математиків, лікарів, годинників, музикантів та живописців. Автор слушно визначає причину того, що католики вдалися до способу просвітницького (наукового) впливу на китайців, у яких, як відомо, й досьогодні існує своєрідний “культ” знань. Проте Феодосій дуже критично ставиться до такого способу впливу, бо не виконувалось, на його погляд, головне завдання – християнська проповідь. Далі подається опис єзуїтських Колегій в Пекіні, яких на той час вже було чотири – три єзуїтські та одна Конгрегація” [Феодосий, 1822, с. 121-122].

Зрозуміло, що велика увага у праці приділяється досвіду католиків у Ки-

²⁴ Леонтій (Лаврентій ?) Кордет (1720 – 1781), походив з “військового стану” (з козаків); навчався у Київській Духовній Академії; в Харківському колеґіумі викладав риторику, а потім поезику; 1758 – 1764 рр. – професор філософії та займав посаду префекта, а з 1770 до 1775 р. ректора. Відомий як знавець східної тематики відповідно своєму часу.

тайський імперії. До позитивних моментів Феодосій відносить те, що вони обирають талановитих китайців з хрещених ними та посилають навчатися до Європи (Рим та Неаполь), де вони навчаються європейським мовам, латині, риторички, моральному богослов'ю, а після повернення їх до Китаю висвячують їх на ксьондзів. Тобто таким чином значно посилювався вплив єзуїтів на китайців у справі християнської проповіді (до речі православні місіонери стали висвячувати в сан китайців лише у ХХ ст. – поради ієромонаха чекали свого втілення майже два століття).

На той час, коли ієр. Феодосій складає свої нотатки, учні місії ще тільки розпочинають закладати підвалини вивчення китайської мови, а єзуїти, визначає автор, вже вивчають та перекладають на латинь Конфуція та інші класичні твори, накази китайських імператорів як маньчжурської династії²⁵ та й тих, що існували раніше й, що дуже важливо перекладали китайською мовою християнську літературу. Уважливе та дослідницьке ставлення єзуїтів до китайської культури, філософської традиції, державного устрою та звичаїв народу знаходить у ієр. Феодосія розуміння та повагу. Проте він – православний християнин й тому не дивно, що ми знаходимо в роботі зауваження, які стосуються центральних питань догматики та ритуалу богослужіння у християнстві. Автор наводить дуже суттєві приклади, які дійсно вказують на те, що католицькі місіонери у бажанні навернути китайців до християнства йшли на значні зміни у вищенаведених питаннях. Наприклад, вони, полемізуючи про розуміння китайцями неба як вищого початку дійшли, до того, що Папа Римський встановив вважати поняття Тяньцзи (Син Неба) еквівалентом при перекладі китайською мовою поняття Бог. Це було зафіксовано в іконографії (над іконою Ісуса Христа фігурував надпис “Тянь-ди-ди-джинь-джу” [Феодосій, 1822, с. 238]. Та за китайським світосприйняттям, тяньцзи – син неба, правитель, проте він отримує владу над Піднебесною від неба, тобто це не є той Абсолют, початок усього сущого, про що говорить християнство. Зрозуміло, що дуже велика складність поставала перед європейцями у спробах пояснити ідею Бога, якої не існувало у межах даної релігійно-філософської традиції. Та все рівно позиція ієр. Феодосія полягала не у відмові від цих спроб, а у виваженому підході до таких принципових питань²⁶. Автор наводить факт прибуття до Китайської імперії римського посла духовного чину, який зробив спробу довести, що вчення Конфуція відповідають християнському віросповіданню. Нібито проблема лише в невірному тлумаченні Конфуція жерцями, що виникло ще в учнів Великого Вчителя Китаю. Успіху в цій справі у місії не було. Ієр. Феодосій наводить й інші приклади подібних спроб католиків пояснення китайського через біблейську традицію. Щодо ритуальної сторони, то цікавим є те, що Папа Римський у 1748 р. видав резолюцію, яка забороняла вважати церемонію почитання предків ідолопоклонством (до речі ієр. Феодосій подає опис цього ритуалу). Проте, на наш погляд, тут ми стикаємось з проблемою більш широкого порядку: про взаємодію світових релігій з місцевими релігійними уявленнями. Інша річ, що, на наш погляд, ієр. Феодосій не зрозумів, що це є проблема зіткнення таких релігійних уявлень, які ототожнені та співпадають з державним устроєм імперій. Інакше кажучи єзуїти спробували конкурувати з китайською ідеєю імперії й не дивно, що це закінчилось значними гоніннями на усіх християн в Китаї за часів правління імператора Юн Чжена (1723-1736 роки)²⁷.

Крім відображення дій католиків у Китаї ієр. Феодосій подає цікаві відомості

²⁵ Династія Цин (1644 – 1911 рр.).

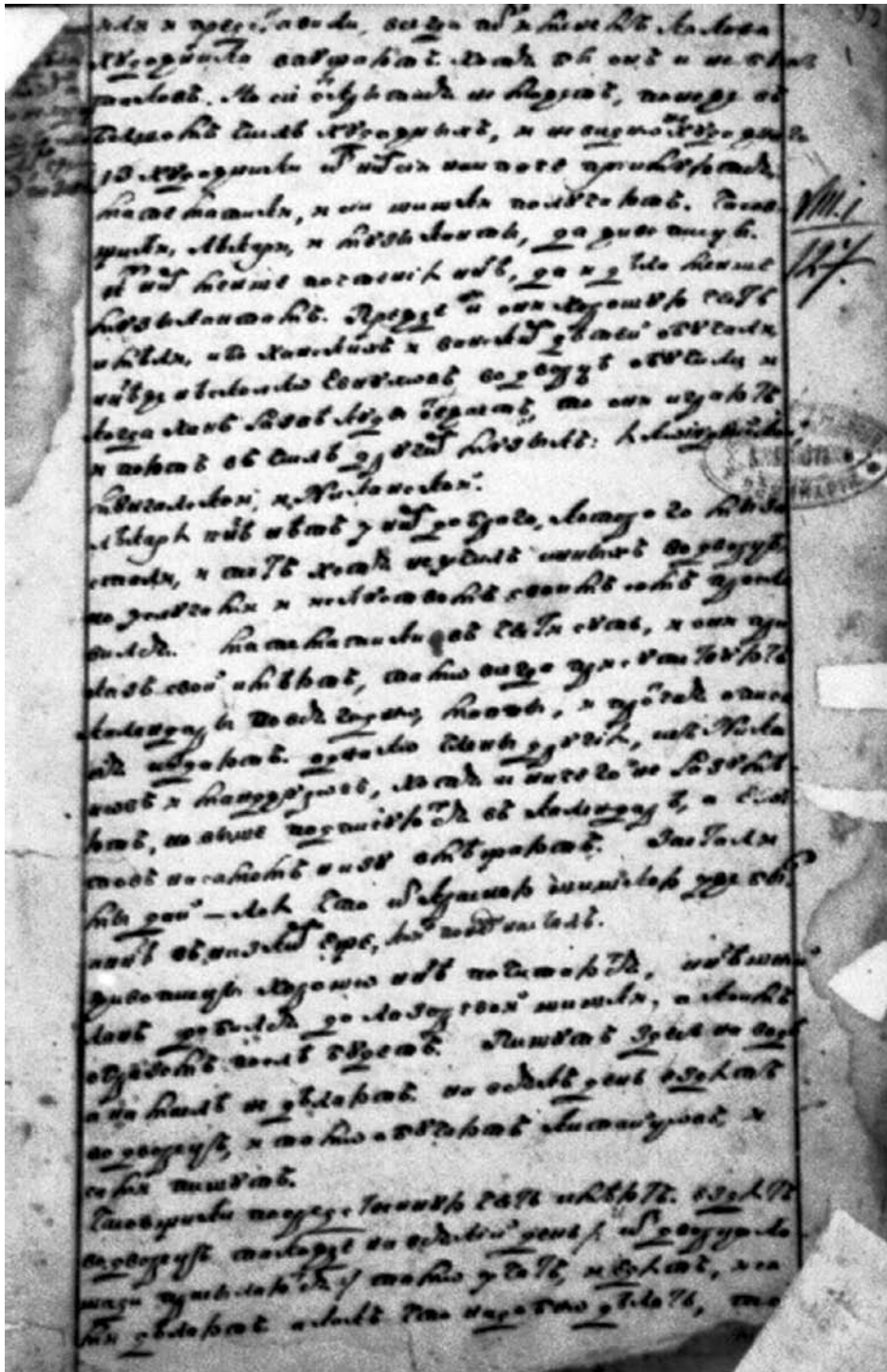

Рис. 16. Перша сторінка роботи ієр. Феодосія “Об иезуитах в Китае”

про тогочасні події (про невдалу війну маньчжурів проти мяоци [Феодосій, 1822, с. 297]), про взаємини католицьких та православних місіонерів [Феодосій, 1822, с. 270], є посилання на переклади “Шу цзін” (“Канон історії”), що відповідно показує ознайомленість автора з деякими канонічними творами Китаю [Феодосій, 1822, с. 270].

Таким чином, в роботах ієр. Феодосія [Сморжевського] 1) була зроблена перша спроба складання історії РДМП, хоча можливо вона була обмежена суб’єктивізмом автора, 2) у формі нотатків критично визначалась діяльність католицьких місіонерів в Китаї, 3) подавались значні факти з історії Китаю, культури та звичаїв народу цієї країни.

Начальником п’ятої Російської духовної місії у Пекіні був арх. Микола [Цвіт]. “27* августа 1767 г. состоялся указ Св. Синода (№90) о назначении в начальники миссии учителя немецкаго и французскаго языков при семинарии в Троице-Сергиевой лавре иеродиакона Николая Цвета, родом малоросса” [Николай, 1887а, с. 253]. Після висвячення 29* серпня у Москві членом Синоду митрополитом великоновгородським й великолуцьким Дмитрієм в ієромонахи, а 8* вересня – у сан архімандрита, стало можливим його відправлення до Пекіну начальником V РДМП (1771 – 1781 рр.). Арх. Микола [Цвіт] займався виключно пастирською діяльністю. Проте, відомо, що учні місії – А. Агофонов й Ф. Бакшеев – збирали розвідувальні дані про китайську державу. Вони вели “Журнал секретных действий, намерений, случаев и перемен, бывших в тайцинском государстве с 1772 по 1782 года”, де серед інших наводилися відомості про війни китайців, бунти у провінціях Ганьсу й Шаньдун, чутки 1778 – 1779 рр. серед китайців та маньчжурів відносно можливої війни з Росією, положення торгівлі у Кяхті, руських перебіжчиків, полонених та ін. Після повернення з Китаю арх. Микола [Цвіт] став настоятелем третєкласного Кирилівського монастиря у Києві, де його поховали після смерті [Кіктенко, 1998а].

Начальником шостої Російської духовної місії у Пекіні став арх. Іоанн [Шишковський]. Про нього збереглося найменше відомостей. Вдалося знайти

²⁶ Досьогодні одним з найскладніших питань залишається проблема пошуку відповідного еквіваленту при перекладі на китайську мову європейських понять й навпаки китайських понять на європейські мови.

²⁷ 1625 р. у Китаї був відкритий давньохристиянський пам’ятник 782 року (за аналізом Г. Ліповцева) – надгробний камінь. Це знахідка фактично підтверджує, що понад тисячу років тому відбулось перше проникнення християн-несторіан до китайської імперії часів династії Тан (923 – 936 рр.). Нібито перший християнський проповідник прибув до тодішньої столиці імперії міста Чанань у 635 р. за часів правління одного з найвеличніших правителів Китаю – імператора Тайцзуна (роки правління: 623 – 650). Це був Аробень з Іудеї. Потребує значної перевірки та пошуку можливих підтверджень відомостей про те, що спочатку за наказом імператора (638 р.) було дозволено впровадження християнства, а потім з боку представників буддизму, які значною мірою впливали на владу та державотворчі процеси, виникла опозиція християнству, що призвело до масових гонінь та заборону християнства у межах імперії. Проте, якщо це дійсно відбувалось, тоді перше невдале для християнської доктрини зіткнення з державно-релігійною ідеєю китайської імперії відбулось ще за часів династії Тан (докл. див.: [Спасский, 1826; Беляев, 1998]). Про діяльність західних місіонерів докл. див.: [Дубровская, 2000].

лише коротку біографічну довідку в “Истории российской иерархии” (1810 р. видання) ієр. Амвросія [Орнатського]: “Иокам Шишковский, родом Малороссиянин, обучался в Киевской Академии с нижних классов до философии, которую послушав один только год отправился в Санктпетербург для обучения медицине: но усмотрев себя несклонным к оной, определился и постригся в Александро-Невском монастыре, где и проходил разныя послушания. В 1780 году, по посвящении в Архимандрита, отправлен в Пекин; а прибыл туда Ноября 2, 1781 года, но там скончался (у 1795 р. – **В. К.**)” [Амвросий, 1810, с. 489].

Начальником восьмої Російської духовної місії у Пекіні (1794 – 1807) став арх. Софроній [Грибовський]. На думку радянських дослідників: “Первым российским историком Китая, очевидно, следует считать Софрония Грибовского...” [История, 1990, с. 267]. За характеристикою ієр. Миколи [Адоратського]: “Он был по происхождению малоросс, а по образованию на половину киевлянин, на половину москвич” [Николай, 1887а, с. 311]. Його доля дуже подібна з попереднім начальником місії арх. Іокамом [Шишковським]. Змінюються епохи: Україна перетворюється на периферійну область, центри освіти переміщуються до Санкт-Петербургу і Москви, завершується власне український період у діяльності Пекінської духовної місії, але відбувається це досить велично в особі арх. Софронія (? – 1814 р.).

Арх. Софроній [Грибовський] спочатку навчається в Києво-Могилянській Академії з нижчих класів до філософії. 1782 р. переїздить до Москви для навчання медицині, але знаходить себе у цій справі неспроможним, чому й полишає заняття. Вступає до Молчанівської Софронієвої пустині, де приймає постриг у монахи. З 1787 р. служить у Московській Духовній Академії, а з 1790 р. знаходиться при церкві московського університету для викладання проповіді Слова Божого юнакам, які там навчалися. 27* січня 1793 р. за указом Синоду Софроній висвячується в ієромонахи, а 30* січня – в архимандрити [Николай, 1887а, с. 311] з метою очолити духовну місію у Пекіні.

Арх. Софроній [Грибовський] – перший начальник духовної місії, який писав про Китай. Ієр. Микола [Адоратський] наводить 12 його робіт [Николай, 1887а, с. 350]:

1. “Хронологическое описание ныняшнего манджуро-китайского государства, переведенное мною с латинского языка, с прибавлением, мною учиненном, о свойстве и нравах четырех нынешней династии государях, начиная с Канси по царствующаго ныне Дзяцина, с описанием случаев и обстоятельств, встретившихся с ними и при них во время их царствования” (115 піваркушів).

2. “Повествование о главных народах, обитающих ныне в Китае; о настоящем их правлении и о протчих нациях, принадлежащих (Китаю); о обычаях и нравах манджуров и китайцев. Как победити со своими побежденными живот. О порядке, соблюдаемом в Китае. Каким образом учреждена в той империи экономия. В чем сие государство сильно и в чем слабо. Какая в том месте земля, какие приносит плоды. Какие в Китае водятся животные. Какие в том государстве законы и как оные выполняются. Какое китайцы прежде имели понятия о Боге и какое теперь имеют. Откуда взшло в Китай идолопоклонство, и когда, каким образом и откуда произошли разные секты. Также и о протчих того государства положениях, которыя в сих-же замечаниях порознь означены” (115 піваркушів).

3. “Прибавление к политическим замечаниям” (33 1/2 піваркуша), де пода-

ються:

- а) посади спадкоємця маньчжуро-китайського престолу;
 - б) привілеї бюрократів;
 - в) сословні привілеї;
 - г) витоки та сутність привілеїв у окремих прошарків китайського суспільства;
 - д) посади перших міністрів;
 - є) найбільш ймовірні зовнішні вороги Китаю;
 - ж) звичаї монголів;
 - з) зв'язки монголів з Китаєм;
 - і) висловлювання китайських мудреців;
 - ї) про спадкоємця китайського престолу та обряд призначення.
4. Праця включає такі підрозділи (23 піваркуші):
- а) опис бюрократичної системи: чини, посади, порівняння з бюрократичною системою Російської імперії;
 - б) про деякі етнічні риси китайців;
 - в) про найвищий будинок у Китаї та про розміри китайських дзвонів;
 - г) про клімат північного Китаю;
 - д) запис про деякі риси китайської держави;
 - є) про кількість військових офіцерів;
 - ж) вчення про імператора (тобто про Сина Неба. – **В.К.**);
 - з) про данину, що сплачується китайсько-маньчжурському імператору;
 - і) вірші складені при смерті першим міністром Хешенєм у 1799 р.;
 - ї) про давню назву китайської імперії Пейдзіна або Бейдзіна;
 - к) про пекінського генерал-поліцмейстера;
 - л) про китайській новий рік;
 - м) про наказних службовців;
 - н) про великі привілеї восьми родів у маньчжуро-китайській державі.
5. “Число манджуро-китайских губерний, судебных мест, чиновных людей, государственных доходов; количество и качество оных” (25 піваркушів).
6. “Подробное сведение об иезуитах”.
7. Накази імператора Юн-джена (Юн Чжен. – **В.К.**) та доповідь від міністерства (34 піваркуші).
8. Про життя зрадника Лідзичена (Лі Цзичен. – **В.К.**) або падіння мінської династії та початок тайцинської династії (маньчжурська династія Цин (1644 – 1911). – **В.К.**) (53 піваркуші). Про селянське повстання 20–30-х років XVII ст. очолюване Лі Цзиченом, внаслідок придушення якого скінчила своє існування династія Мін і до влади прийшла іноземна маньчжурська династія.
9. Стислий витяг з географії Китаю (з китайського джерела) (6 піваркушів).
10. Відомості про китайські свята, обітницях та клятвах китайців і маньчжурів (2 піваркуші).
11. “Смешное, писанное по российски, наставление русской школы, ученикам учителем их именем Юнань. Апология поданная веропрповедниками настоящему императору Дзяцину, на случай последовавшего от них гонения. Доклады и указы”.
12. Наказ імператора Дзя Ціна (Цзя Ціна. – **В.К.**) (8 піваркушів).
- Серед знайдених автором паперів з архіву арх. Софронія знаходяться: 1) “Сбор-

ник документів, чернових і белевих записок і заміток, належавший бившому начальнику русскої мисії в Пекині архимандриту Софронію Грибовському (1793 – 1807 гг.) и большей частию им писаннях”²⁸ [36; Кіктенко, 1998], 2) “Сборник первой четверти XIX века”²⁹ [37] 3) “Записки бывшего в Пекине Архимандрита Софрония Грибовского” [1]. Частина наукової спадщини архимандрита була надрукована [Софроний, 1821; Софроний, 1861; Софроний, 1905; Софроний, 1905а], а частина залишилась в архівах. Подальший аналіз базується на порівнянні знайдених матеріалів зі списком ієр. Миколая [Адоратського] та з надрукованими творами і проведенні таким чином їхньої ідентифікації. Далі у квадратних дужках дана нумерація праць арх. Софронія [Грибовського] за списком ієр. Миколая (див. вище).

1) **Збірник I** – це власноручні нотатки арх. Софронія [Грибовського] із доповненнями на 177 аркушах. До того, як потрапити у фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, знаходився у Києво-Софійському кафедральному соборі. Виходячи із зіставлення нумерації аркушів арх. Софронія [Грибовського] та бібліотечної, можна зробити висновок про те, що це не повна, але більша частина паперів архимандрита, що складаються з офіційних документів VIII РДМП та деяких попередніх місій, листування місії, чорнових нотаток майбутніх творів. **Збірник I** відкриває можливість спробам реконструкції спадщини пастиря-науковця, його внеску у становлення початків професійного вітчизняного книгознавства. При здійсненні цього опису виникли певні труднощі з назвами робіт **Збірника I**, які часом відрізняються від списку ієр. Миколая [Адоратського]. У кількох випадках вдалось з’ясувати, що знайдені роботи були першими варіантами та фрагментами наступних завершених праць, та оприлюднити дещо невідоме з дослідницької діяльності арх. Софронія [Грибовського], про що й буде йтись далі.

Опис та характеристика документу:

Арк. 1: Передмова арх. Софронія до читача.

Арк. 2–3: Доповідь Синоду російському імператору від 12* травня 1805 р. (копія).

Арк. 4: Звернення Синоду до російського імператора про можливість організації наступної місії.

Арк. 5–6: “Пункты ...” про завдання місії від Колегії іноземних справ Російської імперії.

Арк. 7: Лист у перекладі на російську мову від колегії Управління зовнішніми провінціями (тобто іноземними справами) до російського Сенату. Це супровідний лист арх. Софронію та членам VIII місії, яка завершила строк свого перебування у Пекіні, для досягнення ними кордону китайської імперії.

Арк. 8: порожній аркуш.

Арк. 9–14: Оригінал документа (наявна печатка) – “Инструкция по имени Ея Императорского величества указу данная из Государственной Коллегии Иностранных дел отправляющемуся в Китайское государство в столичный Город Пекин Архим. Софронию”, Санктпетербург, від 16* серпня 1793 р. Це інструкція, де начальнику місії надавалися різні завдання, зокрема розвідницького спрямування. Є сенс навести найбільш цікавий уривок з цього документа

²⁸ Далі – **Збірник I**.

²⁹ Далі – **Збірник II**.

Рис. 17. Києво-Софійський Собор

возвращении вашем в Коллегии Иностранных дел: ибо оно не может быть не любопытно и не нужно по не имению средств к получению иначе достоверных известий о тамошнем политическом народа состоянии и происшествиях” [36, арк. 13].

Слід зазначити, що особисті папери архімандрита надають певну можливість розуміння деяких досі таємних сторін у російсько-китайських відносинах XVIII ст. Офіційна радянська історична наука подавала розвиток російсько-китайських відносин як неконфліктний мирний шлях зближення цих країн. Тільки у роботі київського професора Б. Г. Курца “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях”, 1929 року видання [Курц, 1929а], можна знайти відомості про прикордонні військові приготування з боку як Росії, так і Китаю протягом XVIII століття (докл. про китаєзнавчі студії Б. Курца у Розділі 4 нашої роботи). На арк. 48 (див. нижче) – “Что Россия ежели вознамерится завоевать Китай, то может с некоторою надеждою успеха произвести свое намерение в дело”. Тут подається не припущення, а певний стратегічний план військового розвитку подій. Арх. - Софроній [Грибовський] абсолютно вірно обирає єдиного можливого союзника та ворога Китаю – сильні племена монголів. На його думку, якщо Росія отримає такого союзника, то тоді “Россиянам в таком случае не очень трудно будет пройти в Пейдзин и овладеть без дальных неудобств всем Китаем” [36, арк. 48]. Це є серйозним доповненням про досить складний і напружений характер відносин між двома імперіями у той час, а тому безперечно потребує більш докладного вивчення. Можливо, що майбутня доля праць арх. Софронія [Грибовського] була зумовлена саме виконанням певних “розвідницьких” завдань, бо роботи свої він подав у Колегію Іноземних справ, де вони й набули статусу особливого призначення [Кіктенко, 1998].

Арк. 15: зміст 5 пункту російсько-китайської угоди 1728 р. (так звана “Кяхтинська угода”).

Арк. 16: копія листа з російського Сенату до Трибуналу іноземних справ китайської імперії.

Арк. 18: порожній аркуш.

Арк. 19: копія наказу російського імператора про правила листування місії, про

цілком:

“В продолжение бытности вашей в Пекине, когда будете находить способы удобные (без подаче однако тамошнему Правительству сомнения и повода видеть в вас себе надзорщика) к разведыванию в сем удаленном Государстве как о состоянии Его, так о делах и жизни обитающих в нем народов, то особливый долгом вашим будет, не упускать вести скрытым образом описание оному для представления по

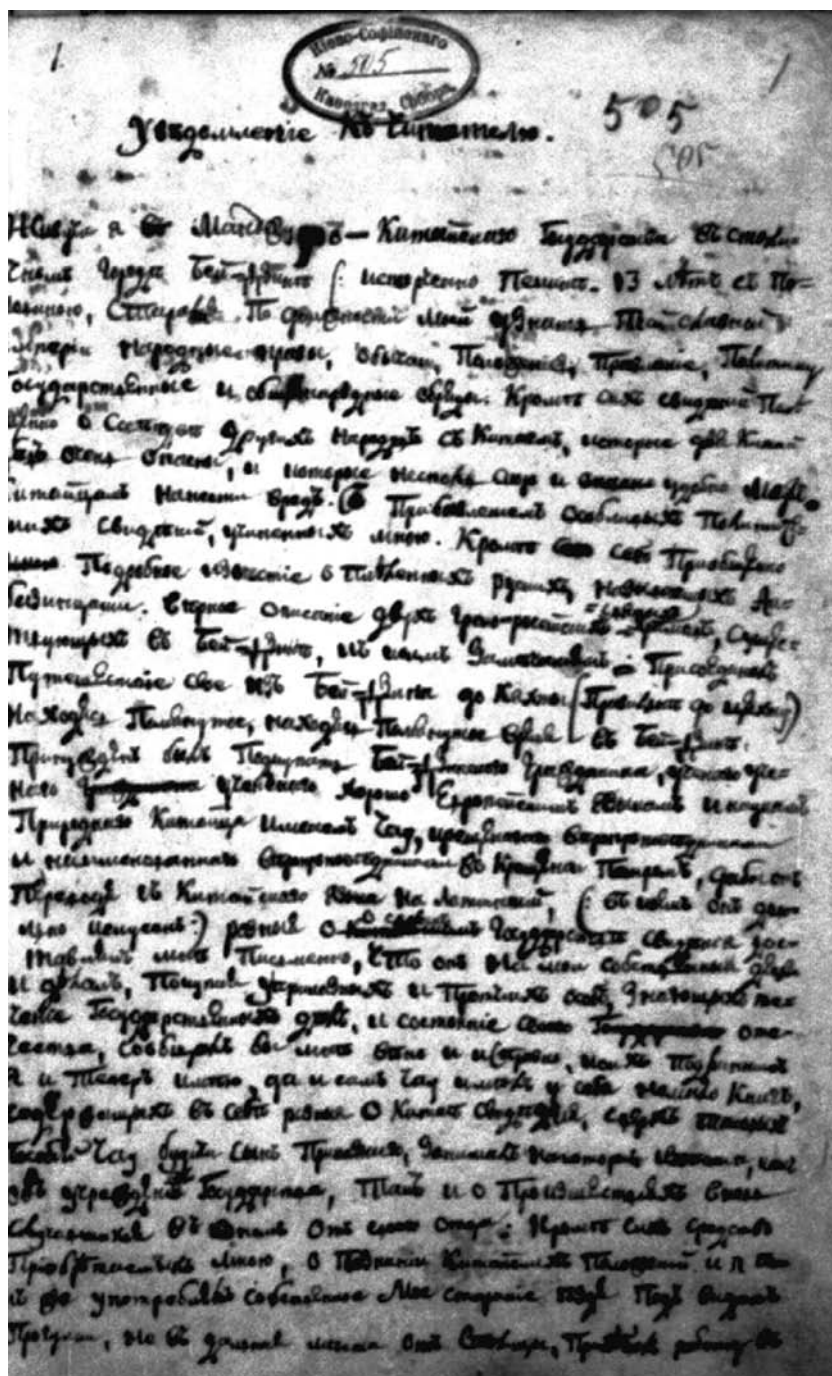

Рис. 18. Звернення арх. Софронія до читача

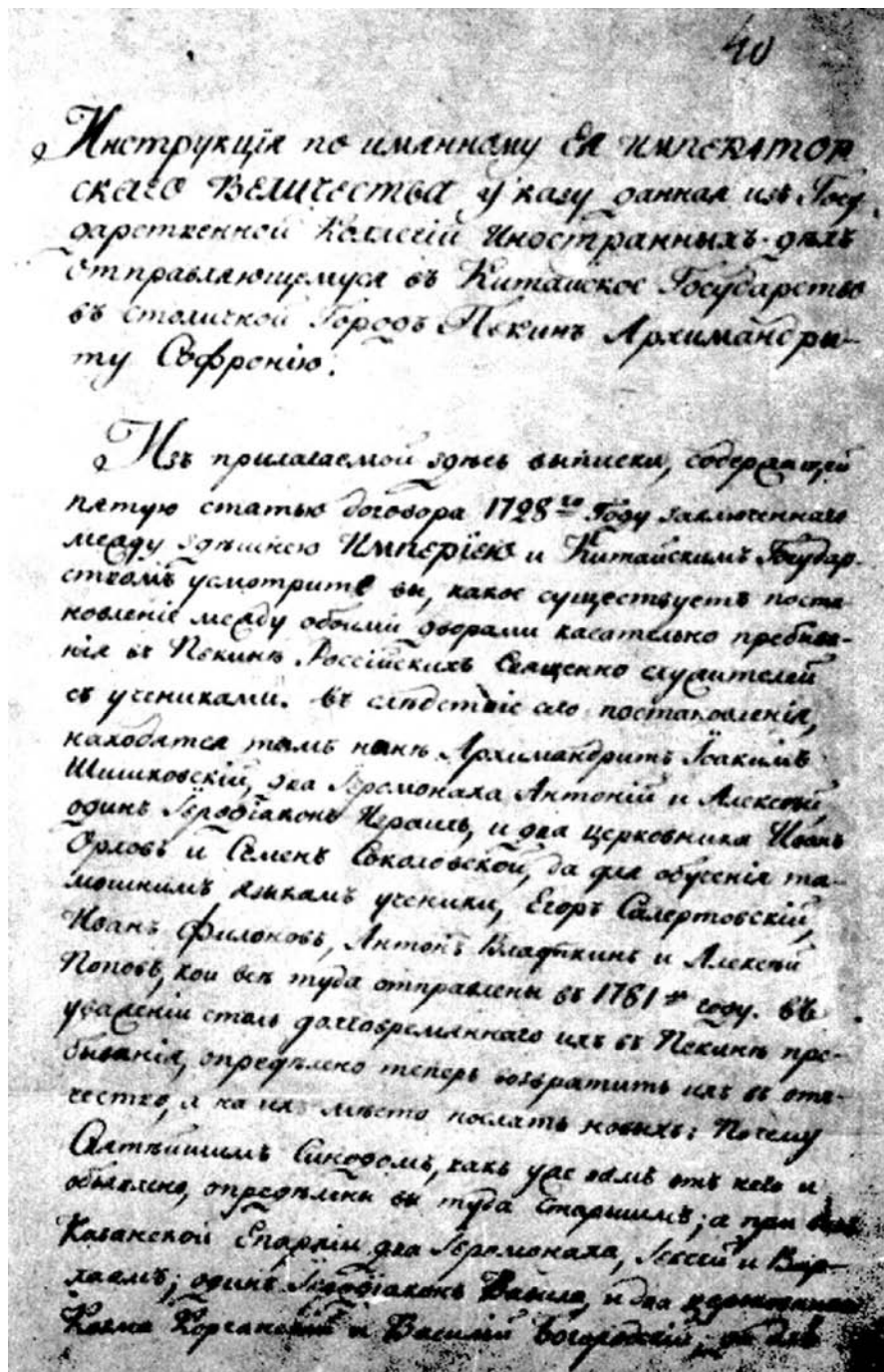

Рис. 19. “Инструкция по имянному Ея Императорского величества указу данная из Государственной Коллегии Иностранных дел отправляющемуся в Китайское государство в столичный Город Пекин Архим. Софронию” (перша сторінка)

збереження державної таємниці та про іншу режимну кореспонденцію.

Арк. 20–24: Оригінал (?) Інструкції Синоду арх. Софронію від 24* лютого 1793 р.

Арк. 25: Копія грамоти (або подорожньої) без дати, що була надана арх. Іларіону [Лежайському] митр. Тобольському та всього Сибіру.

Арк. 26–27: “Пункты ...” Колегії іноземних справ Російської імперії надані відправленному до Пекіна у 1805 р. начальнику XIX РДМП арх. Іакінфу [Бічуріну].

Арк. 28–29: Лист від російського Сенату до Трибуналу іноземних справ китайської імперії від 8* лютого 1804 р. про направлення нової (XIX) російської місії до Пекіна.

Арк. 30–31: Лист від Колегії управління зовнішніми провінціями до російського Сенату відносно відрядження нової російської місії до Пекіна від 28* вересня 1806 р. (у перекладі російською мовою).

Арк. 32–44: Давньокитайські філософські афоризми під назвою “Самый чистейший от китайской мудрости изречения Первых Китайских Мудрецов” – 155 висловлювань давньокитайських філософів у перекладі арх. Софронія [Грибовського] з латини. Це частина, яка увійшла до роботи арх. Софронія “Прибавление к политическим замечаниям”. Місцезнаходження її на сьогодні не відоме. На арк. 32 також міститься передмова до перекладу та дата – серпень 1806 р. З передмови дізнаємося, що переклад з китайської мови здійснив приятель арх. Софронія [Грибовського] хрещений китаєць Петро (на прізвисько Чау), який дуже добре володів латинською мовою. Проте у передмові арх. Софроній [Грибовський] говорить, що переклад на латину йому не до вподоби, тому при перекладі російською мовою він враховував особливості китайської. Справа в тому, що до недавнього часу про арх. Софронія [Грибовського], починаючи з ієр. Миколи [Адоратського], писали, що він взагалі не володів ані китайською, ані маньчжурською мовами [История, 1990, с. 267]. Останнє його зауваження щодо перекладу та до того ж присутні на аркушах 53, 100 цього **Збірника I** транскрипції китайських розмовних висловів дають можливість зробити припущення, що арх. Софроній [Грибовський] володів розмовною китайською і крім того мав уявлення про деякі суттєві особливості китайської мови. Цікавим є його критичний погляд на рівень давньокитайської філософії, бо був він людиною освіченою, добре знайомою з європейською філософією. Ось якими словами він закінчує свої коментарі: “Сии сентенции против европейских мудрецов изречений неочень мудры” [36, арк. 44]. Слід також зазначити, що ці афоризми далися архімандритові нелегко, бо в той час для китайців існувала заборона спілкування з іноземцями, про що можна також дізнатися з передмови. [3 (i)].

Арк. 45–46: чорнові нотатки.

Арк. 46 (об.)–47: Подання арх. Софронія китайському імператору Дзя Ціну у 10-й рік його правління на захист православ'я, що було пов'язано із гоніннями християн у Піднебесній. Арх. Софроній наводить тут цікаві відомості про підтримку християнства маньчжурськими імператорами династії Цин – Кан Сі та Цянь Лунем, тобто подає стисло історичну довідку [11].

Арк. 48: Роздуми арх. Софронія про можливість військового конфлікту між Російською імперією та Китаєм, оцінка геополітичного стану Китаю, визначення вірогідних противників Китаю – Монголія та Росія. [3 (e)]

Арк. 49–50: Аркуші відсутні.

Арк. 51–53: Опис бунту у провінції Шенсі 11 року правління імператора Дзя Ціна (Цзя Цін. – **В.К.**).

Арк. 53: Присутня транслітерація китайського висловлювання “Во же ни цянь” – “Я тебя лучше”.

Арк. 54: Аркуш відсутній.

Арк. 55–63: “Замечание (о причине посылки российских священников в Пейдзин)” – це попередні нотатки до його історії Російської духовної місії в Пекіні .

Арк. 59: Про взаємовідносини маньчжурів та монголів. Тут продовжується характеристика зовнішньополітичних відносин Китаю та визначається проблема, яка пізніше отримує у дослідницькій літературі назву “монгольське питання”. Дійсно протягом XVIII ст. одним з вирішальних факторів у російсько-китайських відносинах були монгольські племена, які відігравали роль буфера між двома імперіями та наявність значного степового геополітичного простору, що відповідно обумовлювало боротьбу за ці племена з боку Росії та Китаю.

Арк. 60–67: Аркуші відсутні.

Арк. 68–73: “Сколько есть вообще во всем Китайском Государстве судебных мест. Как самых больших, так средних и самых малых”. Арх. Софроній подає змістовний та докладний опис за територіальним принципом особливостей формування інституту судів у Пекіні (столиця Цинської імперії), у Мукдені (бувша столиця маньчжурів) та у всіх провінціях китайської імперії. Порівнюючи зі списком ієр. Миколи [Адоратського] можна встановити, що це чорнова частина праці арх. Софронія “Число манджуро-китайских губерний, судебных мест, чиновных людей, государственных доходов; количество и качество оных”. З певною обережністю ці данні можна використовувати і сьогодні при вивченні соціально-економічного стану Китаю XVIII ст. [5].

Арк. 74–78: Інформація про флору Китаю за провінціями. Okремо подаються відомості про те, що отримує до столу імператор. [2].

Арк. 78–84: Про порядок оподаткування в Китайській імперії. Подається зведена таблиця за провінціями та речами, які оподатковуються.

Арк. 84–86: Про лікарські рослини у Китаї: назва та від яких хвороб.

Арк. 87–88: Про становий устрій та станові привілеї у Китаї.

Арк. 89–100: Чорнові нотатки.

Арк. 100: Присутня транслітерація китайських висловлювань “Тоу и да. – Позади одного человека” та “Циу тиу эр да. – Позади другого”.

Арк. 101–105: Аркуші відсутні.

Арк. 110–112: “О Пей Дзинском Генерал Полицмейстере”. [4 (к)].

Арк. 113: “Изображение Конфуция”.

Арк. 113: “Изображение Корейского посла”.

Арк. 114: Подається зображення першого міністра Китайської імперії. [3 (д)].

Арк. 114–115: “О Новом Китайском годе” – докладний опис народних звичаїв. [4 (л)].

Арк. 115–117: Під назвою “Разные о Китае сведения” арх. Софроній подає характеристику релігійності китайців. Зрозуміло, що загальна оцінка є нега-

тивною, бо аналіз йде у порівнянні з православ'ям. Проте сам описовий матеріал та деякі зауваження місіонера нам здаються актуальними й сьогодні.

За списком ієр. Миколи [Адоратського] у праці арх. Софронія “Повествование о главных народах, обитающих ныне в Китае” були зібрані найрізноманітніші відомості про китайську імперію: опис побуту та звичаїв як китайців і маньчжурів, так і інших народів, які належали Китаю; ведення народного господарства та законодавство країни; релігійні уявлення китайців тощо. Можна припустити, що частина цих зауважень знаходиться саме на аркушах 115–117, де арх. Софроній [Грибовський] порівнює Китай і Єгипет за їх релігійністю. На його думку, спільність їх полягає в поклонінні речам (тобто в ідолопоклонстві), а розбіжність – у визначенні становища царя у суспільстві. Арх. Софроній [Грибовський] слушно зауважує, що китайський цар – жрець вищого статусу у суспільстві, єдиний посередник між Небом та Народом, на відміну від Єгипту, де ті ж функції виконувала окрема каста жерців.

До цього також слід додати наведене вище “Изображение Конфуция” (загальні відомості про засновника найпоширенішого філософсько-політичного вчення у традиційному Китаї) на арк. 113, яке також входить до праці “Повествование о главных народах, обитающих ныне в Китае”.

Спираючись на відомості ієр. Миколи [Адоратського], можна дати таку загальну характеристику дослідження арх. Софронієм релігійності китайців. Насамперед, арх. Софроній спростовує деякі європейські судження про те, що Шанді³⁰ – це єдиний істинний Бог, наводячи як аргумент зображення релігійної системи китайців, що зводиться до вшанування багатьох богів-ідолів: вогню, води, домашнього вогнища і т.д., що принципово суперечить будь-якому монотеїзму. Арх. Софроній [Грибовський] дає нескладну, але дуже важливу для диференціації релігійності Китаю характеристику буддизму, даосизму та конфуціанства в їх ритуальному та догматичному аспекті через розкриття історії їх виникнення від засновників (Лаоцзи³¹, Конфуція³², Будди³³) до моменту написання праці. Арх. Софроній [Грибовський] вважав, що в давні часи китайські філософські книги містили в собі більш чисте вчення про богопізнання, яке пізніше було зіпсоване перекладачами різних сект. На наш погляд, це не слід сприймати як ототожнення з православним досвідом, а тільки як аналіз внутрішніх змін у межах конкретного релігійного ареалу. До речі, саме в цей час у китайській філософії виникає неоконфуціанство³⁴, яке також займається пошуком витоків своєї думки, що сховалися за синкретизмом державної релігійності. Цілком зрозумілим є інтерес арх. Софронія [Грибовського], як і багатьох інших дослідників з Пекінської духовної місії, саме до релігійних поглядів китайців, оскільки це було головним у здійсненні християнської проповіді. Арх. Софроній [Грибовський] також розповідає про китайські уявлення відносно трьох душ людини та їх зв'язку з тілом, про головні духовні центри й освіту китайських буддійських та даоських священиків.

Взагалі слід звернути увагу на надзвичайну поміркованість суджень стосовно іншого релігійного досвіду, чого вже тоді не вистачало єзуїтам, а сьогодні бракує багатьом дослідникам цього питання (щодо поміркованості, то це стосується не тільки арх. Софронія, а й взагалі переважної більшості представників православної місії в Китаї).

Арк. 118–124: чорнові нотатки.

Арк. 124–126: опис посад першого міністра (“Джун тан”). [3].

Арк. 126–128: “Как должно называть китайских, а ныне манджуро-китайских императоров, и великих Князей”.

Арк. 129–130: Про посади спадкоємця китайського престолу. [3 (а)].

Арк. 130–131: Аркуші відсутні.

Арк. 132: Порожні аркуші.

Арк. 133: Ціни на продукти, які закуповувалися для місії.

Арк. 134–136: “Краткое описание путешествия Императора Дзя Цина (Цзя Цін. – **В.К.**), которое он принимал из Пейдзина в Мугден 1805 года, царствования своего на 10-м году, дня (погребения) поклонения погребенным манджурским Предкам”.

Арк. 137–146: послання до Синоду “Известие о причине посылки российских священников в Пей-дзин”.

Арк. 147–148: чорнові нотатки про монголів.

Арк. 149–163: “Сведение о четырех нынешней Тайцинской династии ханах. Сколько которых и как царствовали” – частина праці [1]. Це переклад з латини, з особистими додатками автора, де описувалися останні чогири імператори правлячої маньчжурської династії: Кан Сі (1662–1723), Юн Чжен (1723–1736), Цянь Лун (1736–1796) та Цзя Цін (1796–1821) та деякі історичні події за вказаний період, до того ж подаються відомості про перших цинських імператорів. Робота створена на підставі використання латинського джерела за авторством Філіпа Кутлета (у власному перекладі арх. Софронія [Грибовського]) про першого імператора маньчжурської династії Китаю Шунь Чжи (1644–1662) та “Відомостей Тайцинської династії про чогирьох імператорів” (китайська хроніка з 22 року правління імператора Кан Сі). Самі відомості обмежуються здебільшого “приватними” подіями у житті китайських імператорів. Тут знаходимо напівлегендарну історію про звернення Кан Сі через Аюкухана по допомогу в лікуванні до російського імператора Петра I, який висилає до нього з посланцем Ізмайловим відомого лікаря Корфіта, і той лікує Сина Неба від тяжкої хвороби ніг. Далі дізнаємось про коханих жінок імператорів, їх ворогів, обставини приходу до влади того чи іншого імператора та багато іншого з їх державного й особистого життя. Крім цього є розповідь про невдалі спроби Англії налагодити стосунки з Китаєм у травні 1805 р. та трохи раніше, про велику повінь 1801 р. у провінції Чжилінь та Західному Китаї.

Арк. 156–161: доповідна до Синоду про діяльність місії (теж саме, що на

³⁰ Верховна божественна персоналія у китайців.

³¹ Лаоци – напівлегендарний давньокитайський філософ, жив у VI – V ст., який, на думку деяких дослідників з історії філософії, вважається засновником одного з головних релігійно-філософських вчень традиційного Китаю – даосизму.

³² Конфуцій – перший історично достовірний давньокитайський філософ, жив у 552 (або 551) – 479 рр. до н. е., створив соціально-політичне вчення, яке дало початок формуванню конфуціанської доктрини, що входила до найголовніших ідеологем імператорського Китаю.

³³ Будда: Будда Шак'ямуні, будда (букв. “просвітлений”), засновник філософсько-релігійного вчення (буддизму), що виникло в Індії на рубежі нашої ери.

³⁴ Неоконфуціанство – оновлене конфуціанство, в якому були асимільовані деякі уявлення даосизму та буддизму, тим самим здійснено процес формування єдиного духовно-ціннісного ядра традиційної культури Далекого Сходу. Це філософсько-етичне вчення існувало протягом XI – XVII ст. (епохи Сун – Мін).

арк. 137–146).

Арк. 162–171: “Известие о пленении Манджурами Албазинцах, о приведении их в Бей-дзин, о начале существования в Китае Греко-Российской веры, и о причине посылки из России в Бей-дзин церковных чинов”.

2) **Збірник II** – це власноручні нотатки із пізнішими доповненнями митр. Євгенія [Болховітінова]³⁵ на 172 аркушах.

Опис та характеристика документа:

Арк. 1–4: “(Историческая) записка о отправляемой в Пекин духовной Миссии”, у 1805 р. із доповненнями митр. Євгенія (без дати).

Арк. 5–6: “Копия с подлинной копии с листа, данного святителю Иннокентию (Кульчицкому) в С.-Петербурге 21 апреля 1721 года”

Арк. 7–28: “Записка о китайской миссии” арх. Софронія із доповненнями митр. Євгенія та з доданням трьох документів, що стосуються цього питання.

Арк. 29–45: Копії документів, що належали Російській духовній місії у Пекіні (це повтор документів із **Збірника I**).

Арк. 46–48: “Отъезд графа Владиславовича из Иркутска” у 1728 р. та про заснування Посольського Преображенського, Иркутського Вознесенського та Иркутського Знаменського д/монастирів.

Арк. 48(о)–58: Виписки про Китай, більша частина яких зроблена митр. Євгенієм з таких праць: Бантыш-Каменский Н. Н. “Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год” [Бантыш-Каменский, 1882]³⁶, “Атлас Лесажев”, R. P. Ioannis Adami Schall “Historica Relatio de ortu et progressu fidei orthodoxae in regno Chinensi per missionarios societatis Iesu ab anno 1581 usque ad annum 1669 novissime collecta praesipue ex littereis” [R. P. Ioannis Adami Schall, 1672], 41 книга “Сына Отечества” 1818 р., “С.-П. Академии Ведомости” № 65 за 1818 р., Тимковский Е. Ф. “Путешествие в Китай через Монголию 1820 и 1821 гг. В 3-х ч.” [Тимковский, 1824], та ін., до того ж додається план забудови Російської духовної місії у Пекіні.

Арк. 59–77: “Копия с рапорта Иркутскому господину гражданскому губернатору от выехавших из Пекина студентов Павла Каменского, Степана Липовцева и Василия Новоселова с “политическими замечаниями””, 1809 р.

Арк. 78–94: “Прибавление к политическим замечаниям” о должности наследника, вельможах, должностях обычаях монголов, союз их с Китаем, открытии тайны о наследнике престола по смерти государя, о смерти Китайского государя, о обряде бываемом у китайцев при женитьбе, о дружбе китайцев вообще, о первостепенных вельможах и проч.” [3].

Арк. 96–111: Робота арх. Софронія “О иезуитах” та його нотатки про переслідування християн у 1805 р., які він власно спостерігав. Крім цього, тут додаються деякі накази китайської влади. “О иезуитах” – це найменш самостійна праця архімандрита Софронія, яка відома під назвою “Подробное описание об иезуитах”. Вона одноставно визнається повторенням роботи ієр. Феодосія [Сморжевського] (? – 1758) “Об иезуитах в Китае” [Феодосий, 1822] зі змінами та доповненнями у кінці роботи. Наприклад, це стосується власних спостережень і зауважень арх. Софронія [Грибовського] відносно гонінь на католиків у 1805 р. у Китаї. [6].

Арк. 112–126: Про російську місію в Америці

Арк. 127: Порожній аркуш.

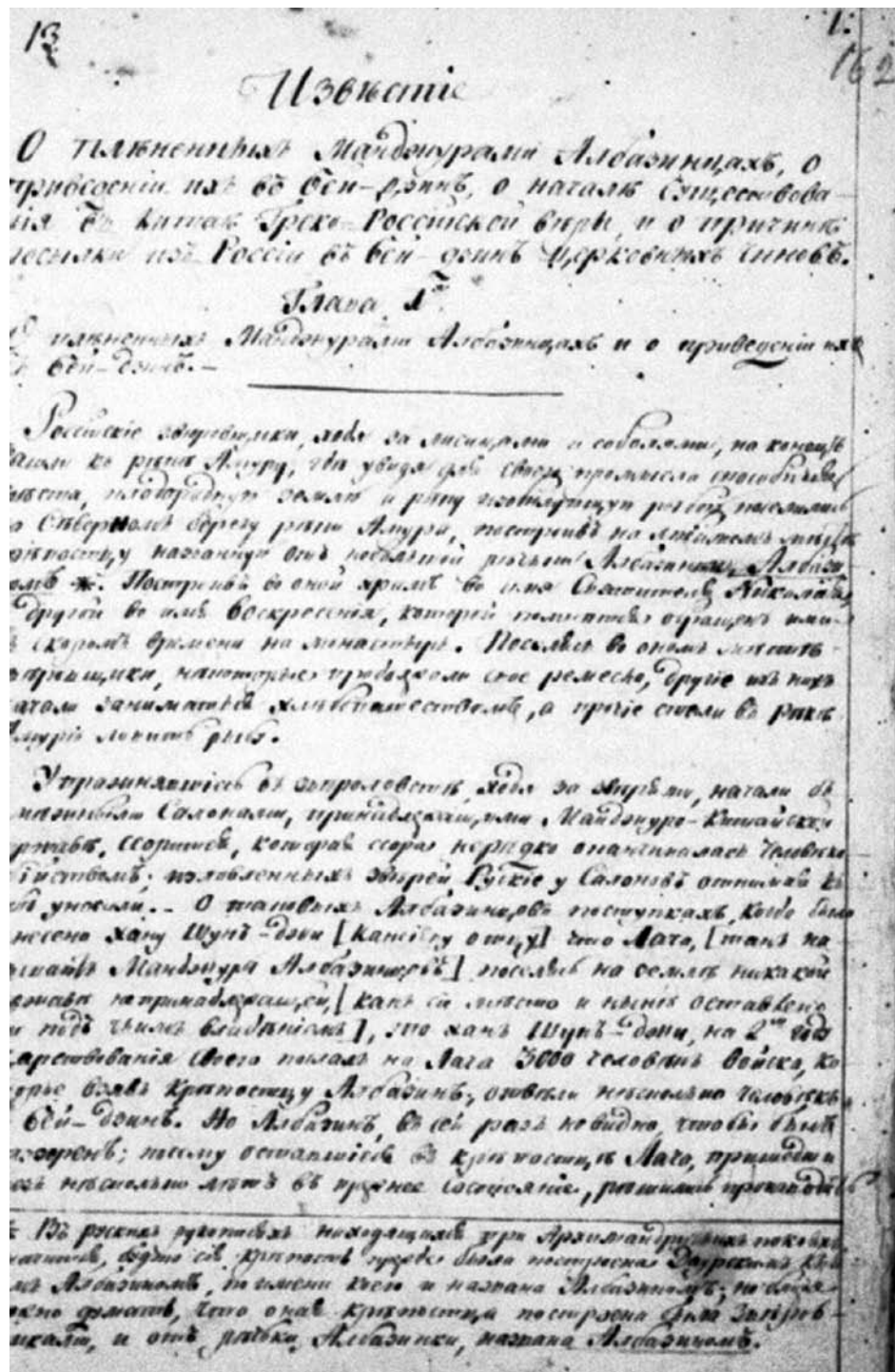

Рис. 20. Перша сторінка роботи арх. Софронія “Известие о пленении Манджурами Албазинцах ...”

Рис. 21. Євген
(Евеїмій Болховітінов)
(1767 – 1837),
митрополит київський

19* липня 1734 р.

Арк. 144–157: “1763 года. Разсуждение о предприятии войны с китайцами, сочиненное в 1763 году коллежским советником и Академии Наук профессором Миллером”.

Арк. 158–169: “1764 года. Разсуждение о посольстве в Китай, сочиненное в 1764 году коллежским советником и профессором Миллером”. Праця непов-

Арк. 128–131: “Таблица современных с Россиею владельцев Китайских и Манжурских обосторонних посольств”, яка доведена до 1806 р. Таблиця складена арх. Софронієм.

Арк. 132–133: Лист з Іркутська від Г. Белавського від 13* лютого 1807 р. про склад відрядженої ІХ Російської духовної місії до Пекіну.

Арк. 134–137: Відомості про рух торгівлі між Росією та Китаєм протягом 1807 р. Складено арх. Софронієм.

Арк. 138–139: Про Кяхтинську торгівлю з праці Семівського “Описание Сибири” з поміткою митр. Євгенія [Болховітінова].

Арк. 140–141: Два зауваження графа Сави Владиславича відносно можливості війни Росії з Китаєм 1731 р.

Арк. 141 (об.)–143: “Информация (изъяснение) о учрежденных при Китайской границе, кроме Пекинского каравана, двух торгах, поданное графу Остерману от графа Владиславича, бывшего в Пекине чрезвычайного посланника” від

³⁵ Євген (Евеїмій Болховітінов) – відомий церковний історик (1767 – 1837). З 1822 р. митрополит київський.

В 1822 г. Евгений был назначен киевским митрополитом. В Києві ним написані роботи “Описание Киево-Софийского собора” (Київ, 1825), “Описание Киево-Печерской лавры” (1826) и “Киевский месяцесловъ, с присовокуплением разных статей к российской истории и киевской иерархии относящихся” (1832). Відомий і як збирач різнопланових рукописів та ініціатор останнього, двадцять п'ятого, видання історії Інокентія Гізеля.

Приділяв він неабияку увагу й до документів та рукописів РДМП, що за різних обставин потрапляли інколи й до Києва. Митр. Євгеній був освіченим знавцем цих матеріалів, про що свідчать зроблені його рукою записи. Без перебільшення можна стверджувати, що він є першим в Україні архіваріусом матеріалів, пов'язаних з історією РДМП. Йому належить “Описание Пекинского монастыря” та історія пекінської місії (1822, ч. 18, стр. 99). Але найбільшу увагу митрополита привернули праці та особисті папери арх. Софронія [Грибовського], що були ним опрацьовані та систематизовані.

³⁶ Тобто митр. Євгеній опрацював матеріал, який на той час ще не був надрукований і зберігався в Московському архіві іноземних справ.

(стор. 1) Записка об отправляемой в Пекин
 Духовной Миссии.

в Китайскомъ Городе Пекинѣ состо-
 ятъ Россійскія два церкви.

1^я Сретенія Воспора на Россійскомъ
 Посольскомъ дворѣ, построена въ
 Халкскимъ Коштомъ.

2^я Святителя и Чудотворца Николая,
 отъ Посольскаго двора въ пяти вер-
 стахъ отстоящая, при слободѣ на-
 зываемой Русскою Сотни, на селен-
 ной Россійскими людьми племенъ
 отъ Китайцевъ нѣ прежде постро-
 екнато отъ Россіи при гробѣ Амурсъ
 Города Албазина. Когда же она по-
 строена? погнана не видно.

Жители въ Пекинѣ, содержащія вѣ-
 короссійскую вѣру, Каинъ на ходившій
 видѣтѣ тамо Архимандритъ Софроній
 репортномъ отъ 5го Мая 1795го года
 Святейшему Синоду доносъ, нахо-
 дится мужеска пола 30 человекъ.

Въ оквиъ Города Пекинъ Россійскимъ
 Духовнымъ отправленіемъ казалося
 съ 1713го года.

И въ ономъ году отправленъ былъ изъ
 Тобольска отъ Митрополита Иоанна
 Максимовскаго Архимандритъ Маріонъ,
 а по Какимъ обстоятельствомъ, въ ко-
 ллѣжѣ Епеломъ людей, равнѣмъ

К. Сергійскій Сибиріи

Рис. 22. “(Историческая) записка об отправляемой в Пекин духовной Миссии”

на, відсутнє закінчення.

Арк. 170–176: “О титулатурах в грамоте между Российским и Китайским дворами употребляемой”, до 1792 р. Наприкінці виписка, зроблена митр. Євгенієм [Болховітіновим] з московського видання “Исторического, Статистического и Географического Журнала или Современной Истории Света” за грудень 1819 р.

3) Власноручний рукопис на 36 аркушах, надписаний митр. Євгеном [Болховітіновим] як “Записки бывшего в Пекине Архимандрита Софрония Грибовского, скончавшегося в Новоспасском Московском монастыре на покое 1814 г. мая 17, рукопись собственноручная” в листе, на 36 страницах”. Сам автор дав таку назву: “Путешествие из столичнаго Манджуро-Китайскаго Государства города Бейдзина (Пекина) в С. Петербург, Архимандрита Софрония Грибовского, написанное им, по прибытии его в Россию, в пребывание его на увольнении для излечения в Ставропигияльном Московском Новоспасском монастыре, 1810 года”. По аркушах скрепа: “Путешествие из Бейдзина в Санктпетербург Архимандрита Софрония Грибовского читал и не нашел противнаго данному наставлению о рассмотрении печатаемых книг лектор Никифор Черепанов П.П.О.”. Робота була надрукована в “Сибирском вестнике” у 1821 р. під назвою “Путешествие Архимандрита Софрония Грибовского от Пекина до Кяхты в 1808 год” [Софроний, 1821]. До того як потрапити у фонди ІР НБУ НАНУ рукопис зберігався у бібліотеці Київської духовної семінарії.

Ці нотатки можна розглядати як жанр мандрівної літератури, що містила в собі різноманітну інформацію про країну. Достатньо згадати Белеві мандрівки до Китаю та описи Марка Поло, Адама Олеарія та Вільгельма Рубрука, Плана Карпіні та багато інших. Арх. Софроній [Грибовський] не тільки посідає гідне місце серед інших мандрівників, а й навіть подає приклад практично-теоретичної спадкоємності цього жанру. У своїй роботі автор зазначає, що перед від’їздом до Китаю його перше знайомство з країною відбулося саме завдяки мандрівній літературі – це були “Белевы путешествия в Китай” [Софроний, 1821, с. 31]. Спочатку арх. Софроній [Грибовський] знайомить читача із загальними даними про цей маршрут: дав географічний опис (назви річок, гір, місцевості), етнографічний опис монголів, опис клімату та місцевих тварин. Розпочинаючи свою розповідь про монголів, арх. Софроній [Грибовський] наводить легенди про Чингізхана, славнозвісного царя-воїна. Після цього він подає досить ґрунтовну інформацію про сучасного правителя Монголії (гегена), його територіальні володіння; матеріальний стан; про підпорядкованість йому монгольських лам та про загальну соціальну організацію монголів. Але на той час Монголія знаходиться у складній васальній залежності від Китаю, тому далі йдеться про підпорядкування гегена Маньчжуро-китайської іноземної колегії (Ліфаньюань) [Софроний, 1821, с. 32–34]. У праці є досить цікаві повідомлення про перебування арх. Софронія [Грибовського] у Російському Посольському домі в Урзі³⁷ (опис міста й устрою Посольського дому) та про зустріч з князем Цінь Ваном [Софроний, 1821, с. 39]. Наприкінці розповіді про мандрівку автор подає загальні відомості про Монголію: кордони, правовий стан у Маньчжуро-Китайській імперії. Не могла не вразити уважного спостерігача й пустеля Гобі: “Тоби изобильна дикими козами, сернами и зайцами. Змей мне не случалось там видеть, но ящерниц превеликое множество; однако таких больших, как в *Малоросии* (курсив мій. – **В. К.**) неприметно” [Софроний, 1821, с. 61]. Слід зазначити, що порівняння з Китаєм своєї батьківщини непоодинокі, більш того, протягом подаль-

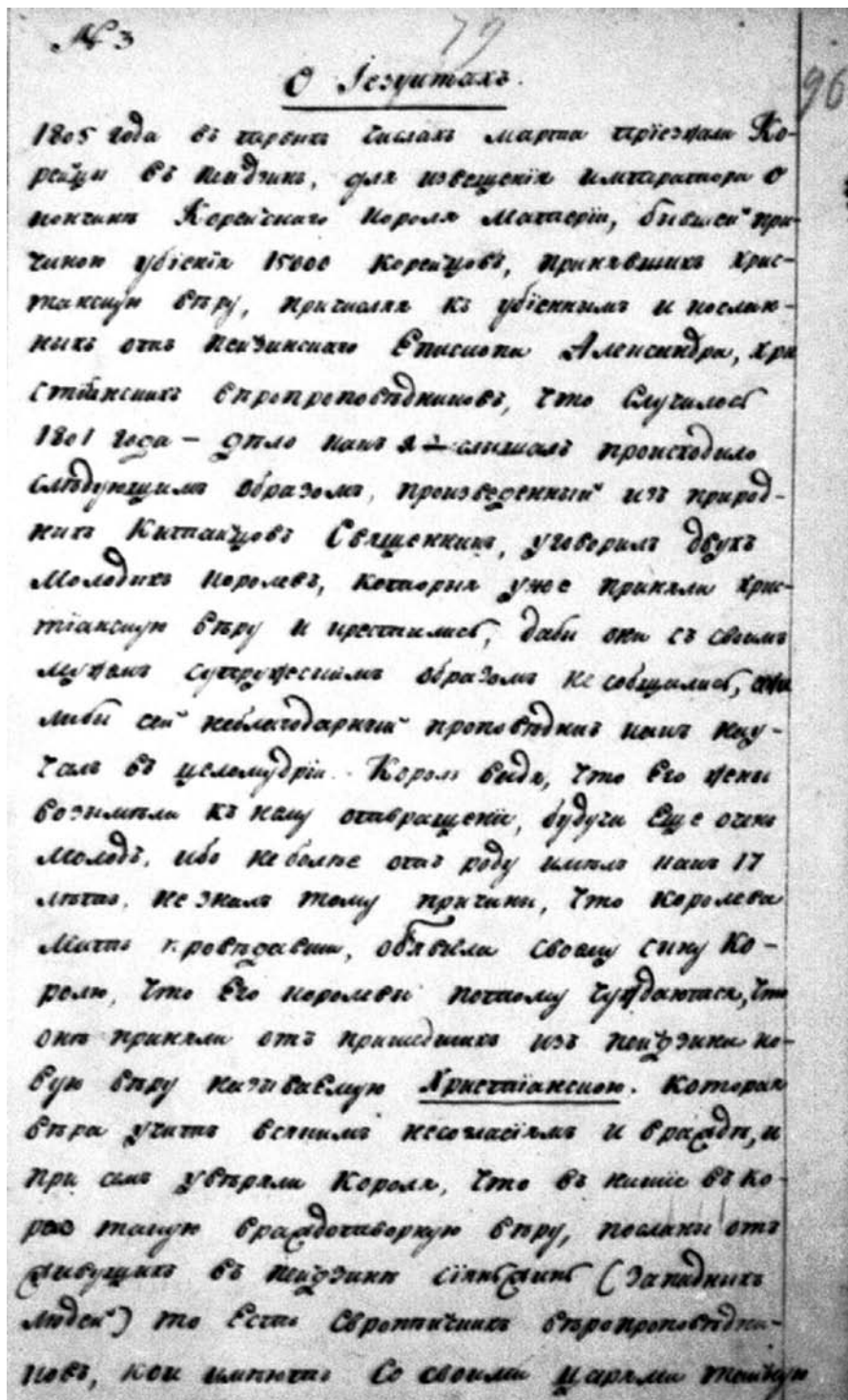

Рис. 23. Перша сторінка роботи арх. Софронія “О иезуитах”

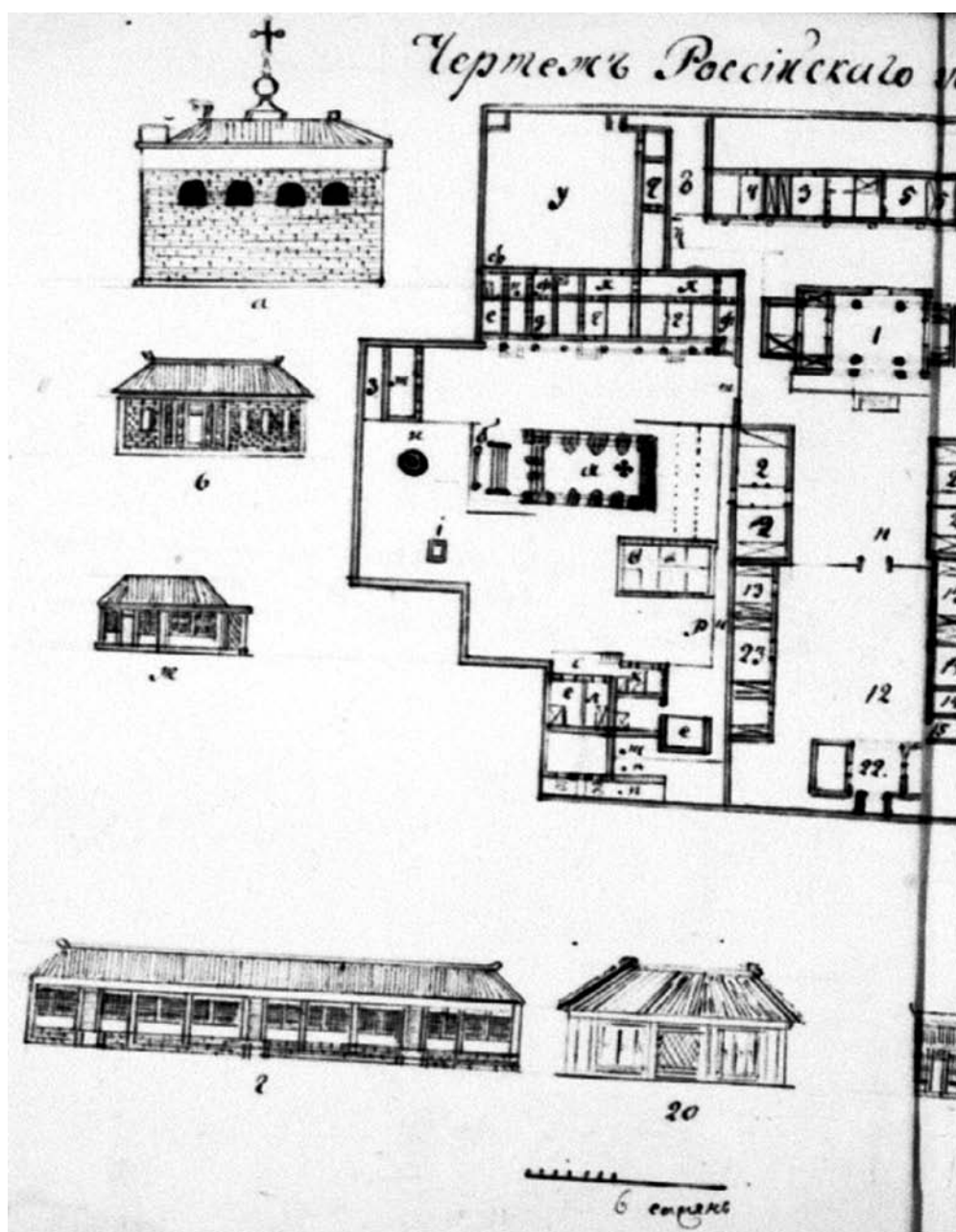

Рис. 24.1. План-схема Російської духовної місії в Пекіні

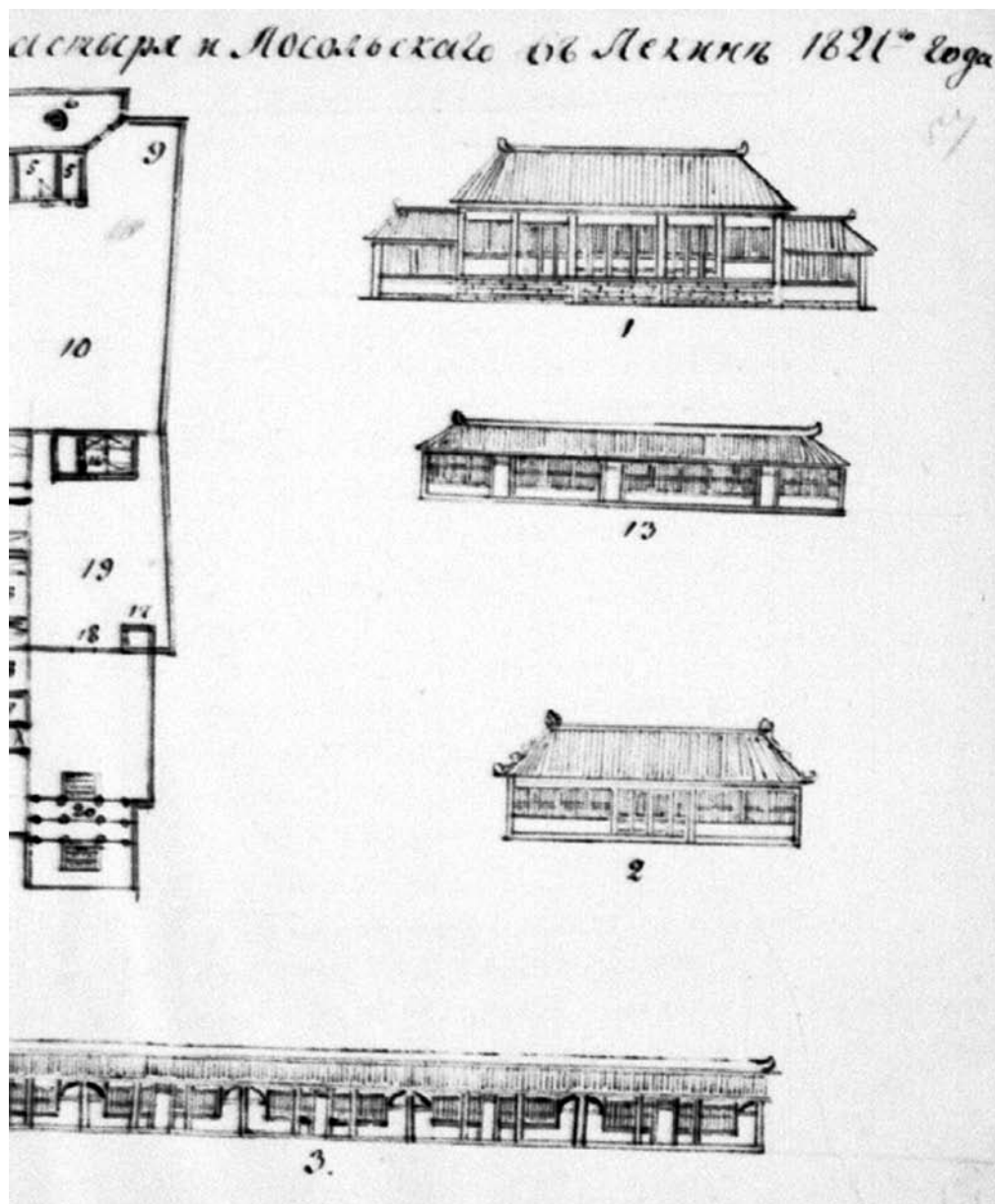

Рис. 24.2. План-схема Російської духовної місії в Пекіні

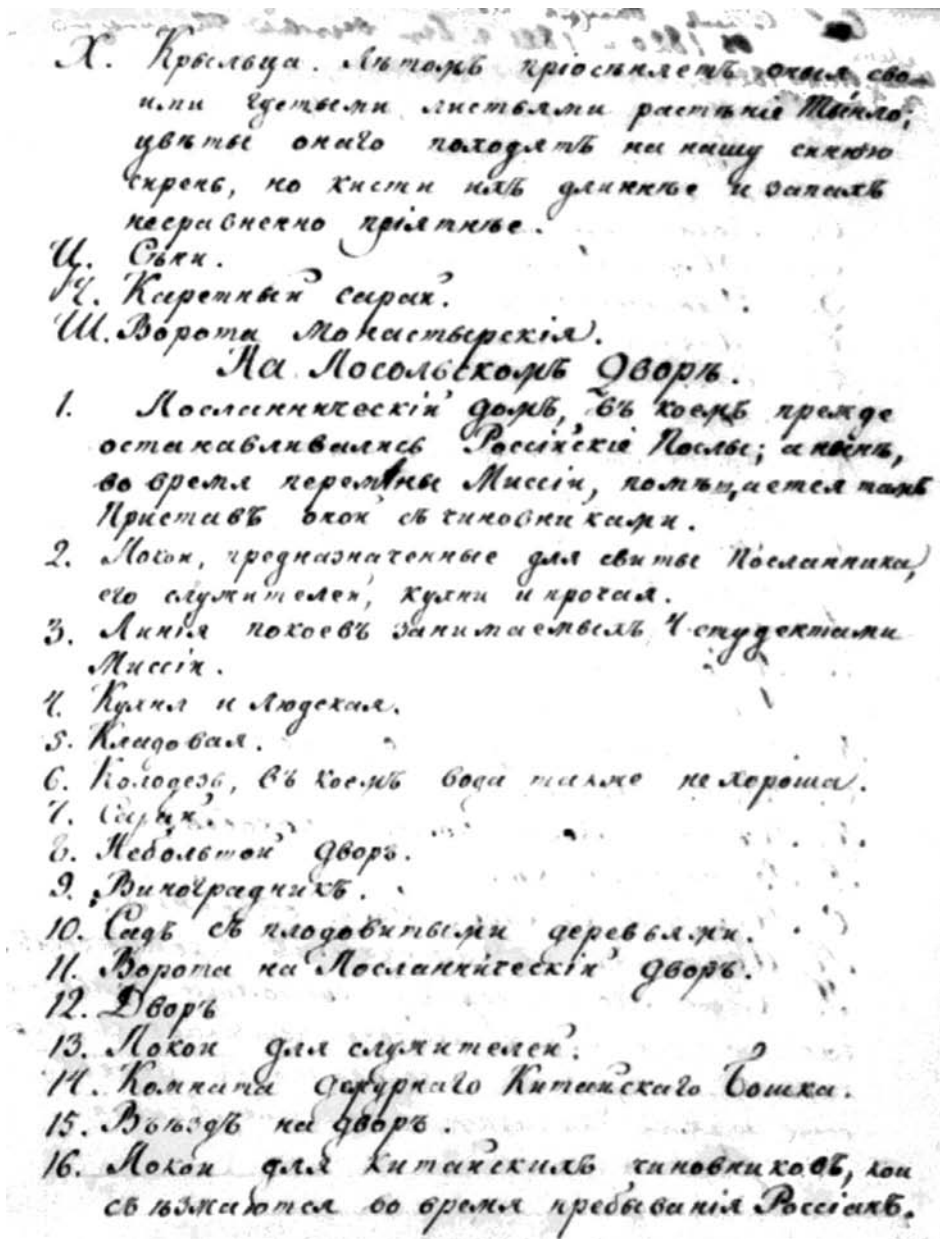

Рис. 24.4. План-схема Російської духовної місії в Пекіні

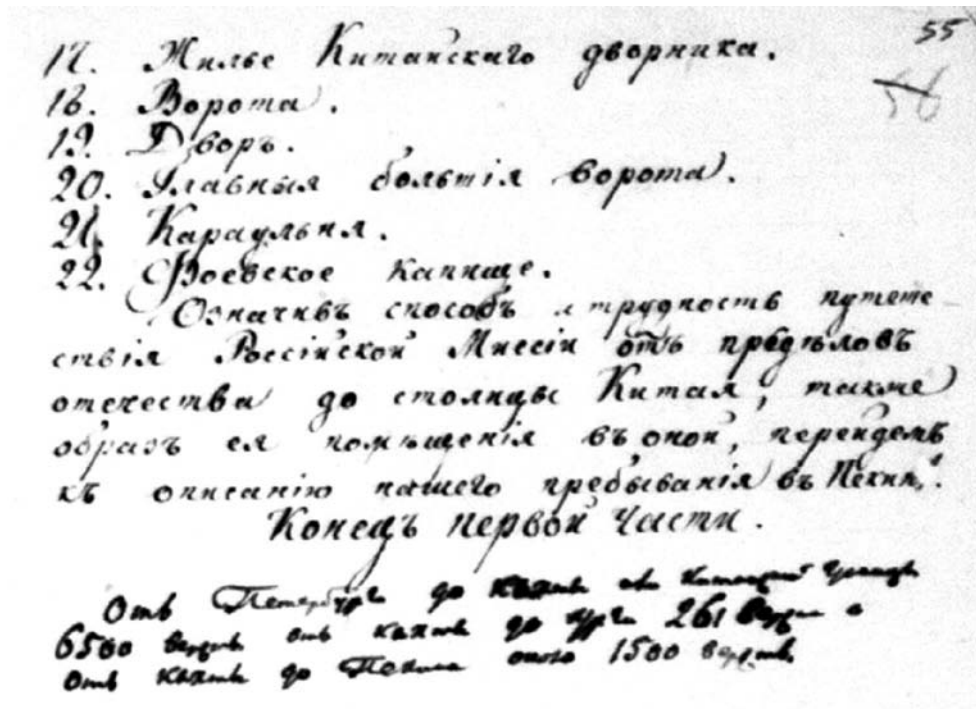

Рис. 24.5. План-схема Російської духовної місії в Пекіні

шого розвитку китаєзнавства в Україні це було характерним явищем навіть при аналізі економічних систем країн, але це вже тема іншого дослідження. Крім загального споглядання за природою пустелі, арх. Софроній [Грибовський] зробив і досить корисні відкриття природних багатств: “Я находил на Гоби множество мрамора, являющегося без всякого употребления; также немало медной руды, коей употребление монголы не знают” [Софроний, 1821, с. 62].

Вищенаведені документи архієпископа є нотатками, які увійшли до закінчених робіт, головною з яких стала праця – “Известие о Китайском, ныне Манчжуро-Китайском государстве” у “Чтениях Московского общества Истории и древностей Востока” (1861 р.) [Софроний, 1861]. Після праці ієр. - Миколи [Адоратського] стають відомими широкому колу читачів ще дві роботи архієпископа з того ж списку. Це також надруковані праці, що вміщені у “Материалах для истории Российской духовной миссии в Пекине”: “Записка без заглавия” [Софроний, 1905] та “Уведомление о начале бытия россиян в Пейдзине и о существовании в оном грекороссийской веры” [Софроний, 1905а]. Завдяки винайденню автором монографії особистих паперів арх. Софронія [Грибовського] дещо поширюються наші уявлення про його наукову та духовну спадщину.

Щоправда, роботи арх. Софронія [Грибовського] ще не є повністю самостійними, бо в них багато запозичень з праць його попередників: вже згаданого ієр. Феодосія [Сморжевського], Леонтєєва, Агофонова та інших, а також з робіт католицьких місіонерів, праці яких знаходилися в бібліотеці у формі рукописів та друкованих видань. На цю рису вказують усі без винятку дослідники історії китаєзнавства в Росії, втім визначаючи це як об’єктивне явище у процесі формування історичної науки. Іншими словами, роботи є перехідними: в них ще спостерігається багато старих описових засобів, в яких не відкидалась можливість обґрунтування своєї праці якоюсь іншою, що не приховує сам арх. Софроній [Грибовський]. Проте у цьому недоліку є досить позитивний для того часу момент – введення в науковий обіг праць західних дослідників Китаю, що давало можливість більш широко ознайомитись із досвідом та підходами до дослідження з боку європейської науки. Взагалі ж роботи арх. Софронія [Грибовського] надзвичайно різнопланові й містять у собі відомості практично про всі сфери життя держави: політичний устрій (про китайського імператора та бюрократичну систему, про умови політичної влади в Китаї та привілеї), законодавство, економічний устрій, адміністративний поділ з поданням кількості провінцій, судових місць, чиновних людей та державного доходу, відомості про народи, які населяють Середню імперію, географічні дані, живописання китайських свят, церемоніал чиновників, філософські та релігійні погляди китайців [Кікченко, 1998].

Після повернення в Росію арх. Софроній [Грибовський] передав Синоду першу грамоту сибірського митр. Ігнатія полоненому священику о. Максиму з фортеці Албазін від 1695 р. В **Збірнику I** є копія грамоти митрополита Тобольського та всієї Сибірі арх. Іларіону [Лежайському], щодо відправлення останнього в Китай; листування між державними представництвами Російської та Китайської імперії; копії наказів та інструкцій спрямованих на упорядкування діяльності місії. Останнє свідчить про те, що арх. Софроній [Грибовський] цікавився історією самої РДМП й доклав зусиль до збереження цінних документів

³⁷ Тодішня столиця Монголії.

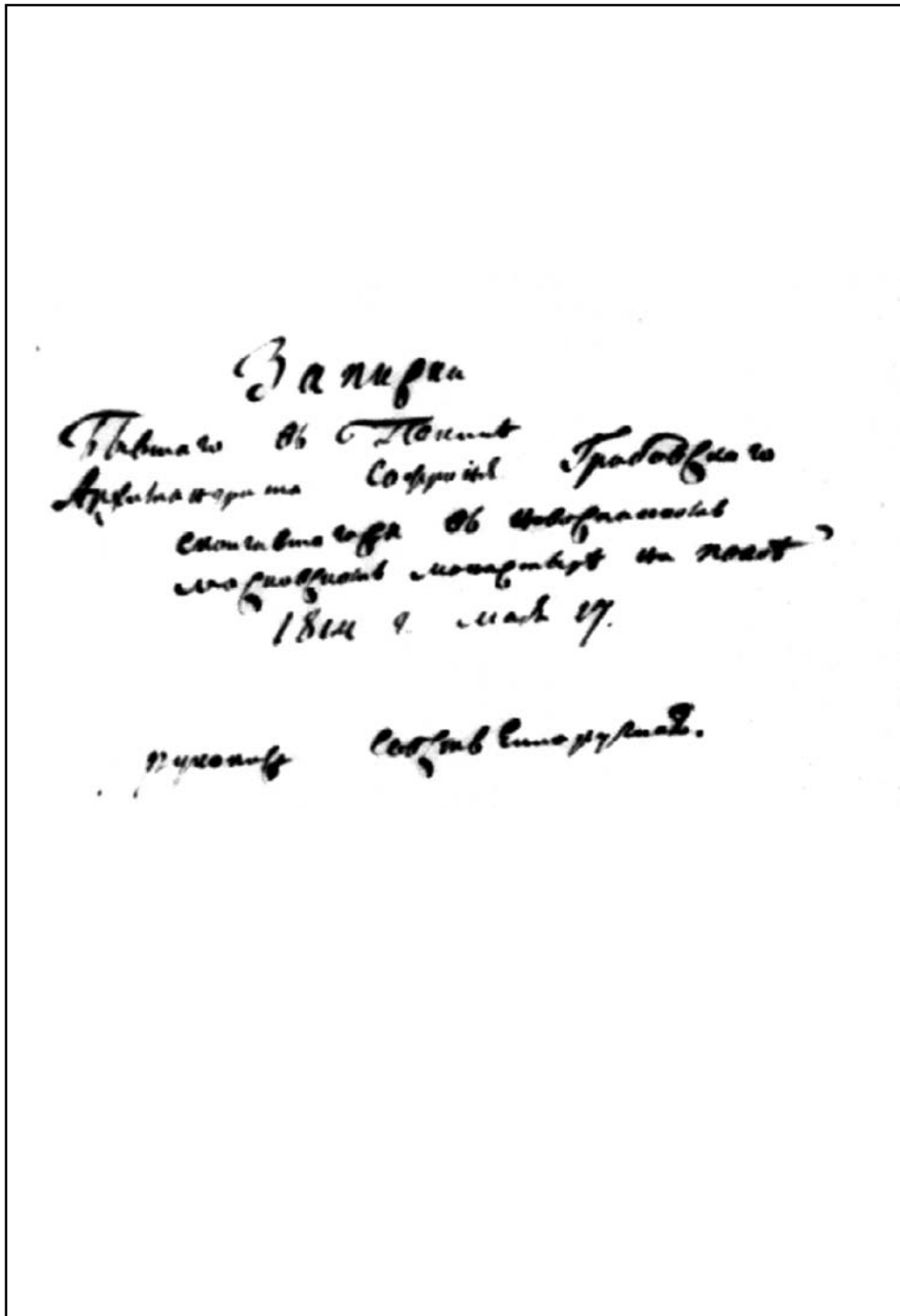

Рис. 25. Титульна сторінка рукопису “Записки бывшего в Пекине Архимандрита Софрония Грибовского ...”

із суттєвим джерелознавчим значенням. Результатом цієї зацікавленості стала його праця “Уведомление о начале бытия россиян в Пейдзине и о существовании в оном грекороссийской веры”. На аркушах 162–171 **Збірника I** є ця робота під назвою “Известие о пленении Манджурами Албазинцах, о приведении их в Бей-дзин, о начале существования в Китае Греко-Российской веры, и о причине посылки из России в Бей-дзин церковных чинов”.

Крім дослідницьких праць арх. Софроній [Грибовський] відзначився й організаційною роботою у справі християнської проповіді та налагодження учбового процесу. Насамперед, надрукована у 1905 році в “Материалах для истории Российской духовной миссии в Пекине” “Записка без заглавия” арх. Софрония, де знайшли відображення пропозиції начальника місії з організаційних питань повертає собі назву. Ці пропозиції були подані у Синод під назвою “От бывшего в Пейдзине Архимандрита Софония о препятствиях посылаемых в Пей-дзин священнослужителям, кроме священнослужения, проповедывать китайцам настоящих положений святое Евангелие. О средствах, коими отвращая реченныя препятствия, удобнее можно Проповедию слова Божия, приводит неверных в истинную веру, и что неимея реченных средств кроме убытку Государственной казне, никогда невозможно, оказать и малых успехов в обращении Китайцев в христианскую веру” [36, арк.156–161]. На початку, з метою критичного погляду на вирішення завдань місії автор подає історію семи попередніх місій. Оцінка арх. Софронія знищувача: “Итак из восьми Миссий явствует, что все они, а особливо сем кроме убытку Государственной Казне, ничего по намерению Главного Правительства не сделали...”. Можливо, висновок цей є занадто радикальним, проте він має під собою реальне підґрунтя. Головний лейтмотив критики зводиться до визначення неадекватності дій місій реаліям китайського життя. Тому пропонується поглибити вивчення китайської мови членами місій; за прикладом католицької церкви навчати здатних до цього китайців на священників; заснувати клас вивчення китайської та маньчжурської мови в Іркутську або на кордоні з Китаєм, що зберегло б державні кошти та душі учнів, які до цього піддавалися у Пекіні різним місцевим спокусам [36, арк.156–161].

Арх. Софроній [Грибовський] не тільки звертався на адресу Синоду з приводу організаційних заходів, а й немало зробив і власними силами. Саме він заснував в 1795 р. для студентів місії учнівську бібліотеку й пожертвував для неї “Введение в историю” Пуфендорфа (1767 р. видання) та “Белевы путешествия в Китай” (1776 р. видання). До цього моменту взагалі не було ніякої бібліотеки, а кожен учень місії був зосереджений лише на власній освіті, і тому усі придбання місії вивозились до Росії. Тепер ситуація змінилась на протилежну: самі учні почали турбуватися про формування бібліотеки й залишали там навіть свої власні книжки. В 1796 р. арх. Софроній [Грибовський] створює вже бібліотеку місії, в якій учнівська бібліотека стала відділенням. Він також докладав значних зусиль до налагодження загального процесу діяльності місії, ліквідації внутрішньої розрізненості, яка спостерігалась при зміні місій та надання їй більш деталізованого змісту і довгострокової спрямованості, замість поодинокого планування окремими людьми. Так він намагається налагодити учбовий процес, з цією метою ним подається проект заснування при Успенській (Миколаївській) або Сретенській церкві школи для вивчення китайської і російської мов. Але, як і в дослідницькому аспекті, прагнення лишилися на півдорозі до досягнення мети завдяки численним

об'єктивним обставинам, проте це все одно було великим кроком уперед у розвитку діяльності сфери освіти РДМП [Кіктенко, 1998а].

Для оцінки діяльності арх. Софронія [Грибовського] наведемо два погляди. Перший, з XIX ст., в особі ієр. Миколи [Адоратського], який писав, що: “На них (праці арх. Софронія [Грибовського]. – *В.К.*) можно смотреть как на итог столетней деятельности всех членов миссии, особенно учеников” [Николай, 1887а, с. 344]. І другий з XX ст., в особі П. О. Скачкова: “... это был первый начальник миссии, который писал о Китае, сводил воедино имеющиеся в миссии сведения, пытался наладить учебный процесс и несколько улучшил материальное положение учеников” [Скачков, 1977, с. 85]. Слід також наголосити на те, що арх. Софроній [Грибовський], хоча й не володів на науковому рівні китайською та маньчжурською мовами, але у своїх працях критично використовує першоджерела у перекладах учнів місії. На наш погляд, арх. Софроній [Грибовський] органічно поєднує у собі науковця, державного діяча, християнського пастиря. В його особі гідно завершується перший *переднауковий*, – який є всі підстави називати *українським*, – період у формуванні наукового Китаєзнавства в Росії. Наукова спадкоємність у Китаєзнавстві закріплюється начальником наступної, дев'ятої місії арх. Іакінфом [Бічурінін](1777 – 1853), який розпочне чисто наукові дослідження Китаю. Навіть сьогодні праці арх. Софронія [Грибовського] залишаються багатими та надійними джерелами для вивчення історії цинського Китаю, російсько-китайських відносин та питань християнської проповіді в Китаї. Більш того, спадщина його досі залишається не дослідженою через недосяжність для широкого кола читачів. Актуальним завданням на сьогодні є повернення спадщини арх. Софронія [Грибовського] до історичної науки. А життєвий шлях пастиря-науковця скінчився 17* травня 1814 року у Новоспаському Московському монастирі, де після повернення з Китаю він знаходився на лікуванні.

Дуже мало відомостей збереглося про перший період у діяльності РДМП. Складно сьогодні достеменно відтворити життя місіонерів у далекій столиці Цинської імперії. Тому так важливі деякі згадки про церковні речі місії, що за походженням були з Києва й символізують собою той петровській вибір на користь “малороссов” у справі формування РДМП. За зберігшимся списком літератури V РДМП (1755 – 1771) (до речі, це була єдина місія, яку у XVIII ст. очолював росіянин, арх. Амвросій [Юматов] (? – 1784)) серед іншого визначені київські видання: “Толковая псалтирь” (1747 р.), “Правильник” (1739 р.) та “Алфавит духовный” (1747 р.). Серед рукописів були: нотний обиход (in 32°) київських співів з перекладанням на ноти “Історії Іосафа царевича і учителя його Варлаама”. Завдяки цим відомостям можна зазначити, що до бібліотеки РДМП входила значна кількість українських книг. За свідченням ієр. Феодосія [Сморжевського] привозили до місії й київські ікони [Николай, 1887а, с.175, 184]. До цього слід також додати, що першим посібником для викладання російської мови маньчжурським та китайським дітям стала граматика Смотрицького, що була перекладена на маньчжурську мову І. К. Россохінін³⁸ й мала назву “Орос ламе убалямбуха ононго бабе тучібухе ноні бітхе (Олоси фаньі цзіяо цюаньшу)” [История, 1990, с. 77].

Історія діяльності православних місіонерів у Китаї відбилась й у тих речах матеріальної культури та документів, які привозились на Батьківщину, де вони потрапляли у різні приватні колекції та музеї. До 1917 р. найбільшим центром накопичення й експону-

вання подібних речей був Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Дійсною перлиною цієї колекції були священні вбрання, що, за припущенням М. - І. Петрова, належали вже згаданому вище святителю Інокентію Іркутському [Кульчицькому]. До України вони потрапили з арх. Модестом³⁹ (пізніше архієпископ Волинський), який отримав їх у Посольському Преображенському Іркутському монастирі. Це архієрейська грузинська плащаниця, шита золотом та сріблом, з зображенням чотирьох євангелістів та жезла з коріння Ісуса в особах, XVII ст., с грузинським шитим написом по бокам: “Ми Арагвського Еристава Реваза дочка та царевича Луарсаба дружина, царівна Марія, наказали вишити палицю сію душе нашої во спасіння та дітей наших во здравіє” [Петров, 1897, с. 82–83]. Той самий арх. Модест 6* грудня 1846 р. випадково придбав й частину листування Лоренца Ланга, агента при державному каравані, що був відправлений до Пекіну у 1724 р., з російським послом у Китаї, графом Савою Владиславичем Рагузинським. Пізніше це листування також потрапило до Києва, у імператорську бібліотеку при духовній академії й зараз зберігається у ІР НБУ НАНУ [38].

Деякі матеріали, що пов'язані з історією РДМП та Китаю опинилися у бібліотеках Київської Духовної Семінарії [1] та Києво-Софійського Кафедрального Собору [36]. Взагалі ж джерелознавча база для вивчення історії РДМП є неповною через те, що під час повстання іхетуанів у 1898–1901 рр., яке, крім іншого, мало антихристиянський характер, було знищено Північне подвір'я місії (Бейгуан). Назавжди зникли архів РДМП, друкарня (на 30 тис. ієрогліфів), підготовлені до друку праці місіонерів та їх рукописи та бібліотека місії [Андреева, 2001].

Відомості про Китай в Україні в цей період потрапляють й із західних країн. Про що можна зробити висновок виходячи з наступних фактів, які наводить А. Ковалівський. Засновник Харківського колегіуму Єпіфаній Тихорський (єпископ Білгородський) у червні 1731 р. подарував бібліотеці цього учбового закладу книгу, надруковану 1700 року у Лондоні. У виданні було розміщено переклад молитви “Отче наш” більш ніж на 100 мов, серед яких є переклад й китайською мовою [Ковалівський, 1961, с. 11–12]. Ціком ймовірно, що це перша книга в Україні, де була присутня китайська мова. Також в бібліотеці колегіуму була присутня книга “Про китайські ритуали відносно Конфуція та померлих предків”, що була видана 1701 року у Відні [Ковалівський, 1961, с. 15]. В Центральній науковій бібліотеці міста Харкова зберігається книга про Конфуція 1687 року, що написана західноєвропейськими місіонерами на чолі з Філіппом Купле [Confucius Synogum phylosophys, 1687]. В цьому виданні, крім опису конфуціанської філософії, подається хронологічний огляд історії Китаю з 2952 р. до н.е. до 1683 р. та статистичні дані про Китай на основі китайських джерел [Ковалівський, 1961, с. 21].

Розвиток дипломатичних відносин з Китаєм та робота РДМП крім іншого потребували обробки та систематизації матеріалів, що свідчили про цей процес. Досить символічно, що й перше опрацювання їх належало також українцю, представнику відомого роду, Миколі Миколайовичу Бантиш-Каменському (16. XII.1737 – 20. I. 1814). Він народився у Ніжині. Навчався у Київському та Московському університеті. З 1765 року був призначений помічником управляючого московським архівом Колегії іноземних справ, а з 1800 – він управляючий цього архіву.

М. Бантиш-Каменській опрацював багато архівних матеріалів історико-дипломатичного характеру. Йому належить велика кількість робіт з цієї тематики: “Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами, с самого оных начала по 1700 год”; “Дневная записка” (в тринадцяти томах) по всіх справах колегії іноземних справ у період з 1727 по 1738 рік; відомість про матеріали, що зберігаються в архіві;

“Дела о выездах в Россию иностранцев”; “Реестр и описание малороссийских и татарских дел”; опис справ грецьких духовних та світських осіб; “Сокращенное дипломатическое известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся государственной Коллегии иностранных дел в московском архиве, с 1481 по 1800 год”, в 4-х томах; “Акт о российско-императорском титуле”; “Выписка из конференций иностранных министерств, находившихся при российском дворе”; “Выписка из всех конференций, бывших в России иностранных министров, дворов: австрийско-цесарского, английского, гишпанского, Голландских штатов, датского, прусского, французского и шведского, с 1742 по 1762 год”; “История об унии”; опис справ турецького двору, прикордонних з Польшою, сербських, славянських та інших сусідних з ним народів, а також азіатських, “Реестр делам бывшей между Россией и Пруссией войны с 1756 по 1768 годы”, опис справ царювання імператриці Єлизавети Петрівни, “Алфавит всем входящим и исходящим делам архива, с 1720 по 1811 годы” (94 книги архівних справ); “Государственные грамоты и договора”.

Крім вище зазначених робіт нам важливо окремо зауважити, що М. Бантиш-Каменський фактично є першим дослідником архівів з питання розвитку російсько-китайських відносин. Він упорядник “Дипломатического собрания дел между Российским и Китайским государствами, с 1619 по 1792 год”. На жаль, ця праця після відправлення до Колегії іноземних справ залишилась без уваги та не була представлена імператриці. Проте робота стала відома широкому загалу після її видання 1882 року в Казані [Бантъш, 1882]. “Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год” до сьогодні залишається важливим джерелом з історії російсько-китайських відносин та Російської духовної місії у Пекіні протягом XVIII століття.

³⁸ Россохін (Разсохін, Рассохін) Іларіон (Ларіон) Калінович (? – 1761 р.), російський китаєзнавець, учень П РДМП, перекладач Російської академії наук.

³⁹ Арх. Модесту середині XIX ст. займав посаду ректора Іркутської духовної семінарії; збирав матеріали та документи, що пов’язані з історією РДМП і деякі з них передав до Києва.

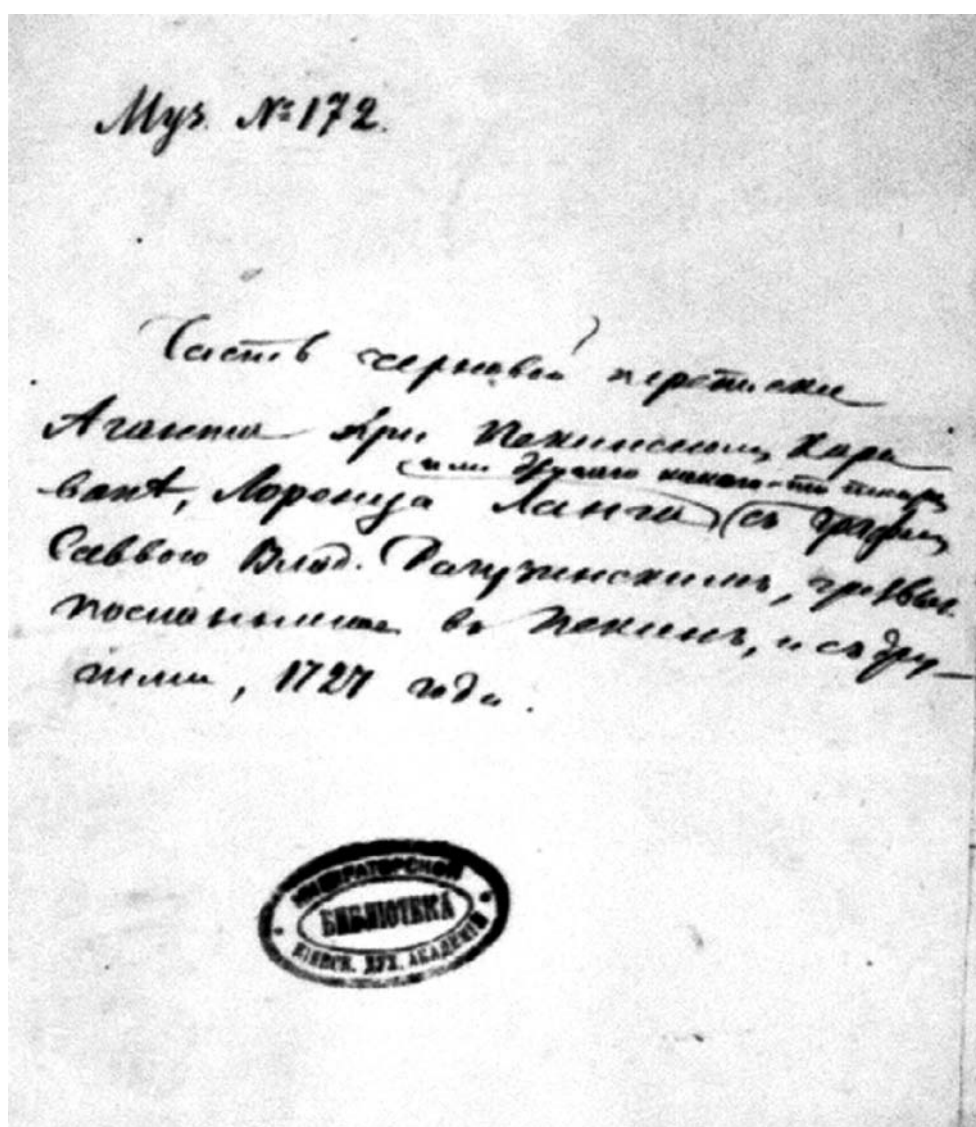

Рис. 26. Титульна сторінка частини листування Лоренца Ланга

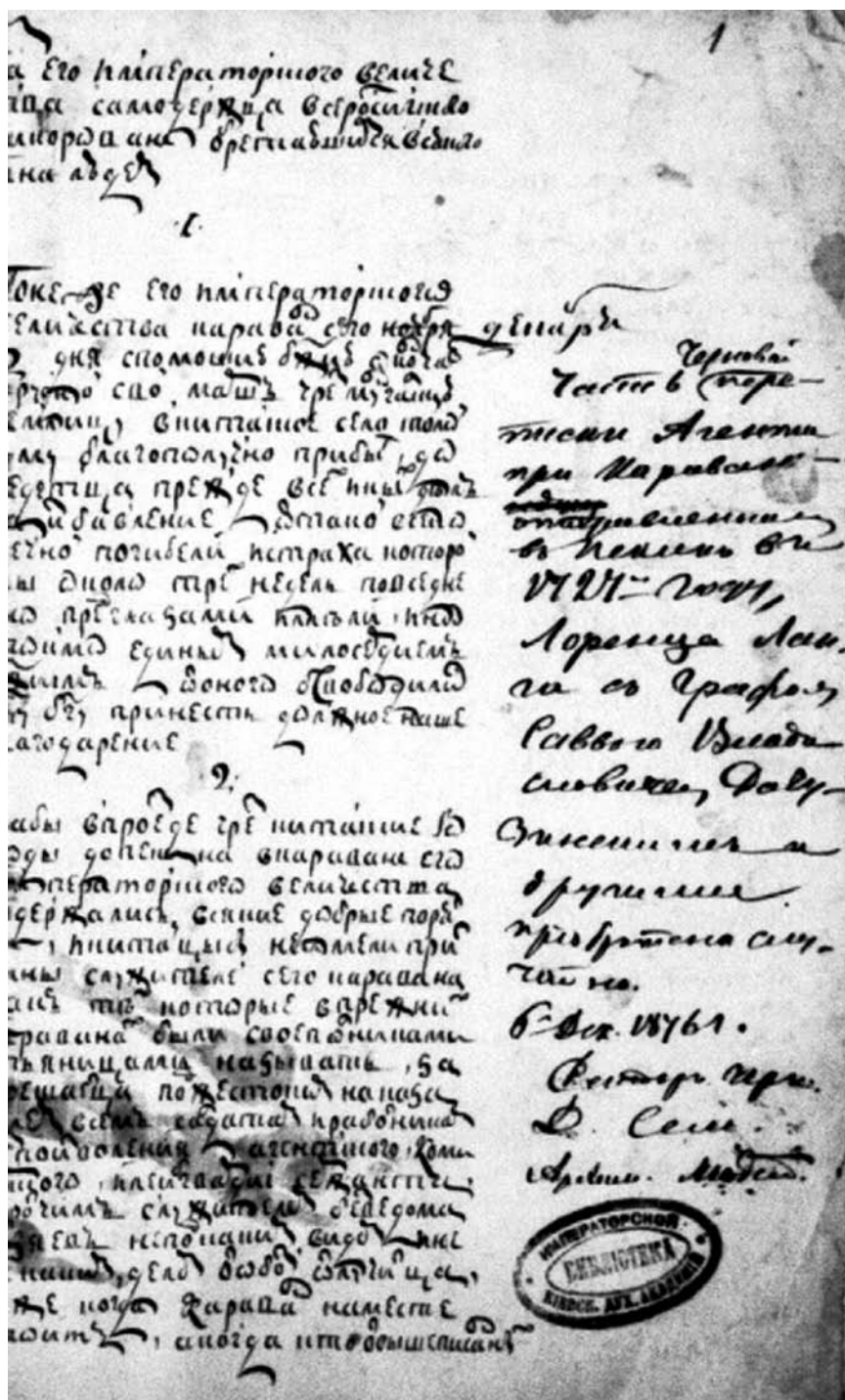

Рис. 27. Перша сторінка частини листування Лоренца Ланга

Рис. 28. М. М. Бантиш-Каменський

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ КИТАЮ В УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ПЕРІОД І ПРОЕКТИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ КИТАЄЗНАВСТВА)

*“Судьба украсила мою жизнь событием редким,
незабвенным: я видел Китай”*

Є. Тимковський [Тимковский, 1824, с. 1].

1. Зміна парадигми: від місіонерства українських священників до практичного китаєзнавства

З початку XIX ст. розпочинається другий період розвитку українського китаєзнавства, який значним чином відрізнявся від попереднього через об'єктивні причини, хоча щодо тенденцій розвитку, то тут були продовжені традиції, започатковані раніше. Контакти українців з Китаєм відбуваються поза межами України. Відомості про Україну в Китаї на даний момент відсутні. З 1807 р. розпочинається “великорусський” період у діяльності Російської духовної місії у Пекіні, який одночасно розпочав науковий період у російському китаєзнавстві і завершив український період у діяльності РДМП. Як сталося, що після вагомого представництва українських священників у роботі місії XVIII ст. приходить час, коли їх доля стає мінімальною та невиразною? Безперечно, це пов'язано зі змінами загального стану науки та духовного життя в Україні. Перетворення на провінцію колишніх українських центрів просвіти завдяки створенню в Російській імперії нових центрів науки та культури (Москви, Санкт-Петербургу, Казані) і гальмування процесів розвитку духовного життя в самій Україні спричинило занепад як загалом українського феномену, так і феномену українського китаєзнавства. Те накопичення первісних наукових знань про Китай, яке здобувалося інтелектуальними силами українського священства протягом XVIII ст., не було пов'язано з Україною територіально, бо переважна більшість зібраних матеріалів та самих священників опинялась у Росії. Фактично діяльність українських священників щодо вивчення Китаю увійшла до скарбниці російського китаєзнавства й не мала дійсного впливу на наукові кола в Україні. Тому, коли російське китаєзнавство формувалося в академічних межах й завдяки українським силам, то останні були лише підпорядковані та не мали внутрішнього розвитку. Як наслідок – парадоксальність ситуації, що властива українській історії: від великих успіхів та вдач до повного занепаду тих набутків та забуття.

Отже, останній з українців, які очолювали Пекінську духовну місію, арх. - Веніамін [Морачевич], начальник одинадцятої місії (1830 – 1840 рр., він також ще входив до складу десятої місії (1821 – 1830 рр.) як помічник начальника. Невеличку нотатку про нього знаходимо в записках Є. Ф. Тимковського (пристав Х РДМП, також з числа українців): “Помощник его Вениамин Морачевич 26 лет, из духовного звания; родился в селе Майданах Вольнской губернии, повета Заславского; учился сперва в Вольнской Семинарии, в г. Остроге, а потом в С. Петербургской Духовной Академии; пострижен в монашество Сентября 1819” [Тим-

ковський, 1824, с. 5]. Він був першим з українців на чолі місії, який володів китайською мовою на професійному рівні, але не дуже охоче займався науковою діяльністю, тому й залишив лише один переклад “О жертвоприношении небу” з “Улі тункао” (що має значення для вивчення традиційних релігійних поглядів китайців) та невеличку працю “Записка об европейских миссиях в Китае”. Ця друга робота цікава в історіографічному аспекті, бо вона продовжує дослідження європейських місій в Китаї розпочате колишнім викладачем Київської Духовної Академії, членом четвертої місії, ієромонахом Феодосієм [Сморжевським] (? – 1758) [Феодосій, 1822]. Й начальником восьмої місії арх. – Софронієм [Грибовським] [37]. Арх. Веніамін [Морачевич] після повернення до Росії був призначений настоятелем Александро-Невської лаври, де він і помер [Скачков, 1977, с. 129, 130, 141, 142, 145, 149, 196, 318, 323, 360, 388, 403].

Рис. 29. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Фото початку 30-х рр. XX ст.

Певний історіографічний та джерелознавчий доробок у дослідження роботи місії було зроблено монахом Києво-Печерської Успенської Лаври ієромонахом Алексієм [Віноградовим], який був у місії з 1881 до 1888 року. Йому належить робота: “Китайская библиотека и ученые труды членов Императорской Российской Духовной и Дипломатической Миссии в г. Пекине или Бэйцзине (в Китае)” [Алексій, 1889].

1820 р. лікарем Російської духовної місії у Пекіні був призначений Войцехівський Осип Павлович (1793 – 1850). Войцехівський О. П. народився у Київській губернії, отримав освіту у Київській духовній академії та у Медично-хірургічній академії. Виконуючи обов’язки лікаря місії він здобув неабиякої слави вилікувавши родича китайського імператора. Після повернення до Росії, очолював кафедру китайської мови у Казанському університеті до самої смерті у 1850 р. Войцехівський Осип Павлович перший професор-маньчжурист у Російській імперії, саме він розпочав викладання маньчжурської мови у Казанському університеті, склав учбові посібники з маньчжурської мови. Китайську мову О. П. Ковалівський викладав за конспектом Даниїла Сивілова, за граматики арх. Іакінфа [Бічуріна] та А. Ремюза й за власними розробками. О. П. Войцехівський у своїх курсах пояснював розбіжності між давньою та сучасною китайською мовою, займався зі студентами класичною китайською мовою *веньянь* на основі канонічних текстів таких як “Сишу” (“Чотирьохкнижжя”) та ін., давав студен-

там завдання з перекладу із російської на китайську мову. Досвід викладацької діяльності знайшов своє відображення у посібниках професора – “Учебные статьи для учащихся и начинающих учиться китайскому и маньчжурскому языкам”, “Литературные статьи и выписки из лучших книг для практического упражнения в языках”. Вчений склав перший в Росії посібник з маньчжуристики – “Маньчжурская хрестоматия” [История, 1990, с. 324]. Професор Войцехівський крім суто мовних курсів викладав власний курс з історії маньчжурів (4 години на тиждень). Ще під час перебування у Пекіні О. П. Войцехівський розпочав роботу над маньчжуро-китайсько-російським словником. Вже перебуваючи у Казані він закінчив цю роботу – словник склав три томи. Рукопис словника ще за життя Войцехівського був придбаний Казанським університетом, проте ця праця не була надрукована [Дацышен, 2000, с. 98]. Після смерті Войцехівського ціла низка його праць залишилась ненадрукованою, що вказано професором К. К. Фойгом в його “Обозрении хода и успехов исследования азиатских языков в Императорском Казанском университете” [Фойгг, 1852].

Сталося так, що у другий період формування українського китаєзнавства відбувалися два протилежних за напрямком процесу. З одного боку, загасання церковного напрямку, а з іншого, народження та формування практичного китаєзнавства, яке потужно розвів'ється на початку ХХ ст. в Києві. Початок практичного спрямування китаєзнавства пов'язаний з діяльністю двох приставів РДМП з числа українців, Є. Ф. Тимковського та Є. П. Ковалевського.

Загальне становище вивчення спадщини приставів місії залишається вкрай незадовільним, хоча, як зазначав П. О. Скачков: “Деятельность приставов в той или иной степени способствовали изучению Китая. Их дипломатические способности, их роль во взаимоотношениях России с Китаем, вклад внесенный каждым из них в развитие китаеведения в России, – все это требует специального монографического исследования” [Скачков, 1977, с. 182]. На жаль, й до сьогодні слова П. О. Скачкова є заклик до фундаментального вивчення: московські та санктпетербурзькі архіви лишаються єдиними авторитетними “знавцями” великої спадщини приставів місії, серед яких чи не найяскравішими особистостями і є – Є. Ф. Тимковський та Є. П. Ковалевський.

Єгор Федорович Тимковський (1790 – 1875) – історик-письменник, чиновник Московського Імператорського Університету, начальник відділу драгоманів Міністерства Іноземних Справ, збирач східних книг. Є. Ф. Тимковський народився 23* травня 1790 р. у селищі Єгорська-Тимковщина (Золотоношського повіту Полтавської губернії). Перші уроки грамоти отримав у монахинь Золотоношського Благовещенського монастиря. Потім навчався в Києві та Переяславі, а вищу освіту отримав вже у Московському університеті. З 1813 р. поступає на службу до Головного управління шляхів сполучення.

Як відомо в Російській імперії Колегія Іноземних Справ було створена за наказом Павла I від 26 лютого 1797 р., перетворена на міністерство згідно загального реформування всіх колегій за маніфестом від 8 вересня 1802 р. Від самого початку свого існування в цьому закладі формується азійський підрозділ. Азійський департамент¹ остаточно виник у квітні 1819 р. У його складі продовжується робота Є. Ф. Тимковського. За пропозицією М. М. Сперанського², генерал-губернатора Сибіру на той час, Тимковський призначається приставом дев'ятої Російської духовної місії у Пекіні терміном 1820 – 1821 рр. з метою

здійснення заміни місій. Під час виконання своєї місії він дев'ять місяців провів у Пекіні [История, 1990, с. 150-152, 161].

Це призначення стало вирішальним у визначенні наукових зацікавлень Єгора Тимковського. Він знайомиться з арх. Іакінфом [Бічуріним], начальником ІХ РДМП, першим російським синологом. Спілкування з ним спрямовує Є. Ф. Тимковського на вивчення Китаю. Крім цього, Є. Ф. Тимковський та арх. Іакінф [Бічуріна] стали добрими друзями, що мало неабияке значення у подальшій долі останнього. Після завершення роботи ІХ РДМП арх. Іакінфа [Бічуріна] звинуватили у недбалому ставленні до виконання обов'язків начальника місії, заарештували та відправили на заслання. І саме Є. Ф. Тимковський, при сприянні П. Л. Шиллінга³, не тільки допомагає поверненню о. Іакінфа до наукової праці [Тихвинский, 1997, с. 180], але й підтримує видавництво його книг. Є. Ф. Тимковський після повернення з Китаю до Санкт-Петербургу відіграв активну роль у гуртку, що був створений графом М. П. Румянцевим, з метою організації широких наукових досліджень у галузі сходознавства [Мясников, 1997, с. 202]. Він входив до складу Комісії з розгляду праць учасників РДМП, тобто був людиною обізнаною у науковій літературі про Китай [История, 1997, с. 325]. За наказом Миколи I від 27 січня 1823 р. придбані Є. Ф. Тимковським книги китайською, маньчжурською та монгольською мовами у Пекіні передаються до Іркутську для заснування в Іркутську “класу” східних мов [Куликова, 1993, с. 364].

Є. Ф. Тимковському належать кілька китаєзнавчих досліджень, що були написані ним після повернення з Китаю. Головне серед них є велике тритомне дослідження “Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах” на 1230 сторінках, що було надруковано у Санкт-Петербурзі в 1824 р. Це натхненна праця, в якій органічно поєдналися зосереджені ґрунтовні наукові спостереження з високохудожньою майстерністю розповіді. Мабуть саме в цьому поєднанні полягає таємниця великого успіху книги, яка була перекладена на всі основні європейські мови. Її захоплюючі сторінки розповідали читачу ХІХ ст. про різні боки життя китайців та монголів, про знайомство мандрівника з пам'ятками давньої китайської культури, про легендарних діячів китайської історії, про караванний шлях від Кяхти до Пекіну та деякі відомості про Східний Туркестан, Тибет та Корею. В той час робота отримала дуже добру критику у таких відомих російських часописах як “Северный архив” та “Полярная звезда”. Сьогодні вона звичайно застаріла. Та все одно цінність її ще й досі висока че-

¹ Азіатському департаменту була підпорядкована й РДМП.

² Сперанський (граф Михайло Михайлович) (1772 – 1839), російський державний діяч, з 1808 р. найближчий радник імператора Олександра I, автор ліберальних реформ, ініціатор створення Державної ради. В 1812 – 1816 перебуває на засланні, в 1819 – 1821 рр. – генерал-губернатор Сибіру, склав план адміністративної реформи Сибірі. З 1826 фактичний голова 2-го відділення, керував кодифікацією Основних державних законів Російської імперії.

³ Канштадт фон Шиллінг, Павло Львович (1786 – 1837 рр.), російський винахідник, сходознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук (з 1828 р.). Винайшов (1812 р.) електричну міну, створив (1832 р.) перший практично придатний електромагнітний телеграф. Йому належать роботи, що присвячені історії та мовам народів Азії; зібрав велику колекцію східних рукописів.

рез те, що праця містить багатий географічний, етнографічний, фольклорний, історичний матеріал, де крім іншого більш за все вражають відомості про релігійне світосприйняття монголів, їх героїчний епос “Гесер” та інші відомості про життя цього народу. За визначенням російського історика А. О. Корніловича (учасника повстання декабристів) праця Є. Ф. Тимковського у своєму роді є прикладом рівня європейського дослідження [История, 1990, с. 355]. А за “Русским биографическим словарем” 1912 р. ця праця: “представляла самое полное и обстоятельное собрание сведений о Китае” та “В течение многих лет она была необходимейшим пособием, даже настольною книгою для всех изучавших Китай” [Тимковский, 1912, с. 521-522]. Тобто дана праця з певною хронологічною обумовленістю залишається джерелом для вивчення історії Китаю (переважно середньовічного та нового часу). Наскільки важливими були для самого Є. Ф. Тимковського китайські студії свідчать перші рядки його роботи: “Судьба украсила мою жизнь событием редким, незабвенным: я видел Китай” [Тимковский, 1824, с. 1].

Серед інших китаєзнавчих праць Є. Ф. Тимковського “Сун [Чжун-тан] – китайский министр и военачальник (при имп. Даогуане⁴)” (1823 р.) [Тимковский, 1823, с. 1-6]. Вище наведені друковані праці не вичерпують всю спадщину Є. Ф. Тимковського. Значна частина його спадщини зберігається в російських архівах й не досяжні сьогодні для українського дослідника, (зокрема, дорожній журнал РДМП та додатки до нього [Победоносцева, 1993, с. 89-92].

Є. Ф. Тимковський все своє життя присвятив складній дипломатичній справі. З 1866 р. він служить членом ради міністерства закордонних справ, на цій посаді 9* лютого 1875 р. помирає. Наскільки він за своє життя підтримував зв’язок з батьківщиною невідомо, проте цікаво, що в Відділі рідкісної книги та стародруків Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України знаходиться його головна китаєзнавча праця з дарчим написом автора “Его сиятельству Милостивому Государю Князю Александру Михайловичу Горчакову⁵ в знак глубокого уважения, от Автора. С.-Петербург 5. Ноября 1858” [Тимковский, 1824]. Є. Ф. Тимковський зробив великий внесок у розвиток російського китаєзнавства, про що найкраще висловився “хрещений батько” Є. Ф. Тимковського у справах Китаю, М. М. Сперанський: “Наш Тимковский подарил России два китайских творения: одно живое – отца Иакинфа и другое живописное – свою книгу” [Тимковский, 1912, с. 522].

Наступним представником практичного спрямування в українському китаєзнавстві ХІХ ст. був Є. П. Ковалевський, науковець, дипломат, пристав тринадцятої Російської духовної місії у Пекіні, полковник, директор Азіатського департаменту Міністерства Закордонних Справ, член Російського географіч-

⁴ Циньський імператор Сюань-цзун (Дао-гуан), правив Китаєм з 1821 по 1851 р.

⁵ Горчаков (князь Олександр Михайлович) (1798 – 1883), відомий російський дипломат та державний канцлер (з 1867). Отримав освіту у царськосельському ліцеї, де навчався разом з О. С. Пушкіним, який присвятив йому свої поетичні рядки. Найвидатніші його дипломатичні досягнення – це відміна обмежувальних статей Паризького мирного договору 1856 р., участь у створенні “Спілки трьох імператорів” та забезпечення нейтралітету європейських держав під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.

ного товариства, почесний член Російської Імператорської Академії Наук. Є. - П. Ковалевський походить з родини дворян Харківської губернії. Надзвичайно різнобічна особистість, він, гірський інженер за фахом та видатний політик, став відомим ще й як мандрівник та письменник [История, 1997, с. 116-117]. Йому належить велика кількість праць по різних країнах: Чорногорії, Боснії, Туреччині, Афганістану, Сирії, Палестині тощо. Початок, так би мовити, східної спеціалізації Є. П. Ковалевського пов'язаний з тим, що вже згадуваний міністр закордонних справ, канцлер, князь О. М. Горчаков порадив подати його докладну записку про Чорногорію імператору Миколі І. Це мало успіх, бо після цього Є. П. Ковалевському почали давати доручення, що переважно мали відношення до слов'янських земель та Сходу.

1840 р. “по долгу службы” Є. П. Ковалевського відправляють до Західно-го Китаю (відвідав Кульджу⁶ та Чугучак⁷) для вивчення становища караванної торгівлі. Є. П. Ковалевський пише нотатки про стан західного кордону Китаю та прикордонних міст Кульджи і Чугучака, про добуток золота в Китаї [Ковалевский, 1842; Ковалевский, 1845; Ковалевский, 1846; Ковалевский, 1852].

1849 р., тоді вже поважний чиновник Азіатського департаменту, Є. П. Ковалевський призначається приставом ХІІІ РДМП. Є. П. Ковалевський настояв на пропуску російських караванів по зручному “купеческому тракту”, замість практично непрохідних аргалинських пісків; це додало зручності для торгівлі та збагатило географічні відомості про Монголію.

Є. П. Ковалевському доручають вивчити можливості укладання договору між Росією та Китаєм, оскільки у першій половині ХІХ ст. значно зросла торгівля російських купців із Західним Китаєм, що потребувало юридичного оформлення. Після прибуття до Пекіну, при підтримці начальника місії арх. Палладія [Кафарова]⁸ (? – ?), Є. П. Ковалевський добивається попередньої домовленості щодо підписання договору та в свій наступний візит до Китаю (у Сінцзянь⁹) разом з І. І. Захаровим та А. А. Татаріновим підписує 25 липня 1851 р. з представниками цинського уряду Кульджинський трактат. За цим трактатом російські купці отримали можливість приходити з караванами для торгівлі у два прикордонних міста – Ілі (Інін, Кульджа) і Тарбагатай (Чугучак, Тачен).

З 1856 по 1861 рік Є. П. Ковалевський був директором Азіатського департаменту, у важливий для російської зовнішньої політики час. Саме йому вдалося зберегти престиж російської держави на міжнародній арені після її поразки у Кримській кампанії та укладання Паризького миру [История, 1997, с. 116-117]. Крім цього, він підготував основні положення Айгунського трактату¹⁰ з Китаєм зі всіма запобігливими положеннями, що стало умовою полегшення та успіху при підписанні трактату й укріпленню його подальшого існування [Ковалевский, 1912, с. 26].

⁶ Кульджа (Ілі, Інін), місто у Північно-Західному Китаї, на р. Ілі (сучасний Сінцзян-Уйгурський автономний район КНР).

⁷ Тарбагатай (Чугучак, Тачен) – місто у Північно-Західному Китаї (сучасний Сінцзян-Уйгурський автономний район КНР).

⁸ Палладій [Кафаров] арх., (1817 р. – 1878 р.), російський китаєзнавець, буддолог, начальник ХІІІ РДМП (1850 – 1858 рр.). Праці присвячені Китаю та Монголії. Головний труд – “Русско-китайский словарь”, що був закінчений П. С. Поповим. Винайшов принцип укладання статей словника за послідовністю рис ієрогліфів.

Крім дипломатичної служби Є. П. Ковалевський займався дослідженнями Китаю. Він писав праці, присвячені загальному стану Китаю в 1849 – 1850 рр., видобуванню камінного вугілля поблизу Пекіна [Ковалевский, 1852, с. 46-54; Ковалевский, 1853]. Особливе місце у китаєзнавчій спадщині Є. П. Ковалевського займає його підсумкова робота “Путешествие в Китай” 1853 р. [Ковалевский, 1853а]. Ця праця отримала добру оцінку сучасників, серед яких був й видатний російський педагог К. Д. Ушинський¹¹ [Скачков, 1977, с. 187].

Крім друкованих праць існує велика рукописна спадщина Є. П. Ковалевського, значна частина якої торкається китайської проблематики: його листи з Пекіну (1848 – 1857 рр.) та донесення пристава XIII РДМП (1848 – 1851 рр.).

Є. П. Ковалевський разом з Є. Ф. Тимковським входили до складу Комісії по розгляданню праць учасників РДМП [История, 1997, с. 325].

2. Фіксація китаєзнавства на території України: формування протоцентрів та введення вивчення Китаю до науково-освітнього процесу

В XIX ст. з'являються китаєзнавчі дослідження безпосередньо на території України. Це пов'язано не тільки з деяким накопиченням матеріалів та їх первісною обробкою (як у випадку з митрополитом київським Євгенієм [Болховітіновим] (див. Розділ 1)), а й з появою аналітичного вивчення тих чи інших проблем. Ціла низка робіт присвячена різним аспектам історії російсько-китайських відносин. Дві роботи І. Н. Михайловського, присвячені Миколі Гавриловичу Мілеску Спафарію, перекладачу Посольського приказу, який в 1675 р. очолив московське посольство до цинської імперії [Михайловский, 1895; Михайловский, 1897]. Виникає певний інтерес до розповсюдження православ'я в Китаї. Найвагомою тут є праця Малишевського “Исторический очерк христианской проповеди в Китае” 1860 р., що була надрукована у “ТКДА” [Исторический очерк, 1860]. В Чернігові у 1863 р. виходить книга Філарета “Обзор русской духовной литературы 1820–1858 гг. (умерших писателей)” [Филарет, 1863], де автор окрему статтю присвятив першому російському синологу, арх. Іакінфу [Бічуріну]. В тому ж місті 1899 р. додаток до “Черниговских губернских ведомостей” № 2034 надрукував замітку про історію виникнення, існування та загибелі першого форпосту російських та українських поселенців – Албазіну. Стаття компілятивного характеру й складена за працями Шпекта, Грум-Гржимайло та десяти книжок “Истории маньчжурского народа”¹² [Албазин, 1899].

Варто зауважити, що характерною рисою розвитку китаєзнавства в Україні XIX ст. є переважне вивчення та опис подій сучасного Китаю. Пояснюється це, так би мовити, професійним підґрунтям. Значна більшість робіт, присвячених

⁹ Провінція на заході Китаю.

¹⁰ Айгунській договір між Росією та Китаєм (підписаний 28 травня 1858 р. у м. - Айгунь) встановлював кордон по р. Амур. Таким чином Росія повертала собі території, що відійшли до Китаю за Нерчинським договором 1689 р. За Айгунським договором дозволялося плавання по рр. Амур, Сунгарі та Уссурі лише російським та китайським суднам.

¹¹ Ушинський Костянтин Дмитрович (1824 – 1870/71 рр.), російський педагог, засновник наукової педагогіки у Російській імперії.

Китаю, написана не китаєзнавцями, а військовими, медичними працівниками, мандрівниками, географами, які за тих чи інших причин відвідували Піднебесну. Йдеться про праці А. Краснова [Краснов, 1895; Краснов, 1899; Краснов, 1902; Краснов, 1904; Краснов, 1897; Краснов, 1903; Краснов, 1910]¹³, Г. Гіршмана [Гиршман, 1876], Л. Пашковой [Пашкова, 1886], Матюніна й Тарновського [Матюнин, 1844], Є. Осадчого [Осадчий, 1910], невідомого автора [К. А. Б., 1885], в яких вміщений різноплановий матеріал описового характеру про географію, топографію, етнографію та соціально-політичне становище Китаю. Перлиною праць такого роду є виданий в Одесі у 1910 р. збірник праць військових топографів “В трущобах Маньчжурии и наших восточных окраин”, що містив багатий ілюстративний матеріал (208 ілюстрацій в тексті та 20 на окремих аркушах хромового паперу) [В трущобах Маньчжурии, 1910]. Збірник отримав три рецензії у виданнях “Русская мысль” (1911, № 1), “Современный мир” (1911, № 5) та “Книжные и литературные новости” (1911, № 10). Взагалі, військові події під час повстання іхетуанів (“боксерське повстання”), російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. та трансформування китайської імперії після Сінхайської революції 1911 р. викликали низку праць [Булгаков, 1901; Волнения в Китае, 1900; Тавокин, 1913; Ухач-Огорович, 1911]. Дві з цих робіт виходили далеко за межі повідомлення та містили багатий й різноплановий описовий матеріал. Робота П. Булгакова “Уравнения со многими неизвестными. Письма в редакцию “Южного края” [Булгаков, 1901] присвячувалась повстанню іхетуанів з компілятивним використанням праць російських синологів С. Георгієвського¹⁴, В. П. Васильєва та ін., пов’язаних з цим питанням. Праця Н. А. Ухач-Огоровича “Маньчжурский театр военных действий в русско-японскую войну 1904 – 1905” [Ухач-Огорович, 1911] містила топографічні відомості про південну частину провінції Хейлунцзян; дані про населення, клімат, шляхи, рух хунхузів та російські заклади у Північно-Східному Китаї.

Лише в окремих працях цього періоду спостерігається диференціація та спеціалізований виклад матеріалу. Це стосується насамперед досліджень з історії Китаю, проведених у Києві Н. Тумасовим [Тумасов, 1874], праці М. А. Олесницького про моральність та моральне вчення китайців [Олесницкий, 1883] та праця А. А. Козлова присвячена історії філософії, де окремо йдеться про китайську філософію [Козлов, 1887].

Н. Тумасов включає окремим великим розділом на 64 сторінки історію китайців до свого “Курсу истории древнего мира. (Восток)” (1875 р.) [Тумасов, 1875], але це дослідження ще не відповідає суто китаєзнавчому спрямуванню й через що не має відповідного наукового та аналітичного рівня. Загалом робота описова. Це пов’язано з тим, що автор 1) абсолютизує запозичені ним досягнення західної синології та робить їх еталонними, 2) значно спрощує й інколи

¹² Албазин. 1651 – 1689. Краткая заметка об его возникновении, существовании и осаде его китайскими войсками. (Составлена по Шпекту, Грум-Гржимайло и 10 книгам “Истории маньчжурского народа”). – [Чернигов, 1899], 16 с. (Приложение к №2034 “Черниговских губернских ведомостей”).

¹³ Краснов Андрій Миколайович (1862 – 1914), професор Харківського університету, ботанік, географ, мандрівник. Під час своїх численних експедицій до країн Азії крім дослідження природи займався й вивченням східних народів. Докл. див.: [Ковалівський, 1961, 67-69].

навіть принижує значення в цілому феномен китайської цивілізації та її складові (тобто релігію, філософію, культуру, мову, літературу, архітектуру), 3) робить (або повторює?) дуже некоректні визначення багатьох понять, наприклад, щодо філософсько-доктринального складу конфуціанства, положення буддизму в Китаї, сект в Китаї та ін. Серед позитивних моментів цієї роботи слід зазначити такі – 1) введення систематичного викладання проблеми з використанням періодизації давнього Китаю за Гюнцлавом, 2) викладання географічного огляду китайської імперії, народонаселення, сімейного та суспільного життя, 3) подання різнопланової інформації про духовно-релігійну культуру: від міфічних першопредків Піднебесної через правителів та ванів до філософів та їх шкіл. На сьогодні ця праця занадто застаріла й може розглядатися тільки як значний етап у розвитку українського китаєзнавства, бо це перша повноцінна спроба включення історії Китаю до загальної історії (в даному випадку до курсу історії давнього світу).

О. О. Козлов (1831 – 1900) присвятив окремий розділ китайській філософії у своїх “Очерках из истории философии” [Козлов, 1887]. На відміну від спрощеного підходу Н. Тумасова до релігійно-філософського субстрату давнього Китаю маємо у цього дослідника справжнє розуміння філософії історії давньокитайської філософії. Дійсно, успіх його дослідження взагалі, й аналізу китайської філософії зокрема, полягає у справжньому філософському підході, який не спрощує явище, а навіть ускладнює його задля більш глибокого розуміння. “Истинная история философии имеет своею задачею возстановить процесс развития философской истины и найти закон этого процесса” [Козлов, 1887, с. 11] – ось так визначав своє завдання дослідник й досяг вражаючих результатів розуміння цих закономірностей. Зазначимо найцікавіші роздуми О. О. Козлова щодо давньокитайської філософії.

О. О. Козлов найбільшу увагу у своєму дослідженні приділяє конфуціанству, що пояснюється станом світової синології XIX ст., коли існувало ототожнення всієї філософської традиції Китаю переважно з Конфуцієм або з конфуціанством (що насправді не відповідає дійсності, та це стало зрозумілим наприкінці XIX – на поч. XX ст.), тому дане дослідження відповідає тодішій аксіомі. Щодо джерел формування уявлень про давньокитайську філософію, то О. О. Козлов використовує, як й Н. Тумасов, дослідження західноєвропейських синологів – це статті Plaenckner, Pauthier, Barthélemy Saint-Hilaire, чия джерельна база обмежується перекладами на західноєвропейські мови “Ши цзін”, “Да сюе”, “Чжун юн” та “Лунь юй”.

Ставлення О. О. Козлова до загальної аксіології давньокитайської філософії критичне, але змістовне та розсудливе: “Китайская философия отличается простой и незамысловатой метафизикой” [Козлов, 1887, с. 31]. Космогонія визначає, на його погляд, базові категорії китайської філософії – *інь, ян, дао, небо, земля, людина, трійці (небо-імператор-земля та небо-людина-земля)*. “Это учение о недоступной человеку трансцендентности небесного Тао (Дао. – **В. К.**) в самом себе и полной имманентности того

¹⁴ Георгієвський Семен Михайлович (19 X 1851 – 7 VIII 1893), російський китаєзнавець. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1873 р.) та східний факультет Санкт-Петербурзького університету. 1885 р. – магістр, з 1886 р. – приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, 1889 р. – доктор. Автор праць з давньокитайської історії, китайської словесності та китайської філософії.

же самого Тао в духе человека дают возможность конфуцианству с одной стороны устранить всякое внешнее откровение, а с другой дать особое и чрезвычайно важное положению человека, сделать его, так сказать средоточием всей вселенной” [Козлов, 1887, с. 31]. Звідси, за думкою О. Козлова, походить концепт трійці: Небо-Правитель (або людина – мається на увазі конфуціаньській *цзюнь-цзи*) – Земля, де людина виконує гармонізуючу можливість (потенційність). Автор справедливо вважає, що у системі конфуціанства *цзюнь-цзи* зберігає більш архаїчні риси старої трійці (Небо-Правитель-Земля), бо він так само, як і правитель царює над світом. Ця влада розуміється як феномен соціо-природний: “В силу своего центрального положения в природе человек и император, в особенности, ответственны за ход вещей и во внешней природе и в общественном организме”

Рис. 30. О. Козлов

[Козлов, 1887, с. 36]. О. Козлов виводить з гармонізуючої соціо-природної владної функції людині у космосі походження етичного імперативу в давньокитайській філософії: “На основании вышеизложенного общего начала нравственности у китайских философов обширное учение о добродетелях личных, а особенно семейных, общественных, где всем и каждому, начиная от императора, кроме общих, указываются еще специальные обязанности, сообразно с местом, которое каждый занимает в обществе” [Козлов, 1887, с. 36-37]. Дуже цікавим нам здається визначення дослідником загально-негативного (“отрицательного”) характеру етичної доктрини конфуціанства. Це визначення слушно аргументується тим, що людина за конфуціанством може лише відтворювати первісний порядок, а не створювати; не існує зла, бо воно складає частину світового порядку (гармонії); не існує цілей, які мали б здійснитися у трансцендентному (потойбічному світі (бутті)) [Козлов, 1887, с. 37].

Далі О. Козлов розглядає давньокитайську гносеологію та метафізику, які визначаються ним як бідні, бо не існує постановки питання про істину, а само пізнання справа проста “с точки зрения наивного реализма: бесчисленные вещи просто познаются в том виде, в каком и существуют” [Козлов, 1887, с. 38]. Проте дослідник визнає, що метафізика вже рушила від розуміння світу як механічного єднання Неба та Землі у бік більш складної динамічної єдності сил, які становлять першопричину або утворюють речі, і далі, відчужуючись від чуттєвого образу (що є у суто релігійному світосприйнятті) до розуміння цих сил, як духовних. Й сьогодні провідні синологи визначають специфіку традиційної китайської філософії у фундаментальному збереженні міфологічного витоку у філософській рефлексії. тим більш цікавим є зауваження О. Козлова зроблене ще у позаминулому столітті про те, що давньокитайська метафізика далека від суто філософських уявлень та несе у собі сліди міфологічного походження [Козлов, 1887, с. 38]. Проте, на наш погляд, цей феномен поєднання міфу та думки більш складний [Кіктенко, 1996, с. 170-172] і ще потребує окремого аналізу.

Завершуючи розгляд конфуціанства, О. Козлов визначає його загальні позитивні та негативні риси. Великим досягненням конфуціанської доктрини, на його думку, є визначення того, що початком моральності має бути загальний закон, який є досяжним кожній людині й те, що основа цього закону має співпадати з початком, звідки походить світ усіх речей, до яких відповідно має додаватися моральний закон. В цьому дослідник вважає єдину істинність етичної концепції конфуціанства. Негативним у конфуціанстві О. Козлов вважає виправдання механічного руху речей, відсутність відповіді на питання про виток та суть морального закону, і як наслідок, конфуціанська етика коливається поміж гедонізмом, утилітаризмом та фаталізмом та впадає до багатьох протиріч, непослідовності та утруднення.

По відношенню до інших шкіл давньокитайської філософії О. Козлов обмежується інформативно-аналітичним поданням даосизму на прикладі Лаоцзи¹⁵ та Лецзи¹⁶ й моізму¹⁷. Визначаючи суттєві риси школи дао-цзя, дослідник зупиняється на центральній та базовій категорії, що розроблялося цим філософським спрямуванням, – *дао*, яке набуває на рівні поняття компаративного наближення до відповідних визначень у межах античної філософії, тобто трансцендентного рівня. “Тао – абсолютне начало всего сущего; само по себе неразличимое, неимеющее никаких свойств, никакого имени, а потому вечное и неизменное. Все различимое бытие происходит от него и есть его модификации, но все-таки Тао остается трансцендентным относительно этого Бытия” [Козлов, 1887, с. 41]. О. Козлов також визначає загальні положення філософії Лецзи – кругобіг виникнення та знищення у природі, примарність всіх постійних речей та етичне забуття речей. Вчений правильно визначає те, що основою вчення Моцзи є загальна взаємна любов на основі закону. Розбіжність цієї концепції з конфуціанством полягає у сфері метафізики та теорії пізнання.

Праця О. О. Козлова є не тільки етапною у вивченні китайської філософії в Україні (як системне та цілісне дослідження, вона є першою), а й актуальним осмисленням деяких питань давньокитайської філософії. Звичайно, що неможливо припускати можливість існування якогось “світового зразка” культури та способу мислення, проте в даному випадку компаративний принцип аналізу дає певний позитивний результат у визначенні особливостей китайського варіанту. Справжня думка, як відомо, поза часом – вона завжди актуальна й відповідно сучасна.

Проте всі зазначені вище факти поширення китаєзнавчих досліджень не мали справжнього розвитку через відсутність науково-освітнього центру та прямих мотивацій для розвитку чи то науково-практичного, чи то академічного китаєзнавства в Києві, який до початку ХХ ст. залишається містом спорадичних досліджень Китаю без спрямованого еволюційного зросту. Так, наприклад, у 1901 р. виходить книжка І. К. Рожицького “О характере китайцев” [Рожицкий, 1901], яка за своїми

¹⁵ Лаоцзи (VI – V ст.ст. до н. е.), давньокитайський філософ, якому приписується авторство класичного даоського філософського трактату “Дао де цзін”. Сучасна наука піддає сумніву історичність Лаоцзи.

¹⁶ Лецзи (Ле Юйкоу, IV ст. до н. е.), давньокитайський філософ, якому за традицією приписується авторство даоського філософського твору “Ле-цзи”.

¹⁷ Моізм – мо цзя, “Школа Мо”, школа моїстів, філософське спрямування та організація послідовників Мо Ді (Моцзи, V – поч. IV ст. до н. е.). Існувала на протязі V – III ст.ст. до н. е.

популярними завданнями нібито відлунює ХVІІІ століттям. Ще гірше було з китаєзнавчими виданнями в цей час у Харкові, де з'явилася лише одна публікація академічного рівня з проблеми фундаментального буддійського поняття порожнечі [Таубе, 1911; Таубе, 1911a] та один переклад з німецької – доповідь доктора О. Франке¹⁸ “Умственные течения в современном Китае”, що була ним зачитана у берлінському відділенні “Германського колоніального товариства” [Франке, 1904].

У другий період розвитку китаєзнавства в Україні головним “центром”, за кількістю та якістю досліджень, стає Одеса, морський форпост Російської імперії. Бурхливий розвиток східних відносин Російської імперії у ХІХ ст. відбився й на ще більшому піднесенні значення Одеси, як торговельно-портового пункту, через який був другий, морський шлях до Сходу взагалі й до Китаю зокрема. Тому не випадково, що в другий період 12 із 27 праць про Китай в Україні були видані саме в Одесі. Переважали політичні, економічні та географічні дослідження, що спрямовувалися на визначення можливостей подальшого розвитку торговельно-економічних відносин Росії та Китаю [Григорьев, 1840; Захарин, 1904; Мускатблит, 1904; Рудич, 1876; Синозерский, 1904]. Парадигма економічних досліджень у вивченні Китаю в Україні стає домінуючою й на початку ХХ ст. сягає інституційного оформлення у Києві, хоча справу було розпочато в Одесі. Проте відбувався й певний перехід від суто прагматичних зацікавлень до більш широкого погляду на китайську цивілізацію, про що свідчить збірник “Наши азиатские соседи китайцы” 1896 р. Тут крім загальних відомостей про внутрішній устрій, сільське господарство та торгівлю Китаю подаються на основі праць західних синологів Роберта Дугласа, Симона, Е. Реклю, Ланессана, Дж. Легга та ін. філософсько-релігійні вчення Лаоцзи, Конфуція, буддизму; основи китайської моралі. Хоча збірник, на перший погляд, є певною компіляцією, та з іншого боку – це свідчення досить високого рівня освіченості у тодішньої західноєвропейської синології. Хоча історія не зберегла для нас прізвища автора (чи авторів) збірника, але слід відзначити, що в ньому фіксується наприкінці ХІХ ст. наукові зацікавлення у Китаї вже в межах синології [Наши азиатские соседи, 1896].

В Одесі розпочинаються й перші дослідження китайської мови на території України. Знову перед нами постає логіка розвитку наукових знань, що просувається від суто прагматичного інтересу до формування академічних зацікавлень. Одним з вагомих проявів високого рівня оволодіння іноземною мовою є експертна робота зі словниками. Маємо можливість відзначити, що вже наприкінці в Одесі був фахівець, який володів китайською мовою саме на такому високому рівні. Це А. Старков – автор рецензії на китайсько-російський словник, укладений начальником ХІІІ РДМП (1850 – 1858 рр.) арх. Паладієм [Кафаровим] та головним драгоманом імператорської дипломатичної місії в Пекіні П. С. Поповим. Варто зауважити, що цей неперевершений словник отримав дві рецензії, одна з яких і належить саме А. Старкову [Старков, 1890]. Випадок подвійної в ті часи рецензії може свідчити про початки філологічних досліджень. Друкується книга невідомого автора “Слова и фразы японского и китайского языка на русском языке” 1900 р. [Ю-в, 1900], що стає дуже популярною. На цьому тлі не випадково з'являється постать І. Замотайло. На сьогодні про

¹⁸ Отто Франке (1863 – 1946). Німецький синолог, історик, релігієзнавець. У 1888 – 1901 рр. працює перекладачем у Китаї, після повернення на батьківщину – професор Гамбурзького та Берлінського університетів. Автор багатьох статей та фундаментальних досліджень. Дана робота, переклад якої був виданий у Харкові, належить до раннього періоду його наукової діяльності.

цього дослідника мало що вдалося встановити. Відомі лише дві його праці, що є прикладом класичного китаєзнавства. Сфера зацікавлень І. Замотайла збігалася з вивченням конфуціанства та даосизму у давньому Китаї із застосуванням текстологічного аналізу філософських пам'яток. Перша його робота мала назву – “Конфуцианство и даосизм” [Замотайло, 1915], де була розглянута давньокитайська державна релігія та відповідні філософські спрямування. При написанні її дослідник використовує, крім іншого, “Дао-де цзін” (у перекладі арх. Даніїла [Сівілова] – одного з найвідоміших давньокитайських філософських текстів. Подальше вивчення цієї пам'ятки призвело до поглиблення тематики дослідження, що відбилосся у наступній роботі І. Замотайла “Неопублікований переклад Дао-дэ-цзина архимандрита Даниїла (Сивиллова)” [Замотайло, 1915а]. Обидві праці були надруковані у 1915 р. в “Известиях Одесского библиографического общества”.

Таким чином, у другий період розвитку китаєзнавства в Україні Одеса знаходилась на стадії протоцентру китаєзнавства. Виникнення тут китаєзнавчих зацікавлень було зніційоване торговельно-економічними та політичними завданнями розвитку Російської імперії, що тем не менш поклато початок синологічних досліджень в Україні.

Процес організації викладання східних мов (в тому числі й китайської мови) та історії Сходу в Російській імперії має довгу передісторію, що пов'язана з відповідними спробами Г. Я. Кера¹⁹, М. В. Ломоносова, Ф. І. Янковича де Мірієво²⁰. Проте дійсно перший проект викладання тюркських мов (“татарських наречий”) та особливо маньчжурської був наданий 1811 р. Харківському університету. Проект затверджується 18 березня 1811 р. Вченою радою словесного факультету за поданням професора А. А. Дегурова [Ковалівський, с. 24]. За цим проектом передбачалось встановлення посади ад'юнкта “татарско-маньжурскаго языка”, визначалась можливість через маньчжурські переклади ознайомитись з китайською історичною літературою [Бартольд, 1911, с. 236]. Але проект був відхилений. 1860 року Російська та Китайська імперії підписали між собою договір (Пекінський договір), наслідком якого постали повноцінні дипломатичні відношення між ними. Активізація російської політики на Далекому Сході викликало рішення про підготовку більшого числа кваліфікованих знавців китайської мови, і заснування кафедри китайської мови у Казанському університеті в 1873 р. Інша річ, коли йдеться про рік 1811, бо в цей час Російська імперія зазнала з боку імперії Цин могутній військово-політичний тиск. Тому харківський проект має розглядатися дещо інакше. По-перше, його поява вказує на науково-викладацьку й взагалі інтелектуальне середовище Харківського університету, де зацікавлення Китаєм переходило на науковий рівень, як в суто дослідницькому аспекті, так й в плані вирішення проблем зовнішньополітичного рівня. Щодо останнього, то про це свідчить текст постанови Вченої ради словесного факультету про викладання маньчжурської мови, де серед іншого було й таке: “*tum propter relationes Imperii Rossici cum Sinensi Imperio, quam propter litterarum antiquitatum sinensium*” [Ковалівський, с. 24]. По-друге, цей проект з'являється саме на Україні з причин логіки розвитку китаєзнавства XVIII ст., коли український напрямок складав наукову еліту китаєзнавства в Росії (РДМП). Хоча немає відповідних суттєвих підтверджень, щодо складання центру чи протоцентру китаєзнавства протягом XVIII ст. на території України, та тим не менш склалися передумови для виникнення такого явища, що й почало здійснитися на початку XIX ст. Згідно історії сходознавства Харківського університету, проведене А. Ковалівським, відомо, що в червні 1731 р. у Харківському колегіумі з'являється перша сходознавча книга (Аугсбург, 1700 р.), яку пода-

рував його засновник – Спіфаній Тихорський. Книга містила переклади молитви “Отче наш” на понад 100 мов, у тому числі й на китайську. А. Ковалівський ще повідомляє про чотири іноземні книги з ідеології Далекого Сходу (дві про догми буддизму; одна про Конфуція і ритуал предків; одна про Конфуція та давньокитайську філософію) [Ковалівський, 11-12, 15, 21]. До цієї передісторії також відноситься вже наведений нами у I розділі роботи перший досвід суттєвого сприйняття китайської культури в українській літературі ХVІІІ ст. у творчості Г. Сковороди. Висновок А. Ковалівського про становище сходознавства у Харківському університеті протягом ХVІІІ ст. цілком стосується й китаєзнавства: “Таким чином, в освічених колах Харкова, особливо в Харківському колеґіумі, у ХVІІІ віці ще до заснування Харківського університету помітно певне зацікавлення Сходом” [Ковалівський, с. 23].

1811 р. слід вважати одночасно й найвищим піком генетичного інституційного оформлення китаєзнавства на території України протягом ХVІІІ – поч. ХІХ ст., й повним завершенням “малоросійського” періоду. Це рік, що символізує собою зміну парадигм у розвитку китаєзнавства в Україні: від інтелектуального осередку священників-місіонерів у РДМП до формування передумов для створення центрів китаєзнавства на території нашої країни.

Незважаючи на невдалу спробу проведення проекту викладання китайської мови у Харківському університеті, протягом всього ХІХ ст. китаєзнавство тут буде так чи інакше представлено. Першу спробу включення історії Китаю до викладання всесвітньо-історичного процесу здійснив професор Харківського університету М. М. Лунін²¹ в своїй статті “Взгляд на историографию древнейших народов Востока. Китай” (написана у 1839 р., надрукована у 1842 р.) [Лунин, 1842]. Лунін знайомив російського читача з першим істориком Китаю Сима Цянем та його батьком Сима Танєм. При цьому він критикував китайську історичну науку за відсутність теоретичного узагальнення та прозаїчність мислення. Професор абсолютно справедливо визначав обумовлюючий вплив на мислення китайців їх родинних цінностей. Дослідник не був сходознавцем, тому критично використовував праці англійських істориків та англійські переклади першоджерел. Проте йому вдалося сформулювати низку оригінальних ідей, щодо історичного процесу на Сході. Ця його праця була перевидана у 1892 р. [Лунин, 1842; Лунин, 1892; Ковалівський, 1961, с. 34; Никифоров, 1970, с. 9; История, 1990, с. 114].

У 60–80-ті роки ХІХ ст. в Харківському університеті працював В. І. Шерцль²², знавець санскриту, китайської та японської мов. А. Ковалівський зазначає, що праця цього дослідника має неперевершене значення для розвитку сходознавства, бо базувалася безпосередньо на першоджерелах. Це стосується й китайської мови зокрема. Більш того В. І. Шерцль прагнув поглибити свої знання з китайської та японської мови. Для цього 1873 р. він звертається до керівництва Словесного факультету з проханням дати йому відрядження до Китаю та Японії й у поясненні мотиву зазначає, що сподівається в результаті укласти відповідні підручники. На жаль й в цьому випадку спроба закінчилася невдачею [Ковалівський, 1961, с. 43].

¹⁹ Кер Георг Якоб (1692 – 1740), німецький арабіст, який прибув до Росії у січні 1732 р. й в тому ж році поступив на службу до Колегії іноземних справ у якості перекладача та викладача східних мов зі званням професора.

²⁰ Янкович де Мірієво Федір Іванович (1741 – 1814), походив з однієї з найдавніших сербських дворянських родин, отримав освіту у Віденському університеті, прибув до Росії за запрошенням Катерини ІІ для введення системи народної освіти за зразком навчальної реформи, що на той час була проведена в Австрії.

Рис.31. М. Лунін

Таким чином протягом XIX ст. в Харківському університеті відбувалися організаційні заходи по закладенню підвалин викладання китайської мови, викладання історії Китаю, але через відсутність санкцій на проведення подібних досліджень з боку російського уряду ці заходи не мали розвитку. Проте факти свідчать про багатий інтелектуальний потенціал цього учбового закладу, в якому були всі передумови для оформлення науково-освітнього китаєзнавства.

Протягом XIX століття значним чином активізуються відносини з Китаєм, через що до України потрапляють окремі предмети китайського побуту та мистецтва. Про окремі з них можна дізнатися з покажчика Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, зробленого М. Петровим у 1897 році. Тут знаходимо опис колекції Миколи Олександровича Леопардова: “г) домашня посуд и утварь ... 1216–7) пара китайских вазочек темной бронзы с драконами; ... 1224) большой китайский бронзовый чайник, с драконами; ... 1232) старый китайский эмальированный кофейный

прибор, состоящий из большого подноса, семи блюдец и кофейника” [Петров, 1897, с. 277–278]. Крім того – “XVIII. Ламайские принадлежности: 1939–1941) три фотографические карточки бурятского ламы и кяхтинского китайского губернатора с женой” [Петров, 1897, с. 24]; “XXII. Шкаф. Китайские и японские принадлежности культа: а) китайские: 2002–2004) две мужские и одна женская китайские мраморные статуэтки, приобретенные в Одессе от матроса В. С. Ногайским” [Петров, 1897, с. 26]; “Китайские и японские нерелигиозные памятники: 2061–2062) фарфоровый чайник и бумажная коробочка китайские, – от Т. В. Кибальчича ...” [Петров, 1897, с. 28]; “... 3089–90) два куса китайской и французкой шелковой материи, из Киевской Удельной Конторы, чрез прот. К. И. Фоменко” [Петров, 1897, с. 85]; “XIII. Витрина: 12595–13480). Восточные монеты ... Китай – 1025–1039) ...” [Петров, 1897, с. 185]; “XXI. Витрина. Обращики книгопечатания: ... 221) китайская или японская книга...” [Петров, 1897, с. 208]; “15581) один номер японской или китайской газеты, от генерал-майора В. З. Иванова” [Петров, 1897, с. 227].

Слід також вказати на значну зміну у розвитку українсько-китайських відносин.

²¹ Лунін Михайло Михайлович (6. IX. 1807 – 1844), народився в Тарту, професор Харківського університету.

²² Шерцль Вікентій Іванович, 1843 р. народження, чех за походженням, випускник Празького університету, в 1865 р. – більше року у Лондоні вивчає санскрит, китайську та японську мови, 1869 р. – магістр, був обраний Вченою радою Харківського університету доцентом санскриту та порівняльного мовознавства, 1870 р. – захистив докторську дисертацію, професор, очолив кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов (керував до 1884 р.).

Дослідження Китаю в Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст.

Починаючи з другої половини ХІХ ст. царська Росія застосувала для посилення своєї безпосередньої присутності на Далекому Сході українське селянство. 1883 р. за пропозицією генерал-губернатора Східного Сибіру за державний рахунок (згідно правилам від 1 червня 1883 р.) з Одеси до Владивостоку морським шляхом (“Доброфлот”) було відправлена партія переселенців переважну частину яких склали українські селяни з півдня України [Мясников, 1996, с. 312]. У подальші роки до складу переселенців також входила значна кількість українців [Чорномаз, 1993, с. 101-113]. За даними В. Кубійовича, у ХІХ столітті перебувало приблизно 20 тис. українців, які працювали в різних установах Російської імперії на території Китаю (посольства, пошта, пароплавство, торгівля, духовне місіонерство тощо) [Шевчук, 1999, с. 119]. Все це безумовно значно розширювало уяву про Китай серед українського народу. Крім того на в Україні з’являється певна кількість китайців. Так, наприклад, в Харкові до початку Сінхайської революції 1911 – 1912 рр. були китайські мандрівні торговці [Ковалівський, 1961, с. 9].

РОЗДІЛ 3

КИТАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.: СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ПРАКТИЧНОГО КИТАЄЗНАВСТВА (1913 – 1918 рр.)

“В Пекине студенты киевляне новость. Здесь знают только Владивосток и Петербург. Относятся к нам с большим интересом и подробно спрашивают откуда могли в Киеве восточники, что это за Коммерческий Институт, давно ли введены восточные языки, кто состоит директором, когда институт основан и кем” [32, арк. 7-8].

1. Виникнення сходознавчих досліджень у Київському Комерційному Інституті

У попередній період склались передумови для розбудови китаєзнавства в Україні з чітко визначеними галузевими ознаками (йдеться про практичне китаєзнавство). 1906 р. у Києві було створено приватні комерційні курси, що досить швидко перетворилися на вищий учбовий заклад: з'явився Київський комерційний інститут, підпорядкований Міністерству Промисловості і Торгівлі. Цей інститут став одним з провідних на території України центром по підго-

Рис.32. Фасад будинку Київського комерційного інституту. Фото початку XX ст.

товці кваліфікованих кадрів у галузі економіки і фінансової справи, що спеціалізувався як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому.

Біля витоків інституту стояв і тривалий час був його директором (до березня 1917 р.) Митрофан Вікторович Довнар-Запольський¹, видатний український історик, представник школи Володимира Антоновича. Саме з його ім'ям пов'язане становлення в Київському комерційному інституті практичного сходознавства, поява якого документально датована 1910 р.

1911 року Міністр торгівлі та промисловості І. С. Тімашев організовував спеціальну експедицію для вивчення російських торговельних відносин зі Сходом. 21* січня 1912 р. М. В. Довнар-Запольський надсилає лист І. С. Тімашеву з проханням прикомандирувати до експедиції студентів ККІ. Директор ККІ сповіщав про початок вивчення Сходу в його установі: 1910 р. два студенти вивчали російські торговельні відносини у Передній Азії, 1911 р. – три студенти були відряджені до Передньої Азії; один студент вивчав торгівлю з Болгарією; два студенти було надіслано до Персії, хоча вони були змушені незабаром повернутися через виникнення там політичних ускладнень. Талановитий та перспективний студент С. І. Новаковський три літні місяці перебував у Японії з метою вивчення цієї країни. До того ж у документах йшлося про те, що у поточному році професор К. Г. Воблий на своєму Семінарі економічних наук приділяє особливу увагу східній торгівлі, а студент С. С. Остапенко надрукував цілу низку робіт у “Вестнике Финансов”, присвячених дослідженню російського імпорту в Персію на підставі матеріалів персидських митниць того часу [40, арк. 96]. На жаль, на той час, коли міністр торгівлі та промисловості отримав лист, експедицію на Близький Схід вже була відправлено.

Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Російська імперія проводила активну політику засвоєння земель Далекого Сходу із залученням значних капіталовкладень. Україна як найбільш промислово і аграрно розвинена частина Російської імперії у різний спосіб брала участь у реалізації цих планів [Чорномаз, 1993, с. 101-113]. У додаток до традиційної орієнтації на європейські країни у ККІ з'являються програми підготовки фахівців по східних ринках зі знанням арабської, турецької, китайської та японської мов.

Звернення до далекосхідної тематики датується 1911 р., коли вже згаданий студент С. І. Новаковський вирушив у своє перше відрядження до Японії. Результатом його другого відрядження стала підготовка у ККІ проекту довідкового видання “Вся Япония” під керівництвом М. В. Довнар-Запольського і читання циклу лекцій з етнографії та географії Японії. Проект видання “Вся Япония” не був реалізований через фінансові негаразди. Але підготовчі матеріали дозволяють казати про ґрунтовність наукових розробок учасників цього проекту, до числа яких, крім інших, входив провідний китаєзнавець того часу О. І. Іванов², професор Імператорського Санкт-Петербурзького Університету [9]. Саме С. І. Новаковський розпочав перші пошуки викладача китайської і японської мови. Перебуваючи в Японії, він знайомиться з Накаямою

¹Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867 – 1934), видатний український історик, професор (з 1902 р.), доктор російської історії (з 1905 р.). Труди та публікації присвячені соціально-економічній історії Великого князівства Литовського, Білорусії, Росії ХІV – початку ХІХ ст. ст., руху декабристів, історіографії.

Цудзо [7], який в Токіо викладав японську мову російським студентам. Після повернення до Києва С. І. Новаковський запропонував запросити Накаюму Цудзо викладати у ККІ. Внаслідок невідомих причин його не було обрано для читання “русского торгового курса” у травні 1913 р., а його прохання про викладання китайської та японської мови, що його отримав директор ККІ 20* червня 1913 р., занадто спізнилося, тому що ще 8* травня того ж року на цю посаду було обрано М. І. Конрада [7, арк. 1, 2, 4, 6]³.

**2. Далекій Схід. Організація навчального процесу:
викладання китайської та японської мови і наукові відрядження сту-
дентів
Київського Комерційного Інституту до країн Східної Азії**

Обставини обрання М. І. Конрада на посаду викладача китайської та японської мови остаточно не є зрозумілими. Очевидно О. І. Іванов та М. В. Довнар-Запольський добре знали один одного, що й відіграло велику роль у долі М. І. Конрада, учня О. І. Іванова. Можливо, що цей щасливий збіг спрямувань директора ККІ М. В. Довнар-Запольського, який розширював сфери своєї діяльності у сфері свого інституту й М. І. Конрада, молодого, талановитого випускника Імператорського Санкт-Петербурзького Університету по кафедрі китайської словесності й Практичної Академії, який в цей самий час працевлаштовувався. Про появу вакансії викладача китайської та японської мови М. І. Конрад дізнається від свого вчителя О. І. Іванова. Професор Іванов проводить підготовчі переговори про надання місця викладача М. І. Конраду у ККІ, про що свідчить відповідне листування: його телеграма на ім'я М. В. Довнар-Запольського

² Іванов Олексій Іванович (16 [28*] 1878 р. – 1937 р.) видатний російський Китаєзнавець. В 1901 р. закінчив східний факультет Санкт-Петербурзького університету, в 1909 р. – магістр, в 1912 р. – доктор. Поклав початок тангутознавства в Росії. З 1913 р. – екстраординарний, а з 1915 р. – ординарний професор кафедри китайської словесності Санкт-Петербурзького Університету. З 1909 р. – заступник директора, а з 1917 р. – директор Практичної східної Академії. Також працював в Міністерстві Закордонних справ та на інших посадах. Дослідник конфуціанства, даосизму, буддизму, тангутських рукописів держави Сіся.

³ Конрад Микола Йосифович (1 (13). III. 1891 – 30. IX. 1970) народився у м. Рига в родині службовця. В 1912 р. закінчив східний факультет Петербурзького університету та японське відділення Практичної східнознавчої академії. В 1914 – 1917 рр. перебував у Токіо для удосконалення знань. Доктор філологічних наук (15. X. 1934, без захисту). Професор (19. III. 1926). Член-кореспондент АН СРСР (12. II. 1934). Дійсний член АН СРСР (20. VI. 1958). Лауреат Державної премії СРСР за участь у складанні “Большого японско-русского словаря” (1972 р.). Викладач ККІ (1913 – 1914 рр.), Орловського державного університету (1919 – 1923 рр.), Ленінградського державного університету та Ленінградського інституту живих східних мов (1922 – 1938 рр.) Інституту красної професури (1934 – 1936 рр.), Московського інституту сходознавства (1941 – 1950 рр.). Науковий співробітник Інституту сходознавства АН СРСР (з 1931 р.). Був нагороджений орденами та медалями СРСР та орденом II ступеня Сонця, що сходить (Японія, 1969 р.). Видано більш 250 праць [Милибанд, 1975, с. 268-269].

[8, арк. 5] та відповідь з Києва директора ККІ з проханням надати йому докладну інформацію про невідомого вченого. За порадою професора Іванова М. І. Конрад сам пише листа директору ККІ. Правда, зв'язок Санкт-Петербург – Київ встановився не відразу, оскільки перший лист М. І. Конрада не дійшов до адресата, тому у Справі [8] листування починається з другого [8, арк. 7]. Ось текст цього послання⁴:

“С. Пб., 29-го Марта 1913 г.

Ваше Превосходительство Митрофан Викторович.

Несколько дней тому назад я обратился к Вам с письмом, в котором указывал, что мне бы хотелось занять вакансию, как я слышал, должность преподавателя китайского и японского языков в Киевском Коммерческом Институте, при чем поставляю Вас в известность касательно имеющегося у меня образовательного ценза (диплом 1-ой степени Факультета Восточных Языков по отделению китайско-японской словесности и окончанию Практической Восточной Академии), а также относительно тех лиц, которые могли бы в случае необходимости, дать обо мне соответствующий отзыв (профессор Иванов, мой преподаватель китайского языка в Университете, Д. М. Позднеев⁵, преподаватель японского языка в Академии, оба вице-председателя Русско-Японского Общества, бывший министр торговли и промышленности И. П. Шишков, и председатель правления Китайской восточной железной дороги А. П. Венцель). До настоящего дня я не имею от Вас никакого ответа, равно как и профессор Иванов, пославший Вам 16 марта телеграмму с просьбой уведомить о результате моего ходатайства. Ввиду этого позволю себе вновь обратиться к Вашему Превосходительству с просьбой поставить меня так или иначе в известность, какого рода ответ могу ждать я на мое предложение; могу ли я считать вопрос решенным о своем принятии в число преподавателей Института принципиально решенным в положительном смысле или же нет. Знать это мне крайне важно для того, чтобы иметь свободу действий в Петербурге, так как доколе не получу того или иного ответа от Института, я не могу согласиться на те предложения, которые мне делают от других учреждений. Поэтому еще раз покорнейше прошу известить меня, если возможно телеграммой по адресу: Санкт-Петербург, Васильевский остров, 16 линия дом 16, кв. 33 Николаю Иосифовичу Конраду, так как до среды будущей недели мне предстоит решить вопрос о занятии должности в другом месте.

Имею честь пребывать покорным слугой Вашего Превосходительства

Н. Конрад” [8, арк. 7-8].

Наступний лист від 5* квітня 1913 р. із Риги:

“Ваше Превосходительство Митрофан Викторович.

Во вторник 2-го сего Апреля проф. А. И. Иванов уведомил меня о получении им от Вас сообщения, в котором Вы указываете, что вопрос о замещении кафедры восточных языков в Институте будет решаться в мае текущего года,

⁴ Тут та далі при цитуванні зберігається орфографія та пунктуація оригіналу.

⁵ Позднеев Дмитро Матвійович (26 I [7* II] 1865 р. – 20 X 1937 р.), видатний російський сходознавець, японіст. Народився в Орлі у родині священика. В 1889 р. закінчив історичне відділення Київської Духовної Академії, в 1893 р. – факультет східних мов Петербурзького університету, удосконалював знання за кордоном. Викладач Петербурзького університету (1896 – 1898 рр.), Східного інституту (Владивосток, 1904 – 1905 рр.), директор Практичної східної академії (1910 – 1917 рр.) та ін. Видано понад 100 праць.

причем Вы упоминаете, что доньне Институт не получал от меня никаких заявлений. В своем письме от 29 Марта я позволил себе указать Вам, что таковое заявление было сделано мною в виде частного письма на Ваше имя почти месяц тому назад. Так советовал мне поступить проф. А. И. Иванов рекомендовавший предварительно узнать Ваше мнение по поводу моей кандидатуры, а также подробности замещения должности. Очевидно все недоразумения произошли вследствие того, что мое письмо затерялось в пути. Нынче одновременно с настоящим письмом отправляю на Ваше имя свое прошение и *curriculum vitae*⁶, причем опять таки позволяю себе покорнейше просить Вас не отказать сообщить мне некоторые подробности, касающиеся вознаграждений, преподавания и службы, равно как тех документов, которые мне необходимо предоставить, если вопрос о моем вступлении в число преподавателей Института можно считать принципиально решенным в положительном смысле. Последнее для меня особенно важно, так как Факультет Восточных Языков имеет намерения оставить меня для подготовки к профессорскому званию и я должен в случае своего перехода в Киев сделать соответствующее заявление. Засим имею честь оставаться слугой Вашего Превосходительства,

Н. Конрад.

Адрес: г. Рига, Зассенгорф, Маргаритенская ул. №17” [8, арк. 9-10].

Слідом за клопотанням М. І. Конрада про зарахування його у кандидати на місце викладача у ККІ надходить й рекомендація його вчителя⁷. Її вистачило для затвердження дирекції ККІ позитивного рішення відносно кандидатури М. І. Конрада. Рекомендація характеризувала молодого та здібного вченого як самостійного дослідника. Тут ще повідомлялось про два успішні наукові відрядження М. І. Конрада до Японії у 1911 й 1913 рр., внаслідок яких він значно удосконалив свої практичні навички в “японських мові”. Відносно китайської мови також давалася висока оцінка його знань, але акцентувалася увага на його теоретичних пізнаннях і відзначалося практичне володіння пекінським діалектом. Взагалі, професор А. І. Иванов рекомендував М. І. Конрада як фахівця спроможного зайняти вакансію викладача китайської та японської мови у ККІ [8, арк. 16-17].

Згідно рішенням Учбового Комітету ККІ від 8* травня 1913 р. й розпорядженню Учбового Відділу Міністерства Торгівлі та Промисловості від 28* серпня 1913 р. М. І. Конрад стає тимчасовим штатним викладачем китайської та японської мови. Остаточо на посаді штатного викладача М. І. Конрад затверджується розпорядженням від 2* травня 1914 р. Канцелярії Міністерства Торгівлі та Промисловості [8, арк. 1]. Документ від 17* травня 1913 р. доводив до відома М. І. Конрада рішення про затвердження його на посаді з винагородою 1500 карбованців на рік, його курс складав 12 годин викладання щотижня, два з яких повинні бути бути лекційними та присвячені Далекому Сходу [8, арк. 18]. А. Є. Глуסקіна вказує назву цього лекційного курсу – “Этнография Дальнего Востока” [Глускина, 1961, с. 217]. На сьогодні цей курс не знайдено.

З причин виконання обов’язкових умов прийому на роботу відповідно до 16 статті Статуту ККІ М. І. Конрад повинен був надати оригінали своїх доку-

⁶ Власноручна *curriculum vitae* М. І. Конрада [8, арк. 31].

⁷ Рекомендація професора О. І. Іванова на М. І. Конрада власноручна.

ментів про освіту [8, арк. 18]. Оригінал його диплома про закінчення Імператорського Санкт-Петербурзького Університету так й залишився у Києві [8, арк. 31]. Крім того, при складанні формулярного списку, М. І. Конрад подає оригінал метричного свідоцтва для надання докладних відомостей про сімейне положення. Цей документ також зберігається у Києві [8, арк. 53].

Ще один лист М. І. Конрада до ККІ з Риги від 25* травня 1913 р., який на відміну від попередніх вже не містить у собі переживань та сумнівів – у ньому завзяття починання і радісні клопоти з організації викладання свого предмета:

“Ваше Превосходительство.

Считаю необходимым поставитъ Вас в известность, что документы мои об образовании будут высланы только 29-го мая 1913 г., так как мне удастся получить их в Канцелярии Попечителя С. Петербургского Учебнаго Округа не ранее вторника 28-го Мая. Затем я должен просить Учебный Комитет Института сообщить мне свои предложения касательно программы преподавания, дабы я мог сообразоваться с ними при составлении программы, к коему предполагаю приступить в ближайшем времени. При этом позволю себе заметить, что я лично почитал бы для себя самым удобным представитъ Институту свою программу в начале Августа сего года, в каковой срок я предполагаю быть уже в Киеве и тогда же вести переговоры относительно приобретения библиотекой Института соответствующих пособий. С совершенным почтением

Н. Конрад.

Адрес: г. Рига, Зассенгорф, Маргаритенская 17, Конраду” [8, арк. 26].

Так починається недовгий київський період М. І. Конрада. Він жив в центрі Києва на вулиці Велика Житомирська дом 6-а, кв. 10, поблизу від Київського комерційного інституту.

Піонер викладання китайської та японської мови у Києві, М. І. Конрад відразу зіткнувся з проблемою забезпечення необхідною учбовою літературою. 6* листопада 1913 р. він докладає директору інституту про неможливість дістати “Учебник японского разговорного языка” С. Іноуе, кандидата філології Токійського Університету, лектора Практичної східної академії, свого вчителя японської мови. (До речі, кажучи про вчителів, неможливо не звернути уваги на надзвичайне сплетіння долі. Інший викладач японської мови цієї ж академії – Д. М. Позднеев розпочинав свій шлях у велику науку у Київській Духовній Академії, а тепер його учень М. І. Конрад налагоджував в Києві викладання китайської та японської мови.) Тому М. І. Конрад був змушений просити виділити йому 75 карбованців на видання власного посібника з вказаного предмету [8, арк. 32]. Посібник на сьогодні не знайдено. Проте збереглися дві програми викладання китайської та японської мови, методико-викладацький дебют М. І. Конрада (текст програм див. додаток. 1) [21, арк. 70-77].

9* березня 1914 р. М. І. Конрад отримує розпорядження від виконуючого обов’язки управителя справ ККІ виробити програму випускних іспитів з китайської та японської мови й надати її для розгляду на засідання Учбового Комітету [8, арк. 37]. Не дивлячись на всі труднощі, М. І. Конраду вдалось за короткий строк налагодити учбовий процес і вже після першого року навчання прийняти “выпускные экзамены”. Поєднання ґрунтовної теоретичної підготовки у галузі економічних наук та активного володіння китайською та японською мовами – результат занять з М. І. Конрадом, що призвів до появи цілої низки студентів, спро-

можних займатися дослідницькою роботою безпосередньо в Китаї та Японії. Збереглися деякі дослідницькі матеріали студентів першого й єдиного випуску М. - І. Конрада. Ці роботи вражають як рівнем володіння мовою, так й ступенем економічних знань.

На жаль для сходознавства в Україні, подальша викладацька діяльність М. І. Конрада не мала продовження у Києві. Рапортом від 19* березня 1914 р. М. І. Конрад повідомляє директора ККІ про надання йому Російсько-Японським товариством відрядження для наукових занять у Японії [8, арк. 43]. 27* березня 1914 р. ККІ клопоче про надання відрядження. Але ситуація різко змінюється після того, як було прийняте рішення про залишення М. І. Конрада стипендіатом при Імператорському Петербурзькому Університеті по кафедрі китайської словесності зі спеціалізацією “корезнаство” строком на один рік з 1* вересня 1914 р. по 1* вересня 1915 р., про що ККІ був проінформований листом від 26* серпня 1914 р. У відповідь з Києва відправляється лист до університету з проханням повідомити про можливість залишення М. І. Конрада штатним викладачем ККІ [8, арк. 61]. Відповідь була негативною [8, арк. 63]. Тем не менш якийсь час зберігалась подвійна ситуація: М. І. Конрад належав одночасно двом інституціям (у Києві та Петербурзі). Про продовження відрядження 1* жовтня 1914 р. він звертається як і раніш до ККІ: “Лишен возможности вернуться командирован Академией Наук в Корею Прошу продлить если возможно отпуск до января. Н. Конрад” (телеграма М. І. Конрада із Владивостоку в ККІ) [8, арк. 62]. Очевидно, М. І. Конрад до того часу ще не був повідомлений про рішення залишити його стипендіатом у Петербурзі, або, з юридичної точки зору, він продовжував залишатися у розпорядженні ККІ до свого повернення з відрядження. 19* листопада 1914 р. директор ККІ надсилає клопотання про продовження відпуски М. І. Конрада в Управління Учбовим відділом Міністерства Торгівлі та Промисловості, яке було задовільнене [8, арк. 72]. Але й після продовження відпуски М. І. Конрад не повернувся до Росії. Цим положенням справ були стурбовані у ККІ, тому що курси китайської та японської мов не були прочитані у першому півріччі 1914/1915 навчального року, про що докладалось у Рапорті тому ж Учбовому відділу [8, арк. 71]. До Києва, де розпочалась його педагогічна діяльність, М. І. Конрад так і не повернувся. Китайську та японську мову М. І. Конрад викладав зовсім недовго, протягом 1913/1914 навчального року, проте групи студентів були досить значними: китайську мову вивчало 22 особи, японську – 54 [8, арк. 30, 61]. Цей короткий період був надзвичайно яскравим та плідним. Вивчення Китаю та Японії у ККІ отримало значний імпульс, завдяки саме діяльності М. І. Конрада: з’явилися студенти, які мали бажання та виявилися спроможними вивчати Китай та Японію. Після М. І. Конрада в ККІ ще у 1916/17 навчальному році викладав японську мову М. М. Тачибано [20]⁸.

“В Пекине студенты киевляне новость. Здесь знают только Владивосток и Петербург. Относятся к нам с большим интересом и подробно расспрашивают откуда могли в Киеве восточники, что это за Коммерческий Институт, давно ли введены восточные языки, кто состоит директором, когда институт основан и кем” [32, арк. 7-8]. Це рядки з листа студентів ККІ, надісланого ними 10* квітня 1914 р. директору М. В. Довнар-Запольському з Пекіну. Як бачимо М. І. Конрад зробив справжнє диво, бо поява на Далекому Сході студентів-киян, спроможних спілкуватися китайською мовою, стало повною несподіваністю для всіх.

Перед усім необхідно зазначити, що всі відрядження готувалися дуже серй-

Рис.33. Київський комерційний інститут. Фото початку ХХ ст.

озно та ґрунтовно, досить часто з метою виконання завдань державного рівня. Студенти супроводжувалися пакетом рекомендаційних листів до різних посадових осіб згідно маршрутам. Проводились ці відрядження під час літніх вакацій.

Відомі імена студентів М. І. Конрада, які побували у таких відрядженнях. Це А. В. Артамонов, М. М. Козловський, М. Каган й О. Л. Клетний.

Аркадій Васильович Артамонов, слухач економічного відділення й учень М. І. Конрада з китайської та японської мови. Народився він 24* січня 1894 р. у родині селянина у м. Любавича Оршанського повіту Могильовської губернії [32, арк. 3]. Під час першого відрядження влітку 1914 р. він досліджував проблему “Ввоза опиума в Китай и его потребления” й “практически изучал китайский язык” [32, арк. 1]. Разом з ним у відрядженні знаходився для “практического овладения китайским языком” слухач економічного відділення Микола Мартинович Козловський, 3* листопада 1887 р. народження, киянин, з міщан

⁸ Міцідзо Тачібано крім цього був командирований ККІ навесні 1917 р. до Японії з метою збирання статистичних матеріалів про господарство та торгівлю Японії, придбання посібників для вивчення японської мови та поповнення колекції Музею Товарознавства, проте результат її невідомий [20, арк. 23]. Допомогати Міцідзо Тачібано у викладанні японської мови повинен був Накао Такеноучі, випускник Російського відділення Токійського вищого інституту іноземних мов, на той час студент юридичного факультету Санкт-Петербурзького Імператорського Університету. Він дав попередню згоду вести практичні заняття, й був вже обраний на цю посаду, але з якоїсь причини все ж таки відмовився від викладання [6].

[33, арк. 2-3].

Друге відрядження А. В. Артамонова відбулось через рік. Мета цього відрядження – дослідження сільського господарства Китаю та поглиблені заняття китайською мовою [31, арк. 1]. Зберігся запис на 11 аркуші (серед безкоштовних квитків) про квиток Доброфлота від Шанхаю до Нагасаки на ім'я А. В. Артамонова, що свідчить про його перебування й в Японії. Взагалі, слід звернути увагу на широчінь географії другої поїздки: від північної Маньчжурії до південного Шанхаю, й далі в Японію.

За планом роботи А. В. Артемонова “Чайная культура в Китае” [31] можна відтворити економічну науково-теоретичну базу та ґрунтовність китайознавчих досліджень в ККІ. За поняттями сучасної науки робота розподіляється на дві частини: *теоретично-описову* та *статистично-підготовчу*. *Теоретично-описова* частина складається з 12 розділів, за якими визначаються “общая картина чайной культуры (условия разведения и распространение чайного куста в Китае); обработка и сбор чая и его приготовление на фабриках; изменения в чайной культуре, произошедшие в последнее время; распределение чая по сортам; ханькоуские чаи; упадок высших сортов чая в Китае; приблизительные размеры чайной промышленности; развитие и размеры чайного производства в Китае; развитие и размеры потребления чая вообще и в частности в России; внутренние чайные рынки Китая; экспортная чайная торговля; направления экспорта чая (морские и караванные пути); российские чайные фирмы в Китае” [31, арк. 3]. Зрозуміло, що підґрунтям для такого роду досліджень мають бути конкретні “полевые” матеріали, що й було закладено А. В. Артамоновим у *статистично-підготовчу* частину, для розробки якої було необхідне активне володіння мовою. Він складає анкету для збору даних, які відбивали назву, місцезнаходження та площину плантації; кількість чайних кущів; приблизний розмір 1, 2 та 3 врожаїв; кількість робітників (чоловіків, жінок та дітей); тривалість робочого дня; заробітну платню робітників; обіг у китайських доларах; ринки збуту. Ця робота була виконана [31, арк. 9].

В Японії з науковими відрядженнями побували студенти ККІ М. Каган й О. Л. Клетний.

Слухач економічного відділення 4-го семестру Мейра-Овсєєвич Каган під час першої подорожі у 1914 р. практично оволодівав японською розмовною мовою та займався у керамічному відділі Токійської Імператорської технічної лабораторії та на Всеяпонській виставці у Токію [25, арк. 1-3; 26, арк. 1]. Наслідком цього стало серйозне захоплення вивченням японської кераміки. Друге його відрядження мало відбутися через рік. Цього разу він збирався удосконалювати знання з японської мови та досліджувати мистецтво японської кераміки. Все було готово до від'їзду М. Кагана до Японії та через його хворобу ці плани не здійснилися [26, арк. 1-9].

Олександр Леонтєвич Клетний, 1891 р. народження, син козака Полтавського повіту, вперше побував у Японії в 1914 р. Він відправився у відрядження з метою практичного опанування японською мовою та збору даних про лісне господарство Японії. Також, як і М. Каган, він працював на Всеяпонській виставці у Токію, тільки у лісному відділі. Красномовним свідомством успішного виконання О. Л. Клетним завдань наукового відрядження є відгук на його роботу, де визначалося, що О. Л. Клетний більшу частину часу приділяв вивчен-

ню японської мови і проводив самостійне знайомство з лісним відділом вище згаданої виставки [28, арк. 7, 10, 18]. Під час другого відрядження у 1915 р., яке тривало один рік, він продовжив дослідження, але вже на якісно іншому, більш високому професійному рівні. О. Л. Клетним були використані статистичні матеріали з всіх найбільш значних першоджерел, серед яких матеріали з Лісного департаменту, лісних заводів та підприємств. Підсумком цих досліджень мала стати монографія – “Лесное хозяйство Японии” (не знайдена) [27, арк. 9]. Крім того, О. Л. Клетний привіз докладну колекцію з лісного господарства Японії для Музею Товарознавства ККІ. Скоріш за все, успіх молодого дослідника став можливим ще й тому, що йому сприяла японська сторона. Про це свідчать рекомендаційні листи Івао Нагара (посольство Японії в Росії) до начальника Лісного Департаменту при Міністерстві Торгівлі та Землеробства, Ейтаро Окамото та у Японо-Російське товариство, які містили прохання допомогти О. Л. Клетному у його роботі [27, арк. 4-5].

Безперечно, Перша світова війна внесла свої драматичні корективи у життя цих студентів. ККІ у листопаді 1916 р. опиняється в евакуації у Саратові. Проте дивно, що й тут (!) продовжується напружена наукова та учбова робота. Так 27* листопада 1916 р. студент економічного відділення Олексій Олександрович Лушніков звертається до директора з проханням про надання йому відрядження до Монголії та у ближній Китай (до рубежу: слобода Кяхта-Маймачин) з метою вивчення становища розвитку торгівлі [34, арк. 2]. Навіть під час війни цих людей продовжували турбувати питання мирного життя. Що до самого відрядження, то невідомо відбулося воно чи ні.

“В течении последних лет Киевский Коммерческий Институт несколько раз командировал своих слушателей в Китай и Японию; результатом командировок были ознакомление с языком и экономическим строем страны” [31, арк. 2]. Такими словами у березні 1915 р. звітував інститут перед Правлінням КСЗ, яке надавало безкоштовні квитки відрядженим студентам до Китаю, Маньчжурії, Монголії та Японії. А у рекомендаційному листі до арх. Інокентія, настоятеля РДМП, на студента А. В. Артамонова є рядки, що розкривають мотиви східного вектору в учбовому процесі ККІ: сприяння наближенню народів Росії та Китаю взагалі та розширенню торговельних зв'язків між ними, зокрема; надання російському суспільству вірних даних про різні боки економічного та промислового життя Китаю [32, арк. 5].

Серед студентів, які хоча й не вивчали китайську мову та все ж відвідали Китай з науковим відрядженням були О. А. Квашинський та С. Я. Лайнер.

Олександр Андронніков Квашинський ще до навчання у Києві 15 років прожив у Маньчжурії, тому був достатньо обізнаним з місцевими особливостями. В нього була велика кількість предметів маньчжурського та китайського побуту, частину якої він передав до існуючого вже на той час в Музеї Товарознавства Київського комерційного інституту. Одним з завдань його відрядження було поповнення китайського, маньчжурського та японського відділу цього музею. Сучасна доля цих придбань О. А. Квашинського невідома. Проте автор цих рядків знайшов у відділі Сходу Київського музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (при сприянні завідувачки цього відділу – Галини Іванівни Біленко) відбиток печатки Музею Київського комерційного інституту за № 987 на няньхуа (китайський новорічний лубок) [КММ, 271 гр./в]. Це говорить, з одного боку, про одне з джерел формування колекційного фонду КММ, а, з іншого, подає мож-

ливість припустити, що це речі, привезені з наукового відрядження О. А. Квашинським. На аркушах 2-3 знаходиться великий список речей (здебільшого це предмети побуту), які студент передав до інститутського музею. За другим завданням Квашинський мав дослідити питання “О роли Манжурии в торговых сношениях России и Китая”. Рекомендаційні листи до Китайського Губернатора м. Хайлор [35], Генерального Консула у Харбїні [35, арк. 7], Китайського Губернатора м. Цицикар [35, арк. 6], Китайського Губернатора м. Мукден [35, арк. 5] надійно відбивають маршрут відрядження. Мабуть завдання виконувалося досить вдало, оскільки О. А. Квашинський надсилав з Мяньюхе телеграму директору інституту з проханням виділити йому додаткові асигнування для розширення географії збору матеріалу та предметів побуту. На жаль, і в ті часи фінансові можливості учбових закладів були обмеженими. 23* червня 1914 р. студент отримує відповідь з відмовою у додаткових асигнуваннях [33, арк. 14]. Та все рівно завдання наукового відрядження були виконані. Подібні речі до колекції Квашинського потрапляють в цей період й до інших міст України, що також відображає загальну тенденцію накопичення знань про Китай. Так Харківський університет 1910 року придбав далекосхідну етнографічну колекцію І. В. Гогунцова, який певний час служив у Сибїрі та на Далекому Сході. Дана колекція до того належала музею у Курську. Серед експонатів колекції були буддїйські культові речі Китаю та Японїї, даоські та конфуціанські ритуальні предмети, одяг селян та предмети селянського побуту Північного Китаю, предмети побуту заможних верств – повний шовковий костюм китайського бюрократа, символи судової влади, учбові прилади китайського “студента” тих часів. Проте, як зазначає А. Ковалівський, майже вся експозиція загинула під час II світової війни [Ковалівський, 1961, с. 64-65].

С. Я. Лайнер, слухач економічного відділення ККІ відвідував Монголію й Китай з метою вивчення народного господарства цих країн, проте в результаті захопився дослідженням монгольської тематики, що відображено у його подальшій науковій роботі [17].

Таким чином, на початку ХХ ст. відбулося становлення київської школи практичного китаєзнавства, але цей процес був загальмований через політичні зміни, що відбулися в Російській імперїї в 1917 р. Відбувається принципова зміна розвитку науки за радянських часів в Україні 20 – 30 рр., що позначилося й на подальшому розвитку китаєзнавства. Через брак принципових відомостей про недовгий період УНР та Гетьманату не маємо можливості характеризувати становище науки про Китай в ці часи й відповідно переходимо до радянського періоду. Проте перед цим зупинимось на одному факті, що відноситься до цього невизначеного періоду і має значення щодо історїї ККІ та російського китаєзнавства та їх взаємовідносин. Недовгий час викладав в ККІ В. М. Штейн⁹. 25 вересня 1918 р. він був обраний на посаду викладача предмету “Банки, кредит, деньги”. Рекомендацію В. М. Штейну надав професор К. Г. Воблий (декан економічного факультету ККІ), який був добре обізнаний з друкованими працями молодого вченого та знав його особисто. Крім цього, В. М. Штейн викладав ще в одному навчальному закладі Києва – на Вищих Жїночих Курсах. Після проголошення Української Народної Республіки, 3 січня 1919 р. В. М. Штейн отримав дозвіл на читання свого курсу від нового Міністерства Вищої Школи та Мистецтва. Здебільше ці факти мають відношення безпосередньо до наукової

біографії В. М. Штейна. Проте, небезпідставним буде припустити факт впливу на становлення сходознавчих інтересів В. М. Штейна досліджень професора К. Г. Воблого, під керівництвом якого він перебував. Тому що саме професор К. Г. Воблий на своєму семінарі з економічних наук приділяв особливу увагу східній торгівлі [5].

ДОДАТОК

Конрад Н.И. “ПРОГРАММА ПО КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ”
[21, арк.70-77].

ПЕРВЫЙ ГОД ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

4 часа еженедельно.

Изучение образцов современного разговорного стиля китайского языка в мандаринском диалекте. Основы грамматического строя и фразеологии.

1. Краткое лингвистическое введение в изучение китайского языка.

а) Положение китайского языка в морфологической и генетической классификации языков.

б) Наречия или диалекты.

в) Фонетические особенности.

г) Тоны.

2. Иероглифическая письменность.

а) Вопрос о происхождении иероглифической письменности и ее развитие.

б) Категории иероглифов.

в) Так называемые “Ключи”.

г) Системы словарей.

д) Транскрипция китайских слов.

3. Структура китайской фразы. Чтение простейших образцов различного

⁹ Штейн Віктор Моріцевич (23. IX. (5. X.). 1890 р. – 9. XI. 1964 р.) народився в м. Миколаєві в родині адвоката. В 1913 р. закінчив економічний факультет Петербурзького університету. Доктор економічних наук (25. VI. 1936 р. без захисту). Професор (21. XII. 1945 р.). Фінансовий радник Національного уряду Китаю (1926 – 1927 рр.). Викладач Ленінградського педагогічного інституту, фінансово-економічного інституту, Ленінградського державного університету (1917 – 1947 рр.). Науковий співробітник Інституту сходознавства (1935 – 1964 рр.). Був нагороджений медалями СРСР. Видано приблизно 120 праць. Учасник XXV Міжнародного конгресу сходознавців (Москва, 1960 р.). Досліджував дипломатику, економіку, культуру та історію давнього Китаю.

содержания.

4. Практические упражнения в изучаемых формах, выражающиеся в устной беседе с преподавателем.

5. Основы китайской каллиграфии. Упражнения в правильном письме иероглифов обыкновенного начертания.

Пособия

Общие: словари

Арх. Палладий и П. Попов. Китайско-русский словарь.

Д. Пешуров. Китайско-русский словарь. Китайско-русский словарь, составленный Пекинской Духовной Миссией, под ред. еп. Иннокентия.

Тексты: "Хуа-юй-гу-цзи-ду-бэнь", изд. А. И. Ивановым.

Второй семестр

1. Чтение более сложных образцов устной речи, приравнительно к изложению основных начал китайской грамматики. Так называемые "вспомогательные глаголы".

2. Чтение связного текста, написанного или отработанного в разговорном стиле. Грамматическое, фразеологическое и иероглифическое толкование текста. Передача содержания прочитываемого в ответе на вопросы преподавателя, а также самостоятельно.

3. Переложение на китайский язык простейших русских фраз с целью установления грамматических и фразеологических соответствий форм русской и китайской разговорной речи. Выполнение части таких переложений письменно с целью: а) упражнения в правильном письме иероглифов и б) облегчении их запоминания.

Пособия

Общие: грамматики

П. С. Попов. Краткое введение в изучение китайского языка.

П. Шмидт. Опыт мандаринской грамматики. Тексты: одна из повестей сборника "Цзинь-гу-ци-гуань".

ВТОРОЙ ГОД ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

3 часа еженедельно.

Изучение образцов современного литературного стиля.

Третий семестр.

1. Отношение форм литературного стиля к формам разговорной речи. Фразеологические, грамматические и иероглифические особенности первого.

2. Чтение и толкование связного текста повествовательно-описательного характера.

3. Устные и письменные переложения с литературного на разговорный стиль.

Пособия

Общие: см. указанные выше.

Тексты: статьи из специальных хрестоматий, изданных в Китае или Японии для изучения китайского языка.

Четвертый семестр

1. Ознакомление с языком современной китайской периодической печати. Чтение статей разнообразного содержания, взятых по возможности из всех главнейших газет и журналов, издающихся в настоящее время в Китае.

2. Упражнения в разговорной речи, выражающиеся в беседе с преподавателем на темы из прочитываемого материала. Устная самостоятельная передача по-китайски содержания статей.

3. Письменное изложение отрывков из прочтенного и комментированного.

Пособия

Общие: см. указанное выше.

Тексты: по возможности последние №№ главнейших газет и журналов.

**ПРОГРАММА ВЫПУСКНОГО ИСПЫТАНИЯ ПО
КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

А. Для слушателей, не бывших в учебной командировке в Китае.

1. Экзаменуемому предлагается статья из какой-либо газеты, по содержанию и изложению близкая к изученным образцам. Экзаменуемый обязан не давая дословного перевода изложить подробно ее содержание по-русски. Пользование иероглифическим словарем во время подготовки допускается.

2. Экзаменуемому предлагается одна из прочитанных на лекциях статей какого-либо китайского журнала, при чем он обязан дать точный перевод ее и ответить по-китайски на вопросы преподавателя относительно ее содержания.

3. Экзаменуемому предлагается написать под диктовку преподавателя небольшой отрывок и показать знание основных, постоянно встречающихся иероглифов, равно как и правил китайской каллиграфии.

Б. Для слушателей побывавших в учебной командировке в Китае.

1. См. первое требование выше.

2. Экзаменуемому предлагается одна из прочитанных на лекциях статей журнала, при чем он обязан подробно передать ее содержание по-китайски, пользуясь по мере возможности только разговорными формами.

3. См. третье требование выше.

Проект программы дополнительного курса китайского языка.

Третий год изучения

2 часа ежедневно

1. Образцы официального стиля китайского языка. Чтение и толкование официальных документов и бумаг. Официальная переписка.

2. Частная переписка. Чтение образцов корреспонденции частного характера.

3. Составление примерных писем.

4. Основы скорописного письма иероглифов. Упражнения в писании примерных писем скорописью.

Пособия: статьи из официальных газет, напр. “Пекинский Вестник”, доклады, донесения и пр.; тексты договоров и пр.; образцы частных писем.

Шестой семестр

1. Коммерческая корреспонденция. Изучение различных образцов коммерческих документов.

2. Переписка.

3. Упражнение в чтении и письме китайской скорописи.

Пособия.

ПРОГРАММА ПО ЯПОНСКОМУ ЯЗЫКУ

Первый год изучения языка.

Д о д а т о к

4 часа еженедельно.

Изучение образцов современного разговорного стиля японского языка в Токийском диалекте. Основы грамматического строя и фразеологии.

Первый семестр

1. Краткое лингвистическое введение в изучение японского языка:

а) Место японского языка в морфологической и лингвистической классификации языков.

б) Наречия.

в) Отношение японского языка к китайскому.

2. Японская письменность.

а) Иероглифическая письменность в Японии.

б) Японские национальные знаки "Кана".

в) Транскрипция японских слов.

3. Структура японской фразы. Чтение простейших образцов различного характера.

4. Практические упражнения в изучаемом материале, заключающиеся в устной беседе с преподавателем.

5. Изучение знаков "ката-кана" и "хара-гана". Упражнения в их правильном письме.

Пособия.

Общие: словари.

Д.Позднеев. Японско-русский словарь иероглифов.

Фтацубаси. Единственный японско-русский словарь.

Тексты: "Образцы простейшей формы японских разговорной речи" – изд. Н.Конрада.

Второй семестр

1. Чтение более сложных образцов разговорной речи, применительно к порядку образования важнейших форм спряжения и видов предложений.

2. Практическое усвоение прочитываемого материала в беседе с преподавателем на японском языке.

3. Объединение и освещение всех выученных практически грамматических форм полным изложением грамматики разговорного стиля японского языка.

4. Упражнения в письме знаков "кана" и первоначальных иероглифов.

Пособия.

Общие: грамматики В.Костылева (перевод грамматики

Чэмберлена) и Д.Позднеева. Тексты: 1) "Образцы простейших форм разговорной речи"

Н.Конрада и 2) некоторые книжки из японских хрестоматий

"Сию-чаку Токухонь".

ВТОРОЙ ГОД ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

3 часа еженедельно

Изучение образцов литературного стиля.

Третий семестр

1. Отношение форм литературного стиля к формам разговорной речи. Грамматика литературного стиля.

2. Чтение и толкование легких отрывков повествовательного и описательного содержания.

3. Беседа с преподавателем на темы из прочитываемого, равно как и самостоятельная устная передача содержания отрывков.

4. Правила японской каллиграфии и упражнения в письме главнейших иероглифов.

Пособия. Общие: см. указанные выше.

В. Костылев. Новый письменный стиль (перевод грамматики Чэмберлена). Тексты: Последние (8-12) книжки "Сию-чаку нихон-рекиси" и "Дзицу-чио Токухонь".

Четвертый семестр

1. Изучение языка современной периодической печати Японии. Чтение статей разнообразного содержания, взятых по возможности из всех главнейших газет и журналов, издающихся в настоящее время.

2. Пересказ прочитываемого в формах разговорного стиля. Беседа на темы, затрагиваемые статьями с целью приобретения умения вести беседу на японском языке.

3. Упражнения в смешанном письме "Кана-мадзири-бун".

Пособия

Общие:

см. указанное выше.

Тексты: Последние №№ главнейших газет и журналов, как напр. "Дзи-дзи Симно", "Асахи -Симбунь", "Майници-симбунь", "Ници-ници симбунь", "Кокумин-Симбунь", "Иоми-ури", "Боэка-симно" и др.; "Тайио", "Сань-нихонь", "Цюо-коронь", "Дзицу-чио нихонь", "Нихонь-оиоби Нахоньдзинь" и др.

ПРОГРАММА ВЫПУСКНЫХ ИСПЫТАНИЙ ПО ЯПОНСКОМУ ЯЗЫКУ

А. Для слушателей, не бывших в учебной командировке в Японии.

1. Экзаменуемому предлагается статья из какой-либо газеты или журнала по содержанию и изложению близкая к изученным образцам. Экзаменуемый обязан не давая дословного перевода точно и подробно изложить ее содержание по-русски. Пользование словарем во время подготовки допускается.

2. Экзаменуемому предлагается одна из прочитанных на лекции статей журнала или газеты, при чем он обязан дать точный перевод ее и показать свое знание грамматического строя японской речи.

3. Экзаменуемый обязан показать свое знание разговорной речи в беседе с преподавателем на различные темы из пройденного материала.

4. Экзаменуемому предлагается написать под диктовку преподавателя небольшой отрывок и показать свое умение употреблять смешанный стиль японского письма ("кана-модзирь-бунь").

Для слушателей бывших в учебной командировке в Японии.

1. См. первое требование выше.

2. Экзаменуемому предлагается одна из прочитанных статей журнала или газеты, причем он обязан подробно передать ее содержание по-японски.

3. Экзаменуемый обязан показать свое знание разговорной речи в беседе с преподавателем на любую тему.

4. См. требование четвертое выше.

Проект программы дополнительного курса японского языка.

Третий год изучения языка.

2 часа еженедельно.

Пятый семестр

1. Образцы официального японского языка. Чтение и толкование различных официальных документов. Официальная переписка.
2. Образцы эпистолярного стиля. Чтение и составление примерных корреспонденций частного характера. Соробунь.
3. Скорописное письмо иероглифов и знаки “хентай-гана”. Упражнение в писании примерных писем скорописью.

Пособия

“Соробунь”, Д. Позднеев. “Тегамы но-бунь”, Спальвинь и Мендринь “Нихон-го”.

Шестой семестр

1. Коммерческая корреспонденция. Образцы коммерческих документов.
2. Коммерческая переписка.
3. Упражнение в чтении и письме текстов “сосио”.

Пособия

Сакамото “Сию-чио тейио” с приложением: “Сию-чио сио сики”, Спальвинь “Нихон-го Токухонь”

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКЕ КИТАЄЗНАВСТВО 20–40-х рр.: МІЖ НАУКОВИМ ДОСЛІДЖЕННЯМ І “МИСТЕЦТВОМ ПОЛІТИЧНОЇ БРОШУРИ”

“Коли розглянути її якість (роботи, присвячені революційним подіям в Китаї), то за більшістю її треба визнати слабе наукове значення, спішність опрацювання її та наявність у деяких авторів малої свідомості в китайських проблемах”

Борис Куриц [14, арк. 88].

1. Дослідження Китаю в наукових закладах України

Брак відкритих дослідників джерел унеможливило включення до сфери вивчення питання двосторонніх стосунків України і Китаю, хоча, безперечно, процеси, спровоковані бурхливими подіями першої чверті ХХ ст., дозволяють говорити про існування таких джерел, а відтак, і цікавих дослідників пропонуваної теми фактів. Українська колонія у Харбіні становила приблизно 50 тис. за даними К. Бондаренка [Бондаренко, 1999, с. 32] або 30 тис. за даними В. Кубійовича [Шевчук, 1999, с. 119]. У 20-ті рр. ХХ століття, тут діяли Українська колонія, а згодом – Далекосхідна Січ. В Харбіні навіть було видано перший українсько-китайський словник). Ще у 80-ті роки ХХ століття в Харбіні можна було зустріти українців, які зберігали свою етнічну самоідентифікацію [Дикарев, 1989, с. 23-24]. До історичних загадок відносяться відомості про першу міждержавну угоду між УНР та урядом Китаю, що нібито був підписаний у Харбіні у 20-30 рр. ХХ ст. – до сьогодні не знайдений текст цього документу. Привертає до себе особливу увагу життя та діяльність мабуть найавантюристичнішого українця в Китаї – Іреней Фендя, дані про якого вперше були наведені 1937 році у газеті “Українське слово” (Париж) та вже у сучасні часи оприлюднені журналістом К. Бондаренком у статті надрукованій журналом “Політика і культура” у 1999 році. Отже, ці джерела інформують про наступне. Він народився в 60-х роках ХІХ століття на Закарпатті (ймовірно у Бичкові) у родині греко-католицького священика. Тяжке життя примусило Іреней шукати кращого життя на чужині. У 80-х роках він потрапляє до Сполучених Штатів, де спочатку вербується на пошуки золота на Алясці, потім він іде на військово-морську службу (тут він отримав ім'я Джеремі Фен) й навіть закінчує школу морських офіцерів. Іреней Фендь бере участь вже капітаном у війні між США та Іспанією, що розпочалась 1898 року. 1900 року містер Фен вже контр-адмірал, після чого він завершує кар'єру в американській армії і розпочинає власний бізнес у Сіетлі з продажу східних прянощів. 1905 року зі своїх комерційних справ потрапляє до Пекіну, де знайомиться з китайською, яка сповідувала християнство, та одружується з нею. Після цього Іреней переїжджає до Китаю. Після Першої світової війни розпочинається китайський зліт політичної кар'єри Іреней Фендя – Фен Юйяна за китайським ім'ям. Революційний народно-визвольний у Китаї призводить до повалення маньчжурської династії – 1912 року сталася Сінхайська

революція, яка виводить Китай на шлях пошуку політичних та соціально-економічних перетворень. Президент Республіки Китай, Юань Шікай та гомінданівський уряд активно залучають західних фахівців до цього процесу. Таким чином Іреней Фендь (контр-адмірал у відставці Джеремі Фен), запропонував себе у якості військового спеціаліста. Отже 1913 року з'явився перший китайський генерал – Фен Юйсян (!), а вже наприкінці 20-х рр. новий президент Китаю Чан Кайші надав Фен Юйсяну чин маршала. Деякий час він був навіть міністром оборони Китаю. Підпис Фен Юйсяну стоїть під текстами угод між Китаєм і СРСР, що був представлений В. Блюхером. Останній у своїх спогадах згадає Фен Юйсяна як військового фахівця високого рівня [Українське слово, 1937; Бондаренко, 1999, с. 32-33].

Фен Юйсян відіграв неабияку роль у політичних та військових змаганнях у Китаї. Так 23 жовтня 1924 року він зі своїми військам зайняв Пекін, поваливши при цьому проанглійський уряд Цао Куня. Він заявив про свою солідарність із революційним урядом Сунь Ятсена, виступив за припинення громадянської війни у країні. Фен Юйсян звернувся до китайського народу з пропозицією припинити по всій країні військові дії, скликати у Пекіні Національні збори з метою припинення громадянської війни та об'єднання Китаю. Свої війська він перейменував у гоміньцзюнь – Народная (або національна) армія. Фактично Фен Юйсян почав контролювати Північний Китай, де значним чином послабив репресивний режим. Фен шукає шляхи знайдення порозуміння між різними прогресивними силами для чого звертається й до Гоміндану, й до Комуністичної партії Китаю. Крім цього він звертається за військовою допомогою до Радянської Росії [Тихвинский, 1996, с. 111]. На жаль перемогу у результаті отримали реакційні сили, які були військово та фінансово підтримані Японією, Францією та США. Національна армія відступила за Велику китайську стіну, Фен Юйсян у січні 1926 року добровільно пішов у відставку [Тихвинский, 1996, с. 133]. Проте подальші революційні події знов повертають маршала на політичну арену – 1927 року він знов у центрі подій.

Слід зазначити, що в Народній армії Фен Юйсяна велике значення посідала християнська пропаганда, до чого залучалися іноземні місіонери. Іноземна преса дала йому ім'я – “християнський маршал” [Тихвинский, 1996, с. 171] – згадаємо про батька священника! Згодом політичні уподобання Іренея Фендя стали антирадянськими та антияпонськими. Він сприяє утворенню на теренах Китаю антирадянських емігрантських центрів, 1927 року виступає одним з організаторів інциденту на Китайсько-Східній залізниці та ін. У квітні 1928 року Народна армія Фен Юйсяна бере участь у боротьбі проти північних мілітаристів, яких підтримували японці. У вересні 1930 року він увійшов до уряду в Пекіні. Остання згадка про Іренея Фендя стосується подій пов'язаних із японською агресією проти Китаю 1932 року та захоплення Маньчжурії, де була створена маріонеткова імперія Маньчжоу-го на чолі з останнім китайським імператором Пу І. Президент Китаю Чан Кайші та Фен Юйсян звертаються до Ліги націй за допомогою. Наприкінці січня 1938 року у Ханькоу було створено представництво Міжнародного конгресу боротьби проти агресії, почесними головами якого стали 72 видатних політичних діячів Китаю, до яких увійшов й Фен Юйсян [Тихвинский, 1996, с. 171]. Видатний діяч національно-визвольного та революційного руху – Чжоу Еньлай присвятив

статтю на честь 60 річниці з дня народження Фен Юйсяна, що була надрукована у газеті “Сінхуа жибао” (14 грудня 1941 року). Чжоу Еньлай характеризує нашого земляка як патріота, противника капітуляції перед Японією та прибічника об’єднання усіх сил нації на боротьбу з ворогом [Тихвинский, 1996, с. 357-358].

Після 1941 року не маємо ніяких відомостей про подальшу долю Фен Юсяня. Відомо, що він подав у відставку з усіх своїх постів, залишився жити в Китаї. Фен Юсян і надалі був оточений повагою, розкошами, славою. За однією із версій Ірерней повернувся до Сполучених Штатів Америки, де й помер у 1948 році. Є факти про те, що Ірерней Фендь підтримував зв’язок через листування зі своєю родиною, яка залишилась в Україні. Проте ці контакти перервались незадовго перед подіями 1939 року в Карпатській Україні. За спогадами сучасників, Ірерней Фендь був людиною середнього зросту, брUNETOM. Вільно володів українською, російською, угорською, словацькою, польською, німецькою, французькою, англійською та китайською мовами [Бондаренко, 1999, с. 32-33.]. Автор спілкувався з багатьма представниками китайської інтелігенції, які підтверджували, що Фен Юсяня й сьогодні поважають в Китаї, але відомість про його українське походження для них завжди було несподіванкою та викликало велике здивування. До ускладнень у визначенні цієї історичної загадки належить 1) існуюча розбіжність у році народження: за даними української емігрантської преси це 60-ті роки XIX століття, за радянськими джерелами це 1882 р. [По дорогам Китая, 1989, с. 51]; 2) відсутність джерельного підтвердження. Маємо надію, що вивчення українських, китайських та американських архівів призведе до документального підтвердження українського походження американського контр-адмірала та китайського маршала¹.

На початку XX століття до України потрапляє певна кількість китайців. Так, наприклад, в Харкові до початку Сінхайської революції 1911 – 1912 рр. була деяка кількість китайських мандрівних торговців [Ковалівський, 1961, с. 9]. У Першій світовій війні Китай виступає на боці Антанти, проте участь бере не у бойових діях, а надає допомогу робітничою силою. А. Ковалівський наводить такі цифри та дані: “У 1926 році їх було 66 (в тому числі тільки 4 жінки), але згодом число китайців збільшилось. Між іншим, вони організували в той час трудову артіль “Кантонська комуна”” [Ковалівський, 1961, с. 9-10], хоча ймовірно загальна чисельність була більш значною. Цікавою історичною те-

Рис.34. Ірерней Фендь
(Фен Юйсян)

¹ Автор висловлює подяку Костю Бондаренку за сприяння у вивченні даного матеріалу.

мою для подальшого дослідження є вивчення участі китайців у бойових діях на території України під час Громадянської війни. Ймовірно, що дослідження українських архівів може призвести до відкриття нових матеріалів, які дозволять відтворити місце китайців в історії України першої чверті ХХ століття.

20–30-і роки в історії української науки треба вважати найбільш складними і суперечливими для сходознавства, оскільки можливість об'єктивного аналізу тут ускладнюється існуванням багатьох таємниць, що їх створили репресії тих років, а також характером суспільних і загальнодержавних відносин, обумовлених створенням тоталітарного радянського режиму. Ідеологи “нового світу” визначали за наукою цілком нове місце і нове функціональне призначення. Визнавши інтелігенцію у структурі суспільства як “прослойку”, більшовицькі філософи разом відкинули соціально вільне наукове пізнання і підпорядкували його завданням перетворення всього буття. Безперечно, обсяг теми не дозволяє торкнутись тут широкої історіософської проблеми взаємостосунків науки і держави в СРСР, однак варто зауважити, що саме вона є підґрунтям для вірного розуміння і закономірностей розвитку китаєзнавства в Україні.

Як було зазначено вище, китаєзнавство на території України до встановлення радянської влади мало характер спорадичних появ і було зорієнтоване на соціальні потреби російської імперії, а тому воно так і не вийшло на рівень повноцінної наукової дисципліни. Навіть зважаючи на весь жах більшовицької системи, слід зауважити, що вона була радикальним показником всіх слабкостей російської держави. Більшовицька філософія тотально визначила негатив царської Росії і спроєгувала свої розв'язання цих проблем, до яких належала і наука, що її звинувачували в “екзальтації” культурними цінностями. Наука “нового зразку” була покликана розв'язувати питання класової боротьби і світової революції: “... нам нужен не тот химерический и “сказочный” Восток, о котором усердно твердили буржуазные ученые, а Восток в своем доподлинном освещении, со всеми своими классовыми и национальными противоречиями, необходимо обновленное изучение этого “сказочного” Востока, но уже в марксистском освещении...” (з доповіді М. Д. Попова (від Харківської Вірменської Колонії) на I з'їзді ВУНАС) [22]. Таким чином, рух революційного духу спричинив глобальні перетворення і в системі наукових цінностей, а відтак, і до структурно-організаційних змін у науковому світі, що стосувались і китаєзнавства в Україні, що лише на цей час вперше отримало можливість самостійного розвитку.

Початок інституалізації було покладено утворенням 10 січня 1926 р. у Харкові невеликою кількістю українських сходознавців Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Нова організація мала об'єднати українських сходознавців, встановити сходознавче комунікативне поле в Україні і у такий спосіб вивести науку на певний рівень розвитку. Начебто запорукою тому стало включення до складу почесних членів ВУНАС видатних сходознавців царської Росії – академіків В. Бартольда, В. Бузескула², І. Крачковського³, А. Кримського⁴, С. Ольденбурга⁵, М. Марра⁶, Ф. Щербатського⁷. Однак, попри все, уникнути конфлікту між академічною наукою і більшовицькою ідеологією було неможливо, і це мало віддзеркалення у складній і суперечливій історії сходознавства радянської України 20–30-х рр.

Важливе місце у дослідженнях, що їх проводила ВУНАС, належало вивченню Китаю – лідера революційного руху на Сході. Відомо, що ВУНАС

підтримувала наукові контакти з іншими сходознавчими установами СРСР, серед яких був і Науково-Дослідний Інститут Китаю. Організаційно ВУНАС складалась з керівного центру у Харкові та двох філій – київської та одеської.

Харківський центр ВУНАС більшою мірою був заангажований політичними

² Бузескул Владислав Петрович (1858 – 1931 рр.), російський та український історик античності, академік Академії Наук СРСР (з 1922 р.), Академії Наук УРСР (з 1925 р.). Основні праці присвячені Давній Греції, джерелознавству та історіографії античності.

³ Крачковський Ігнатій Юліанович (4* [16]. III. 1883 р. – 24. I. 1951 р.), російський та радянський арабіст, народився у Вільному в родині директора Учительського інституту. 1905 р. – закінчив східний факультет Петербурзького університету. 1915 р. – магістр словесності, 1921 р. – доктор філологічних наук, 1921 р. – дійсний член Академії Наук СРСР. З 1910 р. – викладач Петербурзького університету, 1944 – 1951 рр. – завідуючий кафедрою східного факультету Ленінградського державного університету. Науковий співробітник Азійського музею – Інституту сходознавства Академії Наук СРСР, завідуючий арабським кабінетом (1916 – 1951 рр.). Видано понад 500 праць.

⁴ Кримський Агатангел Юхимович (3* [15]. I. 1871 р. – 25. I. 1942 р.), український сходознавець, народився у Володимирі-Волинському в родині вчителя. 1892 р. – закінчив спеціальні класи Лазаревського інституту східних мов, 1896 р. – історико-філологічний факультет Московського університету. Вдосконалював знання в Лівані (1898 – 1919 рр.). З 1918 р. – дійсний член Української Академії Наук. 1898 – 1919 рр. – викладач спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов. Один з організаторів Української Академії Наук. Видано понад 1500 праць.

⁵ Ольденбург Сергій Федорович (14* [26]. IX. 1863 р. – 28. II. 1934 р.), російський та радянський буддолог, народився в с. Бянкіно Забайкальської обл. (Нерчинський район, Читинська обл.) у родині дворянина. 1885 р. – закінчив факультет східних мов Петербурзького університету. Вдосконалював знання за кордоном. 1895 р. – магістр, 1897 р. – професор, 1903 р. – ад'юнкт, 1903 р. – екстраординарний академік Російської Академії Наук, а з 1908 р. її дійсний член. 1904 – 1924 рр. – виконуючий обов'язки віце-президента Російської Академії Наук – Академії Наук СРСР. 1889 – 1934 рр. – викладач Петербурзького університету – Ленінградського державного університету. Почесний член і член-кореспондент багатьох наукових товариств та закладів. Видано приблизно 300 праць.

⁶ Марр Микола Якович (25*. XII. 1864 р. [6. I. 1865 р.] – 20. I. 1934 р.), російський та радянський мовознавець, народився в Кутаїсі в родині вченого-садівника. 1888 р. – закінчив факультет східних мов Петербурзького університету. Вдосконалював знання в Італії та Німеччині. 1901 р. – доктор словесності, 1912 р. – дійсний член Російської Академії Наук. 1891 – 1934 рр. – викладач Петербурзького – Ленінградського університету та інших учбових закладів. Створив та був директором Яфетичного інституту Академії Наук СРСР (з 1921 р.), 1924 – 1930 рр. – директор Державної публічної бібліотеки, 1930 – 1934 рр. – віце-президент Академії Наук СРСР. Видано понад 500 праць.

⁷ Щербатської Федір Іполитович (19*. IX [1. X]. 1866 р. – 18. III. 1942 р.), російський та радянський буддолог, народився у Кельцях (Польща) в родині дворянина. 1889 р. – закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Вдосконалював знання в Австрії, Німеччині, Індії. 1910 р. – член-кореспондент Російської Академії Наук, а з 1918 р. її дійсний член. Викладач Петербурзького – Ленінградського університету (1901 – 1930 рр.). 1930 – 1942 рр. – завідувач індо-тибетським кабінетом Азіатського музею Інституту сходознавства Академії Наук СРСР. Видано понад 60 робіт.

завданнями у відриві від науковості. Крім того, вивчення Китаю у першій чверті 20 ст. у Харкові практично не існувало, а тому і в 20–30-і рр. воно практично не розвинулось і було обмежене лише поодинокими дослідженнями: найбільший внесок до вивчення Китаю зробив професор О. Гладстерн, що підготував і прочитав у політекономічному відділі доповіді “Пробуждающийся Китай”, “Китайско-Восточная железная дорога”. В. Броун, М. Новицький, Б. Козельський, Д. Вазонов досліджували розвиток китайської революції у новітній час. Прикладом класичного спрямування китаєзнавчого дослідження та поодиноким винятком щодо розгляданого нами періоду є доповідь В. К. Гершельмана “Коллекция бронзовых древностей из Манчжурии”, що він прочитав її на засіданні секції мистецтва та археології історико-етнологічного відділу [Всеукраїнська, 1929, с. 12, 21].

Одним з найважливішим завдань діяльності будь-якої радянської інституції було вдале розв’язання завдань трансформування людини у “радянську людину”, що відбувалося і в сходознавчих закладах радянської України під проводом ВУНАС у формі популяризації “сходознавства”. Це підтверджують і приклади нового революційного китаєзнавства – В. Броун “Події в Хіні”, “Хінський національний рух і зрушення в Гоміндані”, “Події в Хіні і зрада Чан-Кай-Ші”; М. Новицький “Хінська революція”, “Міжнародний стан у Хіні й британська нота СРСР”; І. Фалькович “Історія і культура Хіні”, Б. Козельський “Сучасний огляд хінських подій”; О. Сухов “Сучасна Хіна”; М. Лебедєв “Кантонська комуна”, “Минулі етапи хінської революції”, “Селянський рух в Хіні”, “Жовтень та Хіна”, “Морське озброєння великих держав у зв’язку з тихоокеанською проблемою”; І. Тригубов “Боротьба за Китайсько-Східну залізницю”, “Тихоокеанська проблема”; А. Синявський “Економічні підвалини тихоокеанської проблеми”; С. Пащенко “Жовтень та Далекий Схід” [Всеукраїнська, 1929, с. 22-23].

Крім науково-дослідницьких заходів ВУНАС займався й виставковою діяльністю. Так разом з Харківським художньо-історичний музеєм організували та провели виставку “Мистецтво Сходу”. Експозиція була розташована у двох кімнатах, одна з яких була відведена мистецтву країн Далекого Сходу. Тут були представлені предмети з бронзи, порцеляни, слонової кістки, дерева та малярство. Окремо був виданий путівник по цієї виставці [Мистецтво Сходу, 1929]. До того ж у Харкові 1934 року була створена державна картинна галерея, де крім інших предметів мистецтва Сходу були й китайські. Про ці предмети видається стаття у журналі “Всесвіт” [Хінські бронзові курільниці, 1928].

ВУНАС КФ на відміну від харківського центру ВУНАС володів могутнішим академічним потенціалом, був меншою мірою заідеологізованим і пережив більш істотну внутрішню структурно-організаційну еволюцію, пов’язану з існуванням тут за попереднього періоду сформованого центру практичного сходознавства.

Що стосується вивчення Китаю, то найбільш важливим тут здається факт створення при політекономічному відділі у березні 1928 р. ВУНАС КФ Далекосхідної секції (пізніше вона мала назву Секція Далекого Сходу та Індії). Розбудову цієї ділянки Асоціації перервано на етапі формування, проте вивчення протоколів цієї секції дозволяє визначити основні напрямки та характер запланованих досліджень.

На першому засіданні Далекосхідної секції визначено провідну тему дослідження – “Аграрне питання на Далекому Сході”, план якої було доручено

створити всім членам секції. Науковці вказали на необхідність передплати провідних англо- та китайськомовних друкованих видань, які висвітлювали актуальні проблеми Китаю, Японії, Монголії та Маньчжурії. Передбачалось комплектування бібліотеки із врахуванням всіх видань, що вийшли друком останнім часом у СРСР з численних проблем вивчення Китаю та Монголії. Проте реально вдалось придбати лише декілька фундаментальних праць російською мовою, а передплачені англomовні журнали так і не було одержано.

Далекосхідна секція здійснила географічний розподіл районів дослідження, серед яких окремо було визначено Китай, у межах якого розуміли вивчення 18 китайських провінцій – “Хебей, Хенань, Шаньдунь, Шансі, Шенсі, Ганьсу, Дзянсу, Аньхой, Дзяньсі, Хубей, Хунань, Сичуань, Чжезянь, Фуцзянь, Гуандун, Гуансі, Гуйджоу, Юннань”; трьох провінцій та двох районів Маньчжурії – “Фентянь, Дзілінь, Хейлудзянь, Хулунбзір” та смуги Китайської Східної Залізничі; три провінції та один округ Внутрішньої Монголії – “Чахар, Жехо, Суйюань, Алашань”.

Провідні фахівці Далекосхідної секції займались вивченням проблем, провідне місце серед яких посідали дослідження революційного руху. М. М. Лебедев, секретар Далекосхідної секції, вивчав доктрину сільського господарства макрорівню і його вплив на тактику революційних партій, доктрину пасивного розв’язання проблем Китаю та вчення Сунь Ятсена, розвиток аграрної революції та кантонську комуну з погляду земельного питання [23]. І. Л. Тригубов, на відміну від М. М. Лебедева, вивчав не лише новітню, але і нову історію, а саме аграрний рух і аграрну політику в китайській імперії кінця XVIII ст. Дослідник акцентував увагу на аграрному питанні, аналізі демографічного питання і історії таємних спілок. В курсі новітньої історії досліджувались питання виникнення китайської республіки, земельні проблеми, аграрне законодавство Нанкіну і обох парламентів (варто зауважити, що І. Л. Тригубов досліджував також земельне законодавство Японії) [23].

Відомо також, що до вивчення Китаю були залучені професор Гінце, С. - С. Пащенко (вивчав аграрне питання в Маньчжурії) та Сулін. Крім цього, в роботі секції брав участь китаєць Ван Тусю (член ВУНАС), який вивчав побут місцевих далекосхідних національних меншин і був відповідальним за налагодження зв’язків з ними. Планувалось залучити до участі у Далекосхідній секції кількох китайців з вищою освітою, що на той час перебували у Києві; це мало значно підвищити рівень досліджень Китаю [23].

1925 р. філію ВУНАС було створено в Одесі, третьому за науковою авторитетністю центрі розвитку сходознавства в Україні. Важливе місце у діяльності філії посідали і питання дослідження Китаю, чому сприяв професор О.О.Сухов, керівник Одеської філії. З 28 березня 1926 р. він займає посаду заступника голови правління ВУНАС (з 27 травня 1927 р. – член правління ВУНАС), з 18 березня 1926 р. – голови політ-економічного відділу ВУНАС, є дійсним членом УНДІС економічного відділу, отже, обіймає керівні посади усіх провідних сходознавчих інституцій, і, крім того, є членом редакційної колегії видавництва ВУНАС від ОФ. Слід зазначити, що членами правління ВУНАС від Одеської філії крім професора О. О. Сухова були одеські китаєзнавці доц. І. І. Білякевич (науковий співробітник Одеського Інституту Водного Транспорту, науковий співробітник УНДІС економічного відділу), Ю. А. Тотін, доцент М. Є. Шаргородський, О. М. Лепик [Всеукраїнська, 1930, с. 4].

Проф. О. О. Сухов очолював науково-дослідницьку кафедру (секцію) Сходознавства (виникла в 1926 р.) і займався викладацькою роботою у межах сходознавства в ОІНГ, в якому з 1926 р. читав курс економічної географії східних країн (у складі курсів з економічної географії закордонних країн) та проводив однорічний, а починаючи з 1927 р. – дворічний семінар підвищеного рівня складності зі сходознавства (з 1928 р. йому асистували О. М. Смірнов й І. І. Ландо) [Всеукраїнська, 1929, с. 4]. Професор О. О. Сухов був не лише організатором китаєзнавчих досліджень, а і особисто вивчав Китай 20-х років ХХ ст., що підтвердила його монографія “Далекосхідний велетень” 1928 р.

Китайську проблематику у ВУНАС ОФ досліджував політекономічний відділ: це, насамперед, дослідження проф. О. О. Сухова з проблеми сучасного розвитку революційного руху в Китаї і його соціально-економічного стану, праці Ю. О. Тотіна по проблемі становища Південної Маньчжурії, розвідки доцента І. І. Білякевича про сільське господарство всього Китаю і Маньчжурії зокрема; дослідження про карне право Китаю доцента М. Є. Шаргородського, дослідження Турксибу та Сінцзяну О. М. Лепика, вивчення Ю. Астаповим політики Японії в Китаї; в історико-етнологічному ж відділі І. Бухман досліджував феномен книги й бібліотеки у давньому та новому Китаї [Всеукраїнська, 1930, с. 15].

Поміж інших організаційних заходів Одеська філія ВУНАС провела збори – вшанування пам’яті кантонських жертв: вони відбулись 2 січня 1928 р. під керівництвом проф. О. О. Сухова й С. Ф. Боркусевича.

Одеська філія ВУНАС постійно підтримувала стосунки з Комуністичним Університетом Трудящих Китаю і Науково-дослідним Інститутом Китаю при Асоціації вивчення національно-колоніальних проблем; ці установи надавали ВУНАС ОФ свої видання.

Як правило, певним підсумком дослідницької діяльності може стати проведення певного масового заходу – і таким заходом для ВУНАС постали загальні з’їзди, хоча відбулось лише два з них: перший – 22 травня 1927 р.– 24 травня 1927 р., другий – 1-6 листопада 1929 р. Варто зосередити увагу на китаєзнавчих доповідях, що були на них виголошені.

На I з’їзді О. Гладстерн виступив від Харкова. Він зачитав доповідь “Взаємини Хіни з чужеземними державами в європейсько-американській науці міжнародного права”, що торкалась проблем історіографії вивчення правового стану сучасного Китаю. О. О. Сухов доповідав про “Вивчення економіки Хіни та Індії у вищій економічній освіті УСРР (однойменну доповідь надруковано у “Східному Світі”, №2); І. І. Білякевич подав тему доповіді “Сільське господарство Манчжурії”, хоча з певних причин він не мав змоги взяти участі у роботі з’їзду, а доповідь було надруковано у “Східному Світі”, №10-11. О. О. Сухов взяв участь і у роботі II з’їзду з доповіддю “Торгівля Хіни та Індії з країнами арабської культури” (надруковано у “Східному Світі”, №10-11), на якому виступив також київський професор, дослідник російсько-китайських відносин Б. Курц.

Крім українських дослідників Китаю, у з’їздах брали участь і мали виступи російські вчені. На I з’їзді М. Волін⁸ [Никифоров, 1970, с. 134] мав доповідь на тему: “Основные вопросы китайской истории”, А. І. Скорпілев – “О тайпинской революции”, О. І. Иванов – “К истории китайской революции”, а у дискусіях брали участь В. М. Кучумов та Є. С. Іюлк⁹ [Никифоров, 1970, с. 134] В. М. Кучумов та Є. С. Іюлк виступили з доповідями також і на II з’їзді ВУНАС.

Вдалося встановити лише назву доповіді Є. С. Іолка – “Общественный строй древнего Китая эпохи Чжоу” [22]. Без доповіді у роботі II з’їзду взяв участь на той час аспірант Ленінградського Східного Інституту дослідник Китаю Г. К. Папаян [22].

Всі матеріали з’їзду не дістали широкого поширення внаслідок звинувачення з’їзду у недостатній боротьбі окремих доповідачів з проявами буржуазної ідеології у сходознавстві, хоча окремі роботи були надруковані у номерах 2 та 10-11 “Східного Світу” [Никифоров, 1970, с. 134].

2. Б. Г. Курц і традиція українського практичного китаєзнавства у процесі розвитку синології в Україні

Становлення і розвиток синологічних досліджень в торговельно-економічній галузі пов’язані з іменем Бориса Курца, на сьогодні практично невідомого широкому колу науковців. Спадщина Б. Курца, як виявилось, майже випала з синологічної традиції радянської синології, хоча деякі згадки про нього зустрічаються в окремих виданнях, зокрема в працях О. П. Скачкова, В. М. Нікіфорова, С. Кіржаєва і В. Ульяновського, К. І. Гурницького, П. Т. Яковлевої. Занедбаність пам’яті про Б. Курца пов’язана з тим, що в радянський час на вивчення російсько-китайських торговельно-економічних взаємовідносин XVI – XVIII ст. майже не звертали уваги. Навіть сьогодні це питання, не кажучи вже про українське китаєзнавство, є недостатньо вивченим у російській і радянській науці. Саме з ім’ям Курца пов’язане започаткування і поглиблене дослідження російсько-китайських торговельно-економічних взаємовідносин XVI – XVIII ст. На думку історика російського і радянського китаєзнавства О. П. Скачкова, крім російських синологів світового значення є багато славетних дослідників, часом майже забутих, які зробили значний внесок в російське китаєзнавство [Скачков, 1970, с. 8]. Цю думку О. П. Скачкова можна віднести і до Б. Курца, який став засновником українських досліджень історії економічних відносин Росії і Китаю в XVI – XVIII ст., оскільки сам О. П. Скачков відає належне вченому у відповідних посиланнях своєї праці.

Б. Курц не є класичним сходознавцем, оскільки він не отримав відповідної освіти. Становлення його як вченого відбувається під керівництвом видатного науковця, професора Київського університету Св. Володимира Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. Цього часу формується власне тема дослідження і відбувається вивчення основних джерел з питання зовнішньої торгівлі Росії в XVI – XVIII ст. Орієнтуючись на відомі на сьогодні праці Б. Курца, є підстави для виділення двох періодів у його науковій роботі: 1) 1912 – 1917, 2)

⁸ Волін Марк Самойлович (народився у 1900 р.), радянський історик, доктор історичних наук (з 1964 р.), професор (з 1944 р.), член КПРС з 1920 р. Йому належать праці з питань історії КПРС та російського робітничого класу.

⁹ Іюк Євген Сигизмундович (псевдоніми: Є. Іоган, Є. Іогансон, Іюта, Є. Барсуков) (1* [14] VIII 1900 р. – 18 II 1942 р.) радянський китаєзнавець. 1925 р. – закінчив Ленінградський інститут живих східних мов, а в 1930 р. – східне відділення Інституту Червоної Професури, викладач кількох навчальних закладів. Заступник директора Науково-дослідницького інституту з Китаю (1928 – 1929 рр.). Видано понад 50 праць.

1917 – 1934 (?).

Борис Курц народився 24* липня 1885 р. у Києві. До четвертого класу гімназії він навчається у V гімназії Санкт-Петербургу, куди виїхала родина за місцем роботи батька, губернського секретаря Григорія Курца. У Санкт-Петербурзі Г. Курц помирає, і його жінка, Олександра Курц, лишається з двома синами: старшим – Олегом (1883 року народження) та молодшим – Борисом. Родина опинилась у скрутному фінансовому становищі. О. Курц з дітьми повертається до Києва, де віддає дітей до V Києво-Печерської чоловічої гімназії (про яку відомо, що приблизно в той же час тут навчався Микола Бердяєв¹⁰, у майбутньому видатний російський філософ). В дитячому віці Бориса мало цікавила “наука” – в таблиці учня 4 класу трійки та четвірки [3, арк. 2], і навіть щось змусило його лишитись на два роки у 8 класі. Проте Агестат зрілості за №474 – це дійсний показник появи лише за кілька років справжньої особистості та дорослої людини. З 12 випускних оцінок Б. Курц мав лише три четвірки, решта – відмінні із наступним зауваженням про ставлення до навчання: “...поведение – отличное, исправность в посещениях и приготовлении уроков, и в исполнении письменных работ – отличная, прилежание – отличное, любознательность ко всем вообще предметам – отличная” [3, арк. 9].

1904 р. Борис Курц вступає до Київського Університету Св. Володимира на історико-філологічний факультет, який завершує з золотою медаллю за письмову працю “История русско-китайской торговли в XVII – XVIII веках”. Цю працю було рекомендовано факультетом до друку, однак науковий керівник Б. - Курца М. В. Довнар-Запольський затримав друк з надією, що його учень доповнить працю матеріалами з архіву Департаменту Митних Зборів [15, арк. 10]. Учень дійсно доповнив роботу матеріалами з цього та багатьох інших архівів, внаслідок чого з’явилась праця “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях”. Однак її поява датується вже 1929 р., що пов’язане не з тривалою працею вченого, а з невизначеністю на той час ставлення нової радянської країни до питань розвитку справжніх наукових досліджень на відміну від перших досягнень “червоної професури”. На час же закінчення університету Бориса Курца як талановитого та перспективного науковця лишають професорським стипендіатом на кафедрі російської історії. Як свідчить наведене, вже початок наукової діяльності Б. Курца пов’язаний з китаєзнавством, тому здається необхідним для розуміння подальшої генези сходознавчих вподобань докладніше зупинитися на цьому першому періоді.

Б. Курц як історик є учнем М. В. Довнар-Запольського, тобто є представником школи В. Антоновича¹¹. Про це згадує Н. Полонська-Василенко у своїй “Історії України”: “З початку XX ст. посів катедру історії у Києві проф. М. В. - Довнар-Запольський, учень В. Антоновича. Він був талановитий дослідник, працював у ділянці історії Литовсько-Руського князівства, економічної історії України, рухів декабристів тощо, а головне – створив школу учнів, які продов-

¹⁰ Бердяєв Микола Олександрович (6 III 1874 р. – 23 III 1948 р.) російський філософ-містик, екзистенціаліст, ідеолог веховства, засновник “нового християнства”. З 1922 р. в еміграції. Засновник журналу “Путь” (Париж, 1925 – 1940 рр.). Основні праці: “Смысл истории”, “О рабстве и свободе человека”, “Философия свободного духа”, “Новое средневековье”, “Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация” та ін.

жували традиції В. Антоновича. Його учні, які здобули видатні становища в українській історіографії: Ю. А. Максимович, Д. І. Дорошенко, Є. Д. Сташевський, П. П. Смирнов, *Б. Г. Курц* (курсив мій. – **В. К.**), Н. Ю. Мирза-Авакіянц, Н. Д. Полонська, В. М. Базилевич, В. О. Романовський, П. П. Курінний, М. Ф. Тищенко, О. П. Оглоблін та багато інших” [Полонська-Василенко, 1992, с. 21].

М. В. Довнар-Запольський відіграв значну роль у становленні майбутнього вченого. Саме він звернув увагу на схильність наукових зацікавлень Б. Курца до малодосліджених питань історії Росії. Ось зауваження з його доповіді про звіт професорського стипендіата по кафедрі російської історії Б. Курца: “Еще при оставлении г. Курца на моей кафедре я обращал внимание ф-та на склонность, высказанную им на университетской скамье к изучению сказаний иностранцев о России. Я тогда же отметил, что подобного рода специалисты редко появляются среди русских историков и, что Курц имеет все данные для того, чтобы с успехом продолжать занятия в этом направлении” [15, арк. 10]. Відповідні доповіді факультету Б. Курца та його вчителя М. В. Довнар-Запольського відтворюють роки становлення молодого вченого. В цей час Б. Курц досліджує 12 питань з історії Росії на основі новітніх досліджень та джерел. Ці питання такі: торгівля давньої Русі, Церковні статuti, Північноросійська публіцистична література XVI ст., стани Московської держави, відомості іноземців про Росію XVI – XVII століть, “писцовые” книжки Московської держави та їх дослідження, історія західноросійського селянства, західноросійські сейми, історія Сибіру, реформи Петра I, стани XVIII століття та історіографія. Вражає обсяг опрацьованої літератури – понад 600 робіт [15, арк. 4]. Ось коли з’являється притаманна дослідженням Б. Курца властивість – тотальне охоплення джерельної бази, яке найбільш виявиться вже на високому аналітичному рівні у “Русско-китайских сношениях XVI, XVII и XVIII столетиях”. Це не тільки кількісний, але і якісний показник, оскільки М. В. Довнар-Запольський у доповіді наголошував на “умении критически огнестись к литературе предметов” [15, с. 6]. Розвиток “критичності” також буде відображено у подальших роботах.

Одна з перших праць Б. Курца виходить друком у 1914 р. в Києві під назвою “Город Верхотурье в XVII в.” [Курц, 1914]. Місто Верхотур’я в XVII ст. було важливим маршрутним торговельним центром на кордоні Європейської та Азійської Росії. Виключно через нього в XVII ст. повинен був відбуватися проїзд служилих, промисловців та купців. На початку XVIII ст. з дозволу московського уряду з’являються нові шляхи в Сибір через інші міста, тому значення Верхотур’я починає швидко зменшуватись. Тому зрозуміло, наскільки необхідним було вивчення конкретного митно-територіального кордону в торгівлі Московії. Вже в цьому початковому дослідженні визначено найголовніший, фундаментальний акцент, що домінуватиме в усіх подальших працях вченого: зіткнення державних інтересів феодальної Московії з буржуазним капіталом, що з’являється в цей час, і який, як відомо з загальної теорії економічного розвитку, розпочинається з торгівлі. Вивчення такого роду зіткнення інтересів для Б. Курца є справою життя. У цьому коротко

¹¹ Антонович Володимир Боніфатієвич (1834 – 1918 рр.), український історик, етнограф, професор (з 1878 р.). Один із засновників української національної історіографії. Праці присвячені українській археології, історії Великого Князівства Литовського та України. Видавець “Архива Юго-Западной России”.

сформульованому нами питанні він бачив велике розмаїття інтересів різних прошарків московського суспільства, яке з XVI ст. зіткнулося з новими капіталістичними відносинами, що розвивались до 1917 р. У праці ще тільки розпочинається знайомство Б. Курца з проблемою зовнішніх торговельних відносин Росії в XVI – XVII ст.

Наступні дві праці мають стосунок саме до відомостей іноземців про Росію. Перша – “Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в половине XVII века” (1912 р.) [Курц, 1912]. Комісар Родес – це командирований до шведського посольства для вивчення московської торгівлі, а тому його повідомлення шведському урядові є важливим джерелом вивчення Московії 1650 – 1655 рр. як в економічному, так і в політичному аспекті. Тут, як видно з назви роботи, було розглянуто лише невеликий ракурс питання. Вивчення повідомлень Родеса одержало завершення в фундаментальному дослідженні Курца, що вийшло друком у Москві в 1914 р. і мало назву “Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса” [Курц, 1914а]. В праці здійснено переклад і аналіз лише тих повідомлень Родеса, що розглядали безпосередньо або опосередковано економічні питання і хронологічно охоплювали період з 9* лютого 1650 р. по 31* травня 1652 р.

Наступна праця Бориса Курца виходить друком 1915 р. у Києві в “Сборнике студенческого историко-этнографического кружка при Императорском Университете Св. Владимира под руководством М. В. Довнар-Запольского”, де її видано під назвою “Сочинение Кильбургера¹² о русской торговле в царствование Алексея Михайловича” [Курц, 1915]. Це друге істотне джерело з московсько-шведських відносин поряд з повідомленням Родеса, проте друга пам’ятка має значні відмінності. Іоган Філіп Кільбург перебував, як і Родес, з посольством у Росії. Шведське посольство під керівництвом Адольфа Ебершильда містилося у Москві в 1674 р. більше п’яти з половиною місяців. Воно не мало ніякого політичного ефекту (шведи не спромоглися на розв’язання всіх дискусійних питань і згоди щодо єдиного союзу проти спільних ворогів), але несподівано принесло наукову користь, оскільки вже після повернення у Стокгольм Кільбург записує свої московські спостереження, в яких майже повністю охоплено питання стану московської торгівлі. Б. Курц тут подає свій аналіз джерела та його перший науковий переклад – на той час існував лише літературний переклад Д. Язикова (“замечательный перевод” з оцінки самого Б. Курца). Відтак, саме Б. Курцові належить введення джерела у науковий обіг. Слід зазначити й те, що саме завдяки пошукам Б. Курца було доповнено відомості про обставини життя Кільбурга, що про нього було лише відомо, що свої спостереження він написав у Стокгольмі, а за походженням був швед (навіть щодо цього були помилкові припущення: так, зокрема, М. Костомаров вважав його голландцем [Костомаров, 1862, с. 161]. Дослідження мало позитивні рецензії і резонанс як у Росії, так і за кордоном. Більше того, 1917 р. Російська Академія Наук надала за дослідження авторові премію графа Уварова [Курц, 1915].

За матеріалами своєї праці Б. Курц зробив дві доповіді (одна – про Кільбургера, інша – про Родеса) на XV Археологічному з’їзді, який відбувся у 1911 р. у Новгороді. М. В. Довнар-Запольський також був на цьому з’їзді і лишив свідчення про доповіді свого учня: “Я могу свидетельствовать о том хорошем впечат-

¹² Кильбургер (або Кильбург).

лении, которое было вынесено ученым собранием об обоих докладах” [15, арк. 10].

Ретельно дослідивши ці дві пам’ятки, Б. Курц склав уявлення про московсько-китайські відносини в період з 1650 до 1674 рр. Враховуючи те, що повідомлення комісара Родеса є прикладом державного документу, тобто мають властивість віддзеркалювати певні інтереси держави, а записки Кільбурга є приватним поглядом, є підстави припускати, що Б. Курц, дослідивши обидва документи, володів досить повною і об’єктивною статистичною інформацією шведів. На записки Кільбурга взагалі не звертали уваги, бо в Стокгольмі вони залишилися поза увагою шведського уряду, тому переклад Б. Курца важко переоцінити. Над перекладом цього джерела Б. Курц працював у Московському Архіві Зовнішніх Справ, а деякі матеріали одержав зі Стокгольмського Королівського Архіву на протязі листування.

Повернемось до 1912 р., оскільки саме тоді у Києві вийшла друком ще одна праця Б. Курца – “Земские соборы” [Курц, 1912а], в якій він вивчає своєрідне поєднання монархічного та виборного елементу у російській державності. Досліджувана проблема не є відходом від предмету студії: швидше за все, вчений розумів, що без диференційованого, поглибленого розуміння природи влади конкретної держави в певний проміжок часу не є можливим серйозне вивчення економічних відносин. Земські собори зародились у XVI ст., в середині XVII ст. спостерігається їх розквіт (“романовский период”), а остаточно вони зникають вже у кінці XVII ст., тобто хронологічно в той же період історії Росії, що його досліджував Курц. За словами самого Б. Курца, “...Вопросы о войне или мире, финансовые затруднения, желание узнать мнение известной группы лиц по данному вопросу, необходимость *“устроить государство”*, выбрать нового царя или санкционировать его избрание – все это служило непосредственным поводом к созыву собора” [Курц, 1912а, с. 7]. Це свідчить про те, що на той час Земські собори були найважливішою інституцією функціонування держави, не кажучи вже про безпосереднє втручання питань економічного розвитку. У праці всебічно розглянуто аспекти існування Земських соборів. Зауважимо лише, що вже тут Б. Курц вказує на появу протиріччя між приватним капіталом і феодалними відносинами за часів Земських соборів. Так, кажучи про ставлення населення до Земських соборів, він вказує на те, що позитивне ставлення в “Смутное время”, коли в соборах бачили єдиний шлях до подолання державної кризи, змінюється відмовою від виконання виборних обов’язків. Саме тут Б. Курц наводить приклад уникання таких зобов’язань торговельно-промисловими людьми, що надто цінували час і мали потребу безперервно вести свої справи. Хоча подібне ставлення не було константним, втім тут вже помітно появу абсолютно нового капіталістичного елементу у господарстві Росії, який був ще маргінальним за інтересами, що він їх переслідував.

Таким чином, до 1915 р., досліджуючи історію як внутрішніх, так і зовнішніх торговельних відносин Росії, Б. Курц здійснив переклад та аналіз двох найважливіших джерел з питань московсько-шведських відносин та московської торгівлі. В цей період лише відбувається становлення інтересів науковця, який фундаментально досліджує архівні дані, критичні роботи російських та західних вчених з історії періоду. Надалі вченим було обрано остаточно наукове зацікавлення, що зрештою перетворюється у певний напрямок в дослідженні російсько-китайських відносин. Чим було викликане таке трансформування пріоритетів, і досі не зрозуміло остаточно, оскільки в роботах першого

періоду згадки про торгівлю Росії з Китаєм є мізерні [Курц, 1915, с. 152-153; 202-212]. Можливо, вибір дослідника обумовлено кількома обставинами. Серед них, по-перше, – теоретичний чинник: у XVII ст. існував трикутник напруження: Росія–Швеція–Річ Посполита. Після вирішення Росією “шведського” та “польського” питань її просування на Схід стає реальним. Можна припускати, що радикальне поширення зовнішньої політики за рахунок східного напрямку і невивченість цього питання викликали у Б. Курца інтерес до нової тенденції у торговельно-економічних відносинах Росії. По-друге, на початку XX ст. у Києві проводять структурно-організаційні заходи по фундації сходознавчих досліджень, і після 1917 р. вони оформлюються остаточно, коли ізольована зусібч Радянська Росія зацентрувала свою зовнішню політику на країнах Сходу: тут йдеться про факти взаємовизнання Радянської Росії та Афганістану (1919 р.), Туреччини (1920 р.), Монголії (1921 р.), що створило прецедент сприйняття їх суб’єктами міжнародної політики і прогнозування Радянською Росією поширення світового революційного руху за рахунок країн Сходу. Тому певний час (до 1932 р.) в Києві все ж існувала можливість сходознавчих досліджень. Цей збіг, можливо, і сприяв появі у Б. Курца робіт “китайського циклу”. Аналіз припущення вимагає розгляду другого періоду наукової діяльності Б. Курца.

Насамперед Борис Курц максимально використав джерела та відповідні дослідження, що свідчить про велику підготовчу роботу, яку він провів в архівах і бібліотеках. У книзі “Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства 1926 – 1929” розділ про наукові відрядження свідчить, що Б. Курц збирав у московських архівах матеріали з торговельних взаємин Росії та Китаю [Всеукраїнська, 1929, с. 21]. У *Curriculum vitae* магістра Російської історії Бориса Курца від 22 вересня 1922 р. міститься докладний список архівних сховищ, зібрання яких він опрацював за власною темою дослідження: “Научная деятельность моя протекала в Киеве и в других городах с архивными хранилищами. В следствии командировок с научной целью от Университета, я работал в: 1) Московском Архиве Министерства Иностранных Дел; 2) Московском Архиве Министерства Юстиции; 3) Петроградском Архиве Департамента Таможенных Сборов; 4) Архиве Российской Академии Наук; 5) Сенатском Архиве. Кроме того, мною также производились разыскания в заграничных архивах; 6) Стокгольмском Королевском Архиве (Швеция); 7) Рижском главном Архиве (Рига) и 8) Вольфенбиттельской Герцогской Библиотеке (Германия). Сверх того, проводилась архивная работа в: 9) Румянцевском Музее; 10) Петербургской Публичной Библиотеке и в других библиотечных архивах” [3, арк. 11] і у 11) Архіві Збройної Палати [4, арк. 20].

Як і раніше, Б. Курц дотримується комплексного джерелознавчого підходу у дослідженні. Тому його цикл досліджень з російсько-китайських відносин розпочинається працею “Колониальная политика России и Китая в XVII – XVIII вв.”, де він розглядає витоки торговельних інтересів двох країн. На думку вченого, те, що “Россия и Китай в то время переживали такие периоды хозяйственного развития, которые имели много сходных моментов”, і було однією з головних причин налагодження торговельних відносин [Курц, 1927б, с. 194]. Існувало взаємне зацікавлення у зближенні, оскільки обидві держави могли торгувати товарами, що їх істотно бракувало економіці кожної країни. Росія могла дати Китаю сировину (хутра, шкіри, продукти харчування), Китай Росії

– золото, срібло, тканини. Проте між царською Росією та Китаєм стояли кочові народи, що мали відігравати не останню роль у стосунках країн. Тому Б. Курц аналізує позиції кочовиків у перехресненні інтересів двох імперій. 1644 р. Китай охоплює кочовий народ – маньчжурів: до влади приходять династія Цин. Маньчжурські інтереси стають імперськими. Оскільки безпосередніми сусідами маньчжурів є монгольські кочові племена, Китай розпочинає експансію саме з Монголії.

Б. Курц насамперед аналізує політичне становище Монголії XVII ст., її розподіл на Чахар-Монголію (східна і південна частини Монголії) та Халха-Монголію (західна і північна частини Монголії). Досить швидко Китай підкоряє Чахар-Монголію, але Халха-Монголія чинить впертий опір. Розпочата у XVII ст. динамія завойовницька експансія зіткнулась з відповідними настроями Чжунгарії, а тому монголи намагались знайти союзника для збереження своєї незалежності між двох агресивних сусідів, пристаючи на думку то чжунгарського хана Галдана Бушукти (який також бажав захопити Халху), то Китаю. Саме тоді тут з'являються і представники Росії, що спричинює істотну зміну ситуації у регіоні і чим скористалися для самозахисту монголи – вісім монгольських тайшей (князів) склали присягу російському цареві. Під тиском хутухти (духовного владика середньовічної Монголії) вони відмовились від присяги, але і надалі продовжували спілкуватися з росіянами (явище подвійного патронату було дуже поширене на протязі XVII і XVIII ст.). І все ж, незважаючи на агресивність Китаю, монголи у зовнішніх стосунках обирають Середню Імперію. Б. Курц бачить причину цього у давніх і міцних зв'язках монголів з Китаєм: "...монголы еще в XIII ст. сами завладели Китаем, дали ему ряд ханов, возвысивших Китай, его торговлю, промышленность и просвещение" [Курц, 19276, с. 196]. Правда, тут він явно перебільшує значення монгольської династії Юань. З точки зору сучасних дослідників, її швидше слід віднести до найбільш антикитайської з іноземних династій. Монголи ставились з презирством як до способу життя китайців, так і до тисячолітніх досягнень їх культури. За монголів відбувалось внутрішнє спустошення країни і масове обернення у рабство китайців, перетворення нив на пасовища; репресивні заходи торкнулись і освітньої справи: було скасовано екзаменаційну систему і взагалі заборонено вивчати іноземні мови, військову справу і т.ін., хоча зовні Китай дійсно перетворився на універсалістську державу, яка охоплювала суміжні території, а на заході доходила до дніпровських степів та Передньої Азії¹³.

Ще один народ, що йому приділено увагу Б. Курца, – чжунгари: вони, на думку автора, заслуговують на окрему розвідку, оскільки відіграли значну роль у російсько-китайських відносинах. В розвідці йдеться про походження чжунгарів, їх боротьбу за гегемонію у Центральній Азії в XVII – XVIII ст. Саме з їх завойованнями Б. Курц пов'язує налагодження відносин Росії і Китаю на довірному рівні: "На основании некоторых архивных данных можно высказать предположение, что именно Галдан Чжунгарский своим победоносным вторжением в Халху помог России в составлении первого русско-китайского договора 1689 г. (Нерчинська угода. – **В. К.**)" [Курц, 19276, с. 197]. Цей договір захистив Китай від Росії й дозволив усі свої сили спрямувати на розгром хана Галдана Бушукти, що й сталося на р. Толе в 1696 р.: чжунгари залишили Халху.

Б. Курц вказує на те, що просування Китаю на захід в Чжунгарію стриму-

валося присутністю в регіоні Росії. Саме тому китайські посольства до Росії в 1730 р. “на воцарение” Петра II, в 1733 р. “на воцарение” Анни мали своєю головною метою розв’язання “чжунгарського питання”. На підставі цих даних Б. Курц дійшов висновку про те, що “Сохранение Чжунгарией своей самостоятельности несомненно было результатом политики России, не допустившей волжских торгоутов стать в этой войне союзниками Китая” [Курц, 1927б, с. 200]. Проте перемога залишається за Китаєм, і на початку XVIII ст. чжунгарське ханство гине¹⁴.

Надалі Б. Курца цікавлять процеси колонізації підкорених територій, остаточне придушення цинським Китаєм народного опору на цих територіях, відновлення міських торговельних центрів і подальше просування на захід Середньої Імперії. У зв’язку з останнім вчений досить стисло відзначає існування киргизів та волзьких торгоутів, адже основна боротьба за киргизькі землі між Росією і Китаєм датована вже XIX ст., частина ж волзьких торгоутів на початку 1771 р. відкочували до Західного Китаю, і, у такий спосіб, багаторічне бажання Китайської імперії їх приєднати завершилось успіхом.

У висновках свого дослідження Б. Курц визначає основні риси міжнародних відносин цього періоду і доводить, що між Китайською імперією та царською Росією відбувся розподіл сфер впливу: народи, що жили у межах Китаю, підкорялись їм, а народи, що жили ближче до європейської Росії, підкорилися Російській імперії. Б. Курц вбачає у завоюваннях Росії та Китаю різні мотиви: для Китаю подібна боротьба несла характер першочергового завдання і втілювала саму суть існування держави, для Росії ж – другорядного, оскільки стосувалась безпеки власне Сибіру і розвитку торговельних відносин. Буферні кочові народи Б. Курц визнає жертвою суперництва Росії та Китаю, називаючи кочовиків безумовно демократичнішими за Росію і сам Китай, і саме тут вбачає можливість їх опору. Б. Курц навіть протиставляє державний та господарський устрій, доводячи, що сила кочових об’єднань полягає в демократичному устрої державного організму, а не в їх малорозвинутих матеріальних засобах і слабкій структурній зорганізованості.

Таким чином, в своїй роботі Б. Курца з’ясовує середовище, в якому відбувалось зіткнення двох імперій, починаючи з XVII ст. Саме такий підхід врахування проміжних інтересів дозволяє досліднику побачити мотиваційну сторону принципів рішень китайського та російського урядів. Доопрацювавши дослідження, Б. Курц використав його як частину іншої роботи – “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII ст.”, яка вийшла у Харкові в 1929 р. [Курц, 1929б]. Робота посідає особливе місце серед інших досліджень Б. Курца “китайського циклу”. У ній вчений представляє на колосальному фактичному матеріалі різнобічний процес виникнення й розвитку міждержавних відносин між Росією та Китаєм на дипломатичному і торговельному рівні, завершуючи таким чином розпочате у попередній праці вивчення цих відносин, починаючи з одного лише аспекту колоніальної політики і закінчуючи всебічним і глибоким оглядом проблеми. Для Б. Курца ця праця стала свого роду теоретичним підґрунтям для наступних його досліджень, що мали більш практичний і вузькоспрямований характер. Сама робота отримала позитивні оцінки в кількох

¹³ Докл. див.: [Этническая история китайцев, 1987].

¹⁴ Докл. див.: [Кычанов, 1980].

рецензіях. В рецензії Г. Рейхсберга зазначено, що “Несмотря на указанные недочеты, книга, безусловно, заслуживает внимания *проверенным* (курсив мій. – **В.К.**) фактическим материалом” а “Вопросы о закреплении Россией и Китаем территорий, населенных монголами, джунгарами, киргизами, калмыками и другими народами, являются одной из интереснейших и еще мало разработанных тем в истории русско-китайских отношений. То, что сделано автором в этом отношении безусловно заслуживает внимания” [14]. А. Рахманін, інший рецензент, дійшов такого висновку про монографію: “Цінність її в тому, що вона дає нам послідовну ходу подій в історії русько-хінських взаємин XVI – XVIII ст., яка спирається на багату документацію. Тільки вже ради цього, oprіч всього іншого, було варте видавати цю працю” [14].

Насамперед звернемось до багатого й перевіреного фактичного матеріалу, на який звернули особливу увагу і Г. Рейхсберг, і А. Рахманін. Досвід джерелознавчих досліджень постає у “Русско-китайских отношениях XVI, XVII и XVIII ст.” з найбільшою силою. Б. Курц, крім безпосереднього володіння матеріалом, перехресним порівнянням даних перевіряє ступінь достовірності деяких з них, що дозволяє йому зробити ряд відкриттів. Найбільш важливими з них є наступні: у 1618 – 1619 рр. надіслано з місією одне з перших російських посольств до Китаю – місію Івана Петліна. Це посольство не дало жодних політичних наслідків, проте І. Петлін привіз із собою “чертеж Китайского государства” і грамоту Вань Лі (1573 – 1620 рр.), імператора династії Мін. Креслення до нашого часу не збереглося, а грамота з підтвердженням приїзду руського посольства з двох осіб до двору китайського імператора і запрошенням китайського імператора до руських людей приїздити “с торгом” і привезти лист від свого государя збереглась. Переклад документу можна знайти у М. Бантиш-Каменського в його “Дипломатическом собрании дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год”, а переклад та оцінку – у роботі Б. Курца.

Розповідаючи про посольство в Пекін перекладача Посольського наказу Спафарія [Мілеску] 1675 – 1677 рр., Б. Курц присвячує його подорожі кілька сторінок і наводить на час написання роботи найбільш повну бібліографію. Вчений вважає, що Спафарій отримав у Москві видання О. Даппера про голландські посольства у Китай приблизно 1661 – 1662 та 1666 – 1668 рр. [Курц, 1929б, с. 46]. Перебуваючи у Тобольську на шляху до Пекіну, Спафарій щоденно зустрічався з Юрієм Крижаничем¹⁵, який був там на засланні. На прохання Спафарія Ю. Крижанич робить переклад потрібних Спафарієві фрагментів з цієї книги. На думку О. П. Скачкова, то був твір Мартіно Мартіні “Про татарську війну” (“De bello tatarico”) [Скачков, 1977, с. 24]. Тому при вивченні витоків інформації про Китай у посольстві Спафарія необхідно враховувати і позицію Б. Курца, і позицію О. П. Скачкова.

В 1654 – 1658 рр. відбулось посольство Федора Байкова. За шість місяців перебування у Пекіні він зібрав багато нового й цікавого про Китай та його мешканців. Зокрема, Байков привіз дані про ціни на товари і відомості про невідомий до того часу торговельний шлях до Китаю, яким, вірогідно, користувалися бухарські купці [Скачков, 1977, с. 21]. Ці спостереження були записані ним в “Статейном списке”, який в радянські часи вперше у вигляді уривків був виданий Б. Курцом [Курц, 1929б, с. III].

В 1692 р. Петро I надсилає голландця Еберта Ізбранта Ідеса до Китаю для

ведення торговельних переговорів, а також для того, щоб той отримав дозвіл на будівництво церкви для албазінців. В праці Б. Курца [Курц, 1929б, с. 54-58] зібрано основну бібліографію його поїздки та дані архівних матеріалів. Борис - Курц є єдиним, хто вказує на те, що з Тобольську з Ідесом було надіслано замість піддячого Семена Порецького піддячого Андрія Жеребятъєва, що його на зворотній путі було надіслано Ідесом уперед. Він був допитаний у Сибірському наказі, про що свідчать його “распросные речи” [Скачков, 1977, с. 299].

Власне дослідження Б. Курца складається з VII глав, в яких розглянуто витоки, становлення та розвиток російсько-китайських відносин. Першу главу присвячено питанню торгівлі з Китаєм до встановлення безпосередніх відносин. Б. Курц вважає, що причина довготривалої відсутності цих зв'язків полягає в низькому культурно-господарському рівні розвитку Європи XIII – XVI століть, і визначає риси цього положення: 1) Європа не має ані господарських, ані технічних передумов щодо спроможності досягти віддалених ринків, таких, як Китай; 2) наближені до Китаю розвинені країни Середньої Азії повністю забезпечували потреби зовнішньої торгівлі Середньої імперії; 3) бурхливі військово-політичні процеси в самій Азії не сприяли встановленню торговельних відносин з європейськими країнами (наприклад, європейці не мали можливості користуватися торговельними шляхами через Східноєвропейську рівнину та Передню Азію, бо першу зайняли татарами, а другу – турками) [Курц, 1929б, с. 3]. Сучасний стан китаєзнавства потребує критичного перегляду цих положень.

Здійснюючи невеликий екскурс в історію для з'ясування розвитку торгівлі у Китаї, вчений демонструє досить серйозні знання давнього і нового періоду історії. Він залучає свідчення про країну західноєвропейських мандрівників – Плано Карпіні (1246 р.), Вільгельма Рубрука (1253 р.), Марко Поло (1275 – 1292 рр.); використовує критичні роботи західних і російських істориків.

Наступний етап у російсько-китайських відносинах, за визначенням Б. - Курца, має “опосредованную форму”. Уважний дослідник архівів і документів, Б. Курц відзначає відсутність документального підтвердження російсько-китайської торгівлі в зазначений період. Він робить припущення, що до XVII ст. китайські товари могли потрапляти до Росії, але торгівля швидше мала опосередкований характер. Аналізуючи російські джерела того часу, Б. Курц вказує на складність їх дослідження, оскільки в них географію мандрівок і назви країн визначено незадовільно, що ускладнює розуміння навіть того, де побував мандрівник. Так, наприклад, Б. Курц стає на думці, що Китай називали тоді порізному, і під “Індією” могли розуміти й Китай. Назву “Китай” він, услід за М. Бантиш-Каменським, пов'язує з тим, що “русские получили от монголов первые верные сведения о Срединной Империи, жителей которой называли “Китат”, откуда и произошло слово “Китай” [Курц, 1929б, с. 11]. Взагалі оцінюючи рівень розвитку російсько-китайської торгівлі, він визнає її випадковою, а її вплив на економіку цих країн – мінімальним.

У прагненні західноєвропейських держав до транзиту в Китай через Ро-

¹⁵ Крижаніч (Кгі ħ anic) Юрій (прибл. 1618 – 1683 рр.), письменник. За національністю хорват. Прибічник ідеї слов'янської єдності. Створив програму перетворень для Московської держави. 1661 р. Вислано на заслання у Тобольськ. 1676 р. покинув Московію.

сію товарів Б. Курц змальовує динаміку зародження взаємних інтересів Європи та Азії. Віддаючи належне відкриттям російських мандрівників та підприємців, Б. Курц критикує їх за односторонність інтересів, яка унеможливила одержання користі з нових земель. Західноєвропейські країни, навпаки, діяли рішучіше й активніше і, згідно з міркуваннями Б. Курца, саме їх дії підштовхнули Росію до активізації своєї східної політики. Однак, значна віддаленість (тобто географічний фактор) продовжувала, на думку Б. Курца, залишатися головною перешкодою для встановлення безпосередніх контактів.

У другій главі “Попытки России к непосредственным сношениям с Китаем” визначено, що з початку завоювання Сибіру здійснено спроби подолати географічні перешкоди. Чим далі росіяни сягали у Сибір, тим жвавішими ставали стосунки з Китаєм, що й спричинило початок безпосередніх дипломатичних і торговельних відносин поміж ними. 1653 р. цар Олексій Михайлович надсилає посольство Ф. Байкова до Китаю, і Б. Курц визначає цей рік як початок формалізації відносин, які мали попередню історію у діяльності посольств Білоголова (1608 р.), Тюменцева й Петрова (1616 р.), Петліна й Мундова (1618 – 1619 р.) та розвідуваннях козаків. Цей успіх він підтверджує свідченням Кільбурга, який писав, що в 1618 р. московські послы у Швеції вже “величались” цим досягненням Московії [Курц, 1915, с. 336, 365]. Черговий етап у розвитку російсько-китайських відносин Б. Курц визначає як встановлення безпосередніх зв’язків починаючи з XVII ст., але він зауважує, що до середини XVIII ст. вони не мали конкретного дипломатичного втілення [Курц, 1929б, с. 30].

В третій главі “Сношения России с Китаем с 1654 до 1805 г.” показано російські посольства Байкова (1654 – 1658 рр.), Перфільєва (1658 рр.), Мілованова (?), Спафарія (1675 – 1677 рр.), Головіна (1686 – 1690 рр.), Ізбранта Ідеса (1682 – 1694 рр.), Ізмайлова (1719 – 1721 рр.), Владиславича–Рагузинського (1725 – 1728 рр.), Братішчева (1756 – 1757 рр.), Кропотова (1765 – 1768 рр.), діяльність агента Лоренца Ланга та китайські посольства до Росії 1712 – 1715 рр. і 1731 – 1732 рр., та інші важливі події цього періоду. Час до 1676 р. Б. Курц називає періодом взаємного знайомства Росії та Китаю, яке ще не давало ніяких наслідків. Дійсно наріжним пунктом в історії цих відносин став 1689 р. – підписання Нерчинського трактату. В праці наведено його основні положення, в яких, зокрема, було визначено розмежування кордонів, а найістотніше – дозвіл торгівлі без обмежень – містилось у п’ятому пункті. Але, на жаль, все це лишилося на папері і не було впроваджене в життя. За визначенням Б. Курца, “... трактат принес лишь кратковременное и обманчивое успокоение” [Курц, 1929б, с. 54-58]. З метою встановлення взаємин на основі Нерчинського трактату до Пекіну було відправлено Ізбранта Ідеса. Б. Курц визнає його посольство невдалим, тому що воно прагнуло встановити державну монополію у торгівлі з Китаєм, що суперечило розвитку приватної торгівлі. Його оцінка співпадає з думкою С. Соловйова [Соловьев, 1868, с. 7]. Б. Курц критикує аргумент Х. Трусевича про те, що Ізбрант домовився про скарбові каравани [Трусевич, 1882, с. 33-34] і В. Андрієвича, що місія Ізбранта була взагалі вдала: торговельні пропозиції були прийняті, і Маньчжурія тоді була відкрита для руського торгу, а Пекін – для караванів [Андрієвич, 1897, с. 58]. На думку українського дослідника, “...торговля в Маньчжурии, Монголии и Китае продолжалась на прежних основаниях, вырабатываемых самой жизнью, бытовым путем; казенные караваны ходили в

Пекин еще раньше, и сам Избрант сопровождал такой караван” [Курц, 1929б, с. 58]. В. С. Мясников у своєму дослідженні визначає новаційність оцінок Б. Курца по відношенню до Нерчинської угоди (особливо 5 пункту). Проте, на його думку, висновки Б. Курца інколи суперечливі у визначенні економічної мотивації при підписанні угоди з боку Росії [Мясников, 1996, с. 140-141].

В своїй праці Б. Курц, оцінюючи діяльність Пекінської духовної місії, пише, що “русская церковь в Китае не испытывала почти никогда притеснений даже при самых резких несогласиях” [Курц, 1929б, с. 59] і підтверджує свою думку, наводячи дослідження англійського вченого Е. Паркера [Паркер, 1903, с. 537], що бачить її причину в обережній політиці, яку започаткував Петро I за організації духовної місії в Пекіні. Він вважав, що “Как дальновидный политик, Петр I, дипломатично льстя китайским великодержавным традициям, первый из государей написал в грамоте богдыхану (титул китайського імператора. – **В. К.**) в начале ее его титул, а вместо своего только собственноручно подписался” [Курц, 1929б, с. 63]. Адже саме питання про титули було найбільш складним бар’єром у російсько-китайських відносинах. Б. Курц з цього приводу наводить зауваження мандрівника Адама Олеарія, згідно яких якщо лист до московського царя мав бодай найменшу неточність у титулі, лист не приймали.

Б. Курц спеціально не займався дослідженням китайської держави, проте, розглядаючи посольство Ізмайлова, він ніби між іншим робить абсолютно вірні висновки щодо співвідношення єдиновладдя у особі китайського імператора та бюрократичного апарату. Він пише, що “из сопоставления поведения Кан Си (люб’язне ставлення до руських дипломатів до 1722 р. – **В. К.**) и министров (вели жорстку лінію щодо Росії. – **В. К.**) можно видеть ясно, что богдыхан “Великой и Чистой Империи”, которому воздавали божеские почести, признававшийся всемогущим и самодержавным, в сущности был орудием в руках министров, царедворцев и ученых” [Курц, 1929б, с. 65].

Реальний розвиток російсько-китайських відносин не був обґрунтований з правової точки зору, оскільки Нерчинський трактат не виконувався. Б. Курц вважає головною причиною необхідності підписання нового договору тиск торговельного капіталу Росії, який народжувався і міцнів. Офіційною нагодою поновлення договірної процесу стали недоліки редагування Нерчинського трактату. Нове оформлення відносин проходить дуже складно. В роботі Б. Курца цей період зображено більш реалістично і правдиво за дослідження радянських істориків, зокрема, праці М. І. Сладковського [Сладковский, 1974], де взагалі всю історію розвитку російсько-китайських відносин подано переважно як достеменно мирну і добропорядну. Однак саме в цей період існували принципові претензії Китаю до Росії з питання повернення монголів, які перекочували на її територію. Росія не повертала їх, оскільки боялась втратити авторитет серед іновірців. А Китай це драгувало так сильно, що навіть люб’язний імператор Кан Сі почав готуватися до війни, і тільки його смерть в грудні 1722 р. та побоювання нового імператора Юн Чжена щодо ворожого настрою своїх братів відвернуло військовий сценарій. Новому договору передувало підписання проміжного Буринського трактату (1727 р.), три роки виснажливих контактів і 58 конференцій. Врешті-решт 21 грудня 1727 р. підписується Кяхтинський трактат. Цей трактат став результатом більш ніж сторічних (до 1857 р., Кульджинський трактат) дипломатичних та торговельних відносин Росії та Китаю. Враховуючи важливість документу, Б. Курц наводить його зміст по пунктах за списком Московського Головного Архіву

Міністерства Зовнішніх Справ. Вчений виділяє три головних питання, що їх розв'язував договір: 1) питання про кордони – розв'язано вдало, 2) питання про дипломатичні відносини – розв'язано частково та 3) питання про торгівлю, яке хоча й упорядковувало її, але не припинило протиріччя між економічними інтересами обох країн [Курц, 1929б, с. 75]. Вже в 1768 р. виникає потреба у додатковій статті до Кяхтинського трактату, яка мала зняти напругу у стосунках між Росією та Китаєм.

Борис Курц детально аналізує розвиток ситуації по роках, і у цьому полягає перевага його викладу, що буквально виявляє закономірності, переходячи від часткового до загального, а відтак метод Б. Курца – це індуктивний пошук, що має стосунок і до фактів, і до статистичних даних.

Закінчуючи опис розвитку російсько-китайських відносин, Б. Курц вказує на радикальні зміни у зовнішній політиці Китаю, що пов'язувалось зі зміною економічних та політичних умов. Це відтворилося у кількох факторах: 1) посилення на Сході європейського капіталу, 2) завершення та досягнення межі завоюницької політики маньчжурської династії, 3) більш стримана та пом'якшена політика Китаю щодо Росії у зв'язку з військовою агресією розвинутих країн Західної Європи [Курц, 1929б, с. 105].

Про розміри російсько-китайської торгівлі та її започаткування у Західному Китаї йдеться у четвертій главі. Тут наведено дані у їх генетичному стані у головних східних центрах торгівлі Російської імперії: Верхотур'я–Нерчинськ–Кяхта. Таке порівняльне викладення дозволяє спостерігати і самі напрямки розвитку російсько-китайської торгівлі та якість цих відносин. Зокрема, Б. Курц наводить цифри з обороту вивозу та ввозу товарів по Кяхті (1755, 1760, 1770, 1780, 1782, 1795 рр.). Він порівнює між собою абсолютні дані, приріст кількості і щільності населення Росії та Китаю за ці ж роки, його пропорційну участь у торгівлі, і приходиться до висновку, що розвиток торгівлі не був настільки значним, наскільки можна було собі уявити при знайомстві з абсолютними показниками.

Початок торговельних відносин з Західним Китаєм наприкінці XVIII ст. дослідник пов'язує з проникненням на ринок Північного Китаю розвинутих європейських країн, яким протистояла Росія. З іншого боку, спроби Росії налагодити морський торговельний шлях з Китаєм не мали успіху.

Глава п'ята, як згадувалося вище, є доопрацюванням варіанту роботи “Колониальная политика России и Китая в XVII – XVIII вв.” [Курц, 1927б].

Шоста глава – “Характеристика русско-китайских сношений” – осмислення отриманих у попередніх главах результатів і визначення закономірностей відносин, а, відтак, закладання теоретичних підвалин дослідженої проблеми. Результати праці вже в остаточному лаконічному вигляді наведено у сьомій главі – “Основаы сношений Российской и Срединной Империй”. Ось головні положення, що їх визначено Б. Курцем:

- відносини взаємні і нормальні у листуванні, посольські ж стосунки – однобічні (тільки з боку Росії);
- Росія у відносинах з Китаєм керується переважно економічними інтересами, що зумовлене розвитком капіталістичних відносин в її господарстві, Китай же походить з територіальних претензій, що вони викликані повільнішим економічним розвитком Серединної імперії;
- торговельні відносини однобічні (з боку Росії), але з другої половини

- XVIII ст. торгівля набуває рис двобічності, концентруючись на кордоні двох держав;
- військовий конфлікт був один раз у XVII ст. за фортецю Албазін, а в XVIII ст. були лише військові залякування з обох боків;
 - Китай розташований у більш сприятливих географічних та політичних умовах, аніж Росія;
 - віддаленість сибірських володінь від центру Росії, їх пустельність не дозволяли Росії отримувати від китайського ринку максимальної користі;
 - у російсько-китайських відносинах з обох боків мали місце нещирість, взаємні непорозуміння і навіть відсутність бажання зрозуміти одне одного;
 - зовнішньополітична лінія у цей період була більш сталою і витриманою у Китаї.

Завершити виклад основної праці українського дослідника з питань російсько-китайських відносин XVI – XVIII ст. хотілося б визначенням ще однієї безперечної якості дослідження. Йдеться про загальні настанови щодо вивчення китайської держави, які зустрічаються у роботі. Так, у першій главі Б. Курц говорить про те, що необхідне для правильної постанови проблеми у дослідженнях російсько-китайських відносин: “Для уразумения культурного взаимоотношения и уяснения духа народов и государств русского и китайского, необходимо принять во внимание важнейшие моменты культурно-исторической жизни Китайской Империи, древнейшей из существующих донныне и, тем не менее, мало или в недостаточной степени привлекающей к себе критическое перо и внимание науки, которая не находит нужным уделять ей соответствующее место в учебном плане преподавания истории” [Курц, 1929б, с. 6]. Тут хоча і немає зорганізованих понять, але вони наближені до цивілізаційних ідей Тойнбі та антипозитивістських підходів М. Вебера про вплив духовної культури на матеріально-виробничу сферу.

Наступне не менш важливе зауваження стосується рівня цивілізаційного розвитку Китаю. Б. Курц спростовує досить вульгаризоване розуміння традиційного стану Китаю як “застылости и неподвижности” і стверджує, що, як і в інших країнах, в Китаї відбувається той же історичний процес, але своєрідно і повільно. Це є вже слушним початковим положенням для подальшого вивчення дійсно надзвичайно складного розуміння явища китайської державності. Необхідно також враховувати, що в цей час (кін. 20-х-поч. 30х рр.) у радянській історичній науці проходила “большая дискуссия” щодо азійського способу виробництва, під час якої відбулось зіткнення різних поглядів на визначення розвитку країн Сходу і Китаю зокрема. Директивне введення формаційного підходу після 1933 р. та розходження з ним підходів Б. Курца, швидше за все, відіграло не останню роль у майбутній долі вченого. Та й підтримку собі Б. Курц знаходить не серед учасників дискусії, а у праці С. М. Георгієвського, відомого російського синолога XIX ст., який також спростовує “закоснелость” Китаю [Георгиевский, 1890, с. 53, 54, 172, 258].

Останнє зауваження автора стосується структури імперської влади, про що вже йшлося вище. За словами Б. Курца, її слід поділяти на ритуальну, символічну владу імператора та реальну, практично-дійову владу бюрократів, які володіли ситуацією в країні, приймали та запроваджували до життя політичні

рішення.

Праця Б. Г. Курца “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях” тільки наприкінці XX ст. отримала відповідну оцінку в історіографії. Відомий російський китаєзнавець В. С. Мясніков так охарактеризував це дослідження: “Первая попытка дать многоплановый анализ политических и экономических связей Русского государства с Китайской империей была сделана Б.Г.Курцем. Работе Б.Г.Курца свойственно некоторое преувелечение роли торгового капитала в стимулировании связей с Китаем. Однако в целом книга Б.Г.Курца явилась ценным вкладом в дело изучения истории русско-китайских связей, так как в ней по-новому обобщен богатый фактический материал и использованы некоторые ранее неизвестные архивные источники” [Мясников, 1996, с. 46].

В “китайському циклі” Б. Курца 1927 – 1934 (?) рр. виділяються роботи, присвячені державній монополії Росії у торгівлі з Китаєм у XVII – XVIII ст., які утворюють повний опис цієї проблеми. Назви робіт відображають стадіальність дослідження згідно стадій явища: загальний огляд – “Из истории торговых сношений России с Китаем в XVII ст.” (1928 р.) [Курц, 1928а], зародження державної торговельної монополії – “Як повстала державна караванна торгівля Росії з Китаєм у XVII ст.” (1929 р.) [Курц, 1929в]; оформлення її – “Государственная монополия в торговле России с Китаем в первой половине XVIII ст.” (1929 р.) [Курц, 1929] й “Зовнішня торгова монополія Росії з Китаєм у XVII – XVIII ст.” (поч. 30-х рр.) [13]; занепад – “Занепад російсько-китайської торговельної монополії в II половині XVIII в.” (1929 р.) [Курц, 1929б; Курц, 1930]. Оскільки усі праці базуються на загальних теоретичних положеннях і відрізняються лише етапами розвитку, буде доречним розглянути їх всі разом.

Головну причину виникнення в Росії державної торговельної монополії з Китаєм Б. Курц бачить у вогчинному характері походження економіки Російської держави. У зв'язку з появою великих азійських ринків в Росії починається інтенсивний розвиток торговельного капіталу, а її економіка з великою затримкою переходить від натурального господарства до товарно-грошового. Це спричинює виникнення боротьби інтересів феодальної держави та торговельного капіталу. Вчений вважає, що діалектику цього процесу більш вдало й чітко можна розглянути на прикладі саме російської торговельної монополії у торгівлі з Китаєм [13, арк. 1-2]. Активні спроби Росії, починаючи з Петра I, встановити контрольовані торговельні відносини з Китаєм викликають появу державних караванів. Б. Курц показує їх організацію, управління й ті зміни, які відбувалися. Всі ці праці слід віднести до статистичної історії торговельно-економічних відносин Росії з Китаєм. Наведено кількісні дані з усіх 22 державних караванів, починаючи з “торгового промисла” Байкова (1653 – 1658 рр.) й закінчуючи караваном директора Владикіна (1752 – 1759 рр.). О. П. Скачков вказує на те, що праця Б. Курца “Государственная монополия России с Китаем в первой половине XVIII ст.” містить у собі найдокладніші повідомлення і дані по каравану комісара Івана Молокова (1731 – 1738 рр.) і по каравану комісара Єрофея Фірсова (1734 – 1740 рр.). Взагалі дані по всіх караванах стосуються маршруту руху, складу, кількості тяглових тварин, оборотного державного капіталу, предметів торгівлі, часу діяльності (дати від'їзду з Москви, прибуття та перебування у Пекіні, повернення до Москви). Результати Б. Курц систематизує у вигляді таблиць, де вже безпосередньо проводить розрахунки та характеризує отримані результати. Головне питання досліджень вченого пов'язане з визначенням співвідносин феодальних інтересів та торговельного капіталу. Саме на підставі статисти-

F, 22185
 [Арх. „ВУМІС“]
 Курц, Борис Тригорович]
 Зовнішня торгова монопо-
 лія Росії з Китаєм у XVII – XVIII ст.
 [30-рр. XX ст.]
 Fо, арх.

Рис. 35. Титульна сторінка рукопису роботи Б. Курца “Зовнішня торгова монополія Росії з Китаєм у XVII – XVIII ст.” (поч. 30-х рр.)

стичних досліджень державної торговельної монополії Б. Курц робить висновок про значну перевагу приватного російського капіталу у торгівлі з Китаєм. Більше того, Б. Курц дійшов висновку, що Росія спочатку обрала неправильний шлях розвитку торговельних відносин з Китаєм, роблячи спроби придушити приватну торгівлю державною монополією. Це розуміли і деякі учасники караванної торгівлі. Так, агент Лоренц Ланг вже тоді в 1730 р. зробив вірний висновок щодо збитковості або малої ефективності державних караванів. Він пропонував продавати караванні хутра російським купцям, надаючи їм право вільної торгівлі на кордоні з Китаєм. Згодом вірність “концепції Ланга” стала надто очевидною. У зв’язку з цим Б. Курц наводить дані, які свідчать, що у 1760 р. в Кяхті сума прибутків від митних поборів була 238 тис. крб., а каравани в цей час давали лише 4-5 тис. крб., або взагалі були збиткові. Тому в 1762 р. було прийняте рішення про скасування скарбових караванів, і до Пекіну надіслано приватний караван. Б. Курц є очевидним прибічником “концепції Ланга”, бо свідчить на неможливість примирення інтересів приватної та державної торгівлі. Висновок Б. Курца про подальший розвиток торговельних відносин Росії та Китаю є його концептом економічних пріоритетів: “Знищення державної монополії могло лише сприяти ще більшому розвитку торгівлі коштом скарбових караванів і дати ще більше митних прибутків” [Курц, 1929а, с. 235-275].

У СРСР з часів сталінізму статистика з фактичного обґрунтування досліджень перетворилася у функціонально-державницьку дисципліну фальсифікації даних. При порівнянні робіт Б. Курца з працями радянських істориків (після 30-х років), в яких не використовувався подібний аналіз, можна побачити полярність в оцінці одного явища. Так Б. Курц на підставі точного цифрового аналізу дійшов висновку про негативність “скарбової торгівлі”, а ось що, наприклад, пише про це О. П. Скачков: “Торговля России с Китаем шла главным образом посредством посылки казенных караванов, отправлявшихся в Пекин

приблизительно раз в три года. Первый караван был отправлен в 1698 г., и такая система торговли сохранилась до 1762 г.” [Скачков, 1977, с. 266] або М. І.-Сладковський: “Караванная торговля не только создала благоприятные условия для становления постоянных торговых связей между Россией и Китаем, но и дала толчок развитию экономики обоих государств” [Сладковский, 1974, с. 146]. Як бачимо, тут вже немає ніякого конфлікту й протиріч, що їх у висновках О. П. Скачкова та М. І. Сладковського замовчувано. Тому праці Б. Курца мають бути придатними у вивченні історії російсько-китайських торговельних відносин та виникнення капіталізму в Росії.

Наступні дві невеличкі праці також являють собою єдине ціле – це праці 1927 р. “Схід, імперіалізм та СРСР” 1927 р. [Курц, 1927д] та “Шляхи економічної політики Росії та СРСР на Сході” 1928 р. [Курц, 1928б] Ці роботи за їх науковим значенням не можна порівнювати з попередніми, оскільки вони є найбільш підпорядкованими політичному замовленню. Перша робота є підготовчою до другої: в ній, не торкаючись політичних стосунків, вчений виявляє економічну базу та простежує, у якому саме вигляді капітали окремих країн (на підставі даних по залізничній, фабрично-заводській промисловості і торгівлі) присутні у господарствах східних країн. Друга робота є більш цікавою, оскільки, крім аналізу фактичного матеріалу, в ній здійснено висновки щодо зовнішньої політики Росії та СРСР на Сході. У аналізі передвоєнного періоду (до 1913 р.) Б. Курц спирається на статтю німецького дослідника С. Цукермана [Zukermann, 1921], а дані з радянського періоду бере з поточної періодичної літератури (“Внешняя Торговля”, “Советская Торговля”, “Торговля России с Востоком”, “Бюллетени Торгпредств” та ін.). Підкреслюючи, що Росія з Китаєм мала найбільший торговельний оборот порівняно з іншими східними країнами (за 1909 – 1913 рр.), він в цілому дає абсолютно негативну оцінку російській економічній політиці на Сході, оскільки лише 13 % російських торговельних відносин стосувалось Сходу: “досягнення царської Росії в східній економіці були нікчемні” [Курц, 1928б, с. 5]. Набагато нищівнішу оцінку дістає в цьому плані Радянський Союз. Позитивно оцінюючи обрання СРСР східних ринків, Б. Курц відзначає нереалізованість цього вибору. Він наводить дані по торгівлі СРСР з Персією, Туреччиною, Китаєм, Афганістаном, Болгарією, Грецією, Індією, Цейлоном. На 1926 р. радянська зовнішня торгівля складала 40 % порівняно з 1913 р., а, відтак, як свідчить автор, “ми плентаємося позад усіх, не кажучи вже за країни Сходу”; “Усе це показує, що Союз має зчинити жорстоку боротьбу, щоб пробитися на зовнішні ринки” [Курц, 1928б, с. 14]. Б. Курц надає настільки великого значення торгівлі зі Сходом, що навіть відзначає необхідність створення “союзно-східної промисловості” [Курц, 1928б, с. 16]. Він бачить три шляхи вирішення проблеми: 1) зовнішня позика, 2) соціалістичне нагромадження, 3) концесії. Оскільки ані перший, ані другий шляхи не мали перспектив реального втілення (на той час ніхто не мав би позичати СРСР, а нагромадження потребувало забагато часу), тож Б. Курц зупиняється на третьому варіанті – концесій, що свідчило на те, що Курц є прибічником державного капіталізму у розв’язанні східного питання. В 1921 – 1923 рр. у СРСР було укладено 123 концесійні договори, в чому вбачали шлях економічного розвитку нової країни. Однак до 1937 р. всі концесії було зліквідовано. Остаточо стає зрозумілим східний наголос вченого після таких його слів: “Отже, питання про шляхи розвитку радянсько-східних зносин, як ми проаналізували, спо-

нукує союзні радянські соціалістичні республіки (зокрема, Україну з її густою людністю та найближчим сусідством з країнами Близького Сходу) утворити у своїх межах промисловість, яка працюватиме на східного споживача” [Курц, 1928б, с. 19]. Б. Курц присвятив цілу низку праць вивченню реального становища та розвитку східної торгівлі СРСР взагалі та України зокрема – “Киевская Контрактная Ярмарка и Восток” [Курц, 1925], “Проблемы восточной торговли СССР” [Курц, 1925а], “Перспективы развития украинской восточной торговли” [Курц, Без року видання], “Рынки Украины и Ближний Восток” [Курц, 1926б], “Рынки Персии и Контрактная Ярмарка” [Курц, 1927е].

Б. Курц не був єдиним дослідником у своєму баченні східного вектору соціально-економічного та зовнішньополітичного розвитку України. Дослідники Українського Чорноморського Інституту (Варшава), за дещо іншими мотивами, аніж Б. Курц, домінуючим вектором української геополітики так само визначали східний напрям (визначене як Україна – Туреччина)¹⁶.

З 1917 р. Б. Курц працює у КІНГ, діяльності якого з 1917 по 1927 рр. він присвятив окрему роботу [Курц, 1927а]. З неї, зокрема, можна дізнатися про видання спеціалізованої збірки “Сходознавство”, яка була видана сприянням КІНГ, і про створення в 1925 р. в цьому вузі Кабінету Сходознавства (на жаль, Б. Курц обмежується лише повідомленням про подію, а що являв собою цей кабінет, допоки невідомо).

Слід зазначити, що дуже важливе місце в житті Б. Курца посідала науково-організаційна та педагогічна діяльність. З 1914 р. – доцент, професор Київського Університету Св. Володимира, Б. Курц – один із засновників Археологічного Інституту, в якому у 1917 – 1921 рр. читав лекції. З листопада 1920 р. також читав лекції у Київському Географічному інституті і на Прискорених Педагогічних Курсах. З 1921 по 1924 р. він займає кафедру Економічної історії Росії у Вищому Інституті Народної Освіти (в минулому – Університет Св. Володимира), і, відтак, продовжує справу свого вчителя – М. В. Довнар-Запольського. В тому ж році Б. Курца запрошують до Інституту Близькосхідних Відносин (пізніше реорганізований у Торговельно-Промисловий Технікум, і у 1920 р. – до КІНГ [4, арк. 1, 11]).

З 1914 р. Б. Курц читав курси “История России”, “Экономическая история (хозяйственный быт) России”, “История Украины”, “Экономическая история (хозяйственный быт) Западной Европы”, “История Сибири”, “Историческая география России”, “Письменные источники Русской Истории”, “История русских народоправств”, “История общественного строя древней Руси”, “Торговля и промышленность Московской Руси”, “Торговля и дипломатические сношения с государствами Малой и Великой Азии (с Китаем, Персией, Турцией и др. азиатскими народами)”. По усіх вказаних курсах водночас Б. Курц вів практичні заняття і семінари [4, арк. 12].

Радянська влада на той час перебуває у стані визначення стратегії “кадрової політики”, наслідком чого стає звільнення з роботи багатьох фахівців старорежимної школи і серед них опинився Б. Курц. У недатованій анкеті КІНГ на питання “Чи вважаєте за доцільне використання Вас на даній посаді, коли ні, то в якій галузі вважаєте доцільним себе використовувати” знаходимо жакливу відповідь Б. Курца, що “За скороченням програм і штатів я маю тільки 2 години Семінару Сходознавства (необов’язковий) (згадка про семінар вказує на те, що анкету написано не раніше за кінець 1924 р. – **В. К.**) у КІНГу і більше ніде

не маю праці. Вважаю доцільним використати мене з Економічного побуту Західної Європи, України та Росії й по науково-дослідним кафедрам” [4, арк.2].

Отже, “... я маю тільки 2 години Семінару Сходознавства...”. Ці дві години насправді стали особливим досягненням у науково-організаційній та педагогічній діяльності професора Б. Курца у сходознавстві і, зокрема, китаєзнавстві. Семінар підвищеного типу зі сходознавства був створений ним при Київському торговельно-промисловому технікумі. Він був постійним керівником цього семінару, в якому знайшла втілення його ідея змички між теорією та практикою у сходознавстві. 23 жовтня 1924 р. першим та 30 жовтня другим організаційними зібраннями семінар було започатковано. За недовгий час існування ((останній документ вказує на лютий 1925 р.) відбулось сім занять [24]) семінар здійснив низку заходів для формування дійсно наукового практичного сходознавства. Збереглися імена його учасників, серед яких, крім Курца, Фурс, Попов, Фалькович.

Семінар було розподілено на сектори відповідно до політ-економ-географічних сфер дослідження – 1) Близький Схід; 2) Середній Схід; 3) Далекій Схід. Проводилась каталогізація літератури зі сходознавчої проблематики у київських бібліотеках. Є також рішення семінару про звернення до адміністрацій бібліотек міста Києва з проханням створити по Сходу окремих каталог. Планувалась активна видавнича діяльність, і тому було обрано Редакційно-Видавничу Комісію [24, арк. 4, 7, 17, 19]. Проте друкується лише одне видання збірника “Востоковедение” у 1925 р. за кошти Б. Курца [Востоковедение, 1925].

Один з провідних напрямків у роботі семінару – дослідження Китаю, що відобразили загальні теми, заплановані Семінаром Сходознавства. Ось це коло китаєзнавчих питань: інтереси Європи, Америки і Японії у Китаї, закріпачення Китаю, друзі та вороги Китаю, торгівля мирного часу, основні країни, що брали участь у китайській торгівлі, російсько-китайська торгівля, російсько-китайська угода, аналіз радянської торгівлі, Великий Сибірський Шлях, КСЗ [24, арк.16]. Таким чином, такого роду торговельно-економічна проблематика – одна з можливих при створенні радянського сходознавства у 20-ті роки, яка, на щастя, співпадала з китаєзнавчими зацікавленнями Б. Курца. За визначеною тематикою було зроблено дві доповіді на заняттях Семінару.

На п'ятому занятті Фурс зробив доповідь на тему “Китайско-Восточная

¹⁶ Биковський Лев Юстимович (1895 – 1992) (один з тих, хто у 1917 – 1920 рр. будував Українську державу, визначний український книгознавець, бібліограф, публіцист) разом з письменником та мислителем Юрієм Липою у Варшаві нелегально заснували Український Чорноморський Інститут (проіснував до 1944), де він був секретарем, а головував І. Шовгеніва, колишній ректор Української Господарчої Академії. Потім Л. Биковський брав участь у створенні Українських Суходолового (під керівництвом доктора Т. Олесюка) та Океанічного Інститутів, в яких він також секретарював. Брали участь у діяльності цих установ або допомагали колишній київський професор Клінгер, професор Стан. Корвин-Павловський, директор Східного Інституту, та інші польські науковці. З-поміж українців були доктор П. Шумовський, інженер С. Куниця; Наукова Рада Центрального Комітету в особах професора В. Сімоновича і професора І. Крип'якевича, згаданий вже професор І. Шовгенів та інші в Варшаві та поза нею. Було вміщено у виданнях Інституту і низку розвідок і популярних публікацій (докл. див.: [Биковський, 1997, с. 42]).

Железная дорога”. Він розглянув деякі аспекти з історії виникнення імперіалістичних амбіцій Росії на Далекому Сході і її зіткнення там з японським імперіалізмом. Фурс вірно вбачав у створенні КСЗ причину посилення позицій Росії на Далекому Сході і економічного пожвавлення Маньчжурії. Доповідь висвітлювала події 1918 – 1924 рр., коли фактичною господаркою КСЗ була Японія, і завершувалась фактом передачі КСЗ Радянській Росії 31 травня 1924 р. за договором з Китаєм. Доповідь викликала жваву дискусію, на якій найбільше відзначився К. М. Попов.

На шостому та сьомому заняттях І. М. Фалькович зробив доповідь “Пути китайской революции”, в якій переважає *політико-ідеологічний опис*. Хоча користуватись подібним досвідом вивчення країни досить складно, доповідь, тим не менше, містила згадки дійсно важливих подій у Китаї першої чверті ХХ століття: насильницьке втягнення імперіалістичними країнами феодалної Середньої імперії в орбіту капіталістичних відносин, розвиток національної буржуазії, еволюційний рух, розподіл країни новими фактичними володарями Китаю – генералами У Пейфу, Чжан Цзоліном, Цао Кунем, Дуан Цзічжу. Доповідь, як і попередня, викликала жваву дискусію, де знову відзначився К. М. Попов. Він зробив блискучий аналіз виступу І. М. Фальковича, де, між іншими зауваженнями, відзначив його серйозні недоліки: схематичність економічного районування Китаю, що воно занадто далеко від справжнього китайського народного господарства; сплутування термінів “партія” та “угруповання”; відсутність зв’язку або різниці між республіканською партією Юань Шикая та партією Сунь Ятсена; недостатнє з’ясування сутності основних політичних партій Китаю. До критики приєднався професор Б. Курц, який підсумував полеміку визначенням відсутності окреслення зв’язку між двома частинами доповіді і розбіжністю в аналізі економічної бази і класової структури суспільства, – і процесами, які відбуваються в суспільстві. Взагалі доповідь було визнано недоопрацьованою у визначенні тематики та положень дослідження, неповноті залучення матеріалів та відсутності аналізу зв’язку економіки з динамікою [24, арк. 35, 36, 41]. У цьому випадку більш продуктивною та позитивною виявилась сама критика К. М. Попова і Б. Курца, аніж доповідь, що не зменшує цінності останньої, а лише вказує на високий науково-навчальний рівень Семінару.

Короткі протокольні записи семінару свідчать про те, що К. М. Попов не тільки позитивно відрізнявся від інших студентів рівнем підготовки, але й був справжнім захисником наукових методів дослідження, критикуючи спрощені, вульгаризовані, поверхневі підходи. У 20-ті рр. КІНГ вже не виблискував так кадрами, як раніше ККІ, але, тим не менше, “стара” професура і в складних умовах більшовицьких соціальних експериментів формувала нове покоління вчених, до числа яких належить і К. М. Попов. В працях Семінару (збірка “Востоковедение”, 1925) була надрукована перша наукова стаття К. М. Попова – “Внешняя торговля Китая” (фрагменти з його дипломної роботи “Дальневосточная внешняя торговля Советского Союза”) [Попов, 1925а, с. 41-45].

К. М. Попов не просто розпочав свій шлях до сходознавства у Києві: тут здійснився його науковий вибір. Цілеспрямованість, воля і характер цієї людини у досягненні своєї мети викликають захоплення. В Атестаці К. М. Попова, що був

Рис.37. Сторінка збірника "Сходознавство" зі змістом

виданий Бакинським Середнім Механіко-Будівельним технічним училищем у 1911 р. з предмету “комерційна географія” стоїть трійка, а в 1914 р. він вступає до ККІ на комерційно-технічне відділення. Далі у долі К. М. Попова настає час випробувань, пов’язаний із складним матеріальним становищем. “Исключен за невзнос платы 26/II 1916 г. Прот. №24” – і на довгий час довелося полишити мрію. Лише у 1921 р. поновлено заняття К. М. Попова в інституті, що був реорганізований на той час у КІНГ, на соціально-економічному факультеті. Водночас він навчається в Інституті Зовнішніх Зносин (з 1923 р. – технікум) для вдосконалення знань іноземних мов. І знову його було відраховано 1923 р. з огляду на неплатоспроможність. К. М. Попов був змушений шукати додаткового заробітку. З 1921 р. він працює вихователем та викладачем суспільствознавства в дитячому будинку ім. К. Лібкнехта, що в свою чергу не давало можливості вести інтенсивну роботу в інституті. Як наслідок – відрахування після завершення лише першого ступеню освіти технікуму. К. М. Попов звертається з проханням надати йому можливість завершити навчання в інституті і дістає допомогу від своїх викладачів, провідних професорів ККІ Воблого, Курца, Кривченка, щиро зацікавлених долею талановитого студента. Так К. М. Попов закінчує КІНГ, і вже з 1925 р. його долю пов’язано з Москвою [18; 19], де він став відомим радянським сходознавцем.

На значення Семінару в історії українського сходознавства вказує згадка А. І. Гурницького, який писав, що “Возглавляемый А. Е. Крымским кабинет турецко-иранской филологии и высший семинар по востоковедению (руководитель – специалист по истории русско-китайских торговых связей Б. Г. Курц) и стали теми центрами, вокруг которых и группировались киевские востоковеды...” [Гурницкий, 1980, с. 131].

Б. Курц брав участь і в роботі деяких організаційних підрозділів ВУНАС. 1 лютого 1930 р. постановою історико-філологічного відділу ВУАН було створено Комісію для досліджень з історії Близького Сходу на чолі з акад. В. Бузескулом (фактично керував акад. А. Кримський). Комісія мала на меті широке розгоргання наукових досліджень не лише з історії Візантії, а й інших народів Сходу; з історії економічних, політичних та культурних зв’язків України з народами Близького Сходу і Сходу взагалі – з найдавніших часів до ХІХ ст. Після ліквідації ВУНАС КФ (1925 – 1930/31 рр.) до комісії перейшли функції вивчення і новітньої соціально-економічної історії країн Сходу. За свідченням С. Кіржаєва і В. Ульяновського, Б. Курц був штатним членом цієї комісії і відзначився як її активний учасник [Кіржаєв, 1993, с. 79].

Протягом всього життя Борис Курц потерпав від нестатків: за студентських років, коли інколи не вистачало коштів на відвідування курсу лекцій, який викликав зацікавлення; хоча мав можливість дещо поширити коло занять після того, як одержав у 1908 р. приватну стипендію імені П. О. Сіміренка [15, арк.54]; цитата: “Я напому факультету, что г. Курц – человек очень бедный” [15, арк. 10] – вже за часів професорського стипендіата, коли Курцові навіть доводилось лишати уроки в навчальних закладах заради заробітку приватними уроками; практично не мав він сплачуваної роботи і в радянській Україні 20–30-х рр., до того ж доглядаючи хвору мати – інвалід і утримуючи племінницю та своячку (перша світова війна, революція або інше лихо забрали старшого брата – Олега). Ймовірно, саме тому особистого сімейного життя так і не склалося.

Перегляд китаєзнавчих робіт і досліджень самого Б. Курца свідчить, що, без перебільшення, він є першою величиною українського китаєзнавства як тих часів,

так і сьогодення. Спадщині Бориса Курца властива цілісність наукових рішень, цілеспрямований пошук з постійним поглибленням і диференціацією проблеми. Головним обґрунтуванням праць вченого є повномасштабне дослідження джерелознавчої бази. Більше того, в роботах першого періоду він виступає як джерелознавець у дослідженнях шведських історичних пам'яток XVII ст., продовжуючи дослідження такого роду і у другий виокремлений тут період. Володіючи багатьма європейськими мовами [4, арк. 1], він охопив практично весь масив джерел з досліджених ним питань. Хоча в цей час ним не було написано окремих суто джерелознавчих праць, кількість і глибину аналізу документів в його роботах можна порівнювати з першоджерелом, а, отже, подібне опрацювання Б. Курцом джерел являє собою риси *аналітичного джерелознавства*. Однак, зважаючи на те, що подані в роботах “китайського циклу” документи і тексти договорів між Росією та Китаєм були надруковані вдруге лише через 30 – 40 років [Русско-китайские отношения, 1958; Русско-китайские отношения, 1972; Сладковский, 1974], саме Б. - Курца за рівнем аналізу джерелознавчої бази слід вважати першим радянським дослідником російсько-китайських торговельних відносин. Врешті-решт, необхідно зауважити, що Борису Курцу належить ряд досягнень у дослідженні документів з російсько-китайської торгівлі. Він фактично на аналітичному рівні продовжив справу М. Бантиш-Каменського, який зробив збірку документів з російсько-китайських відносин у XVIII ст. Насамкінець слід згадати про важливе свідчення О. П. Скачкова про те, що саме Б. Курц вперше в 1925 р. вказав на існування карти зі шляхом посольства Льва Ізмайлова, де було подано точний маршрут торговельних караванів, а сама карта давала новий картографічний матеріал до періоду 1719 – 1720 рр. [Скачков, 1977, с. 31]. Проте, на жаль, цього дослідження допоки не віднайдено.

Більшість праць Б. Курца являють собою показовий приклад конкретно-історичного дослідження, систематизації матеріалу та його обробки *індуктивним методом* з винайденням принципів та закономірностей явища, що вивчається; праці автора створюють саму предметність для більш широкого теоретичного дослідження і відповідають принципам наукової об'єктивності. За принципами і методами роботи вчений, безумовно, є яскравим представником київської економічної школи, а за тематикою він є засновником напрямку торговельно-економічних досліджень російсько-китайських відносин XVI – XVIII ст. у радянському Китаєзнавстві. Зрозуміло, що радянські умови життя внесли зміни і у дослідження Б. - Курца, але вони не змогли змінити загального контексту робіт. Слід зазначити, що теоретичні корені досліджень вченого, що потрапив в умови радянського життя, залишились в російській науці дореволюційного часу. Він є також першим історіографом українського сходознавства. Таким чином, рівень досліджень і внесок до історичної науки цього вченого потребують подальшого вивчення його спадщини і поновлення його імені у сучасному українському сходознавстві.

Ім'я Б. Курца зникає в другій половині 30-х рр. Доповідь П. І. Воробйова “К истории русско-китайских отношений в XVII в.” 1936 р., що їй було присвячено дослідженню першоджерел, вже не містить згадок про роботи Б. Курца [Воробьев, 1936]. Це, так би мовити, символічний початок забуття неперевершених робіт китайського циклу Б. Курца, що ґрунтувались на достеменному оволодінні першоджерелами. Треба скласти велику подяку В. М. Нікіфорову, який першим у своїй монографії 1970 р. “Советские историки о проблемах Китая” відкрито згадав про Б. Курца як знавця російсько-китайських відносин. До цього у 1958 р. концепцію

Б. Курца критикувала П. Т. Яковлева у роботі “Первый русско-китайский договор 1689 года” [Яковлева, 1958]. В. М. Нікіфоров, навпаки, зазначає, що наведені дослідницею факти якраз підтверджують концепцію Б. Курца. Більше того, В. М. Нікіфоров пише, що “основой советской концепции русско-китайских отношений до XIX в. стала монография киевского профессора Б. Г. Курца” [Никифоров, 1970]. Наведену тут думку про визнання ролі Курца підтверджує і В. С. Мясніков, провідний дослідник російсько-китайських відносин, академік Російської Академії Наук [Русско-китайские отношения, 1995, с. 18].

Ні за часів Російської імперії, ні за часів УНР, ні за часів радянської України фах, досвід і величезні творчі можливості видатного історика, географа та економіста – Б. Курца – не були використані максимально. Так і не вийшла у світ ціла низка робіт вченого, серед яких п’ять монографій. Відомі назви трьох з них – це “Очерк сношений России с Ближним Востоком (Арабским Халифатом, Туреччиною, Вірменією, Кримським Ханатом. – *В.К.*)”, “Храповицкий, как современник Екатерины II” та “Очерки из хозяйственной истории городов России” [26, арк. 12] та ймовірно й інші невідомі нам роботи. Вся спадщина його донедавна мала “українську” долю – долю забуття, а нездолане життя мало і трагічний фінал – 1934 роком обірвано особисті нотатки: людина загубилась, і насьогодні навіть не є відомими обставини загибелі, оскільки і в нові часи грати зберігають свої таємниці.

3. Дослідження Китаю в радянській Україні. Зникнення феномену українського китаєзнавства після загального винищення сходознавства в УРСР у 30-ті роки

Саме Б. Курцом було створено першу історіографічну працю з бібліографії українського сходознавства, що охоплювала період 1924 – 1932 рр., і яка досьогодні збережена лише у рукописному варіанті [14]. На даний момент розвитку науки вона є найбільш надійним і авторитетним джерелом вивчення українських китаєзнавчих друкованих праць, оскільки доля значної кількості досліджень допоки не є відомою.

Насамперед слід зауважити, що, на жаль, праця “Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924 – 1932 рр.” є неповною. В рукопису згадано окрему главу про статті в періодиці, але вона з невідомих причин є відсутньою. Праця інформує про наукові і художні українські видання, присвячені країнам Сходу. Робота розпочинається “Вступом”, в якому подано завдання дослідження і систематизація літератури про Схід. Автор зазначає, що “...Цей огляд буде першою спробою виявити досягнення сходознавства на Україні в формі книжкової продукції” [14, арк. 2]. Вже на час створення праці (поч. 30-х рр.) у Б. Курца виникли значні труднощі щодо виконання поставленої задачі: він зазначав, що мав бажання охопити п’ятнадцятирічний період – 1917 – 1932 рр., але, як виявилось, з 1917 по 1924 р. праці про Схід майже не виходили, а те, що з’являлося, було дуже складно відшукати. Як вважав вчений, “...за теперешнім станом бібліографії за ті роки натрапити на ці рідкі видання можна лише випадково” [14, арк. 2], а тому Б. Курц зупинив увагу на огляді 1924 – 1932 рр. (в окремих випадках включно з 1923 р.). Загадковий період 1917 – 1923 рр. автор планував дослідити пізніше, проте намір не мав втілення: якщо пригадати стан справ у історіографії російського китаєзнавства і враховувати, що це стосується російських розвинутих сходознавчих центрів, стає зрозумілим, наскільки

важко було розпочинати своє дослідження українського сходознавства Б. Курцеві. Ось авторське свідчення: “Але й період 1924 – 1932 рр. у нашому огляді не буде повний, бо не всі книжки про Схід попали до літопису Українського друку чи до відділу “Україники”, бібліотеки “ВВУ”. В цьому находимо немало прогалин, так що й тут доведеться у майбутньому поповнити ці дані” [14, арк. 2]. Після “Вступу” йдуть “Короткі звідомлення про історію сходознавства і методологічні зауваження”. Сам огляд літератури подано у двох тематичних розділах: “Радянський Схід” і “Закордонний Схід”. Перший розділ починається з огляду праць загального характеру, після того аналіз здійснено за розподілом: Крим, Кавказ (Північний Кавказ та Закавказзя), Середня Азія (Туркменистан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан), Казахстан та Сибір (окремо розглядається Ойратська та Хакаська автономні області). Другий розділ теж відкриває огляд загальної літератури, за яким подано літературу, що стосується окремих країн: Африки, Аравії, Персії, Афганістану, Індії, Центральної Азії, Монголії, Маньчжурії, Китаю, Японії, Тихого океану, Америки. Останнім розділом, зрозуміло, є “Заключення”, в якому, використовуючи таблиці та діаграми, Б. Курц здійснює аналіз поданої книжкової продукції. Найбільш цікавою для розуміння процесів в українському сходознавстві є наступна таблиця:

Таблиця демонструє за роком видання кількість книг на теми сходознавства, де перше число вказує на кількість україномовних видань, друге – російськомовних. Її дані дозволяють чітко визначити зростання україномовних видань та визначити рік максимуму кількості книжок – 1930 р.

Далі будемо торкатися видань китаєзнавчого спрямування, що їх відзначено Курцем. Перш за все автор зауважує, що “Із країн Закордонного Сходу Китаю торкається найбільша кількість творів (27 %)” [14, арк. 146]. Однак реальний стан справ з цією продукцією був іще вельми далеким від наукових вимог. Зрозуміло, що такий серйозний та вимогливий вчений як Б. Курц не міг лишити поза увагою прояви дилетантизму, неосвіченості, поверхового ставлення і розумів це як тимчасове, неминуче явище початкового періоду. Загальний висновок – негативний, проте справедливий: “Ця продукція розподіляється нерівномірно, носить характер випадковості, не відповідає ні якістю, ні кількістю тієї зацікавленості, яка виникає в українського читача...” [14, арк. 131]. З усіх видрукованих книг найбільшу частину присвячено революційному рухові у Китаї, і саме цих книг стосується переважна частина нарікань Б. Курца. Це зрозуміло, оскільки автори книг не ставили перед собою наукових питань, а відтворювали бажаний ними світовий революційний процес на попит відповідного замовника (до речі, саме в той час у Китаї відбуваються відповідні бурхливі події). Б. Курц застосовує до них нищівну критику: “Коли розглянути її якість (роботи, присвячені революційним подіям в Китаї), то за більшістю її треба визнати слабе наукове значення, спішність опрацювання її та наявність у деяких авторів малої свідомості в китайських проблемах” [14, арк. 88]. Навіть ті праці, які були винятками, все одно за характером аналізу наближалися до газетного рівня з властивою одноденною актуальністю, і тому самі незабаром ставали фактом історії.

Виходили, однак, і дослідження фахівців, хоча у порівнянні з численними агітаційними брошурками дуже нечисленні. Географічно-економічні дані наведено у роботах М. Коркішко “Китай” [Коркішко, 1925], В. Віленського “Современный Китай” [Віленський, 1925], О. Сухова “Далеко-Східний Велетень, про стародавній

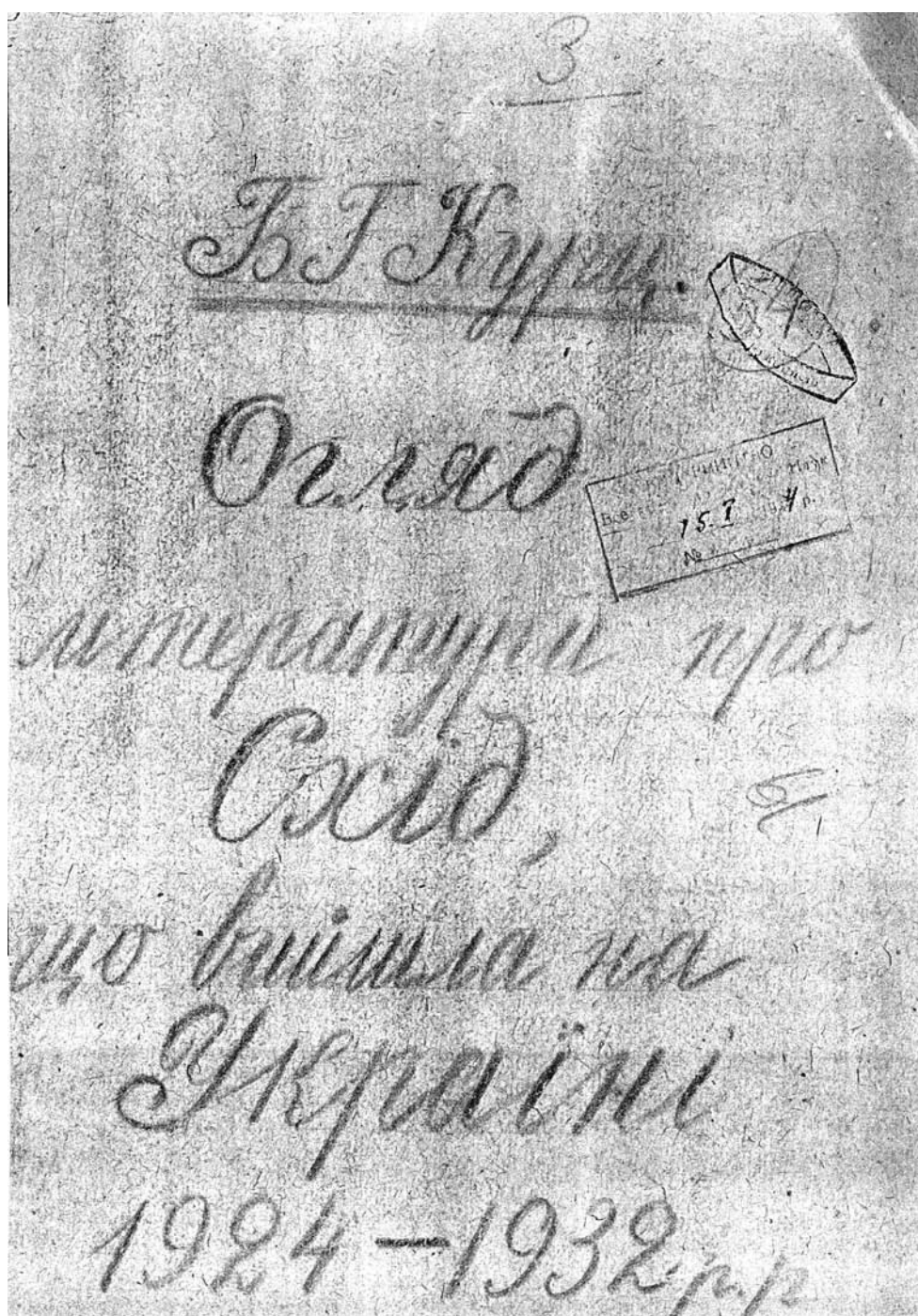

Рис.38. Титульна сторінка рукопису роботи Б. Курца “Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924 – 1932 рр.”

<p>2, 22116</p> <p><u>Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924-1932 рр.</u></p>		<p>IV</p> <p><u>Регіони Фрзії</u></p>	
<p>I</p> <p><u>Вступ.</u> 2.</p>		<p><u>Закарпатський Схід</u> 45-145.</p>	
<p>II.</p> <p><u>Короткі відомості про історію слов'янства і етнікологічні заварування</u> 10.</p>		<p>1. <u>Закарпатська історія про Закарпатський Схід</u> 45-</p>	
<p>III.</p> <p><u>Регіон північній</u></p>		<p>2. <u>Литва</u> 56</p>	
<p><u>Радянський Схід</u> 10-44.</p>		<p>3. <u>Літві</u> 64</p>	
<p>1. <u>Україн</u> 11-12.</p>		<p>4. <u>Польща</u> 65</p>	
<p>2. <u>Литва (Вісткітні - 13, Закарпат - 14)</u> 13-24.</p>		<p>5. <u>Польск</u> 71</p>	
<p>3. <u>Середній Схід</u> 24-33.</p>		<p>6. <u>Франція</u> 75</p>	
<p><u>Південний Схід</u> 28-29.</p>		<p>7. <u>Італія</u> 76</p>	
<p><u>Мадридський</u> 10.</p>		<p>8. <u>Вісткітні Схід</u> 80</p>	
<p><u>Укрїнський</u> 10-16.</p>		<p>9. <u>Мавританія</u> 82</p>	
<p><u>Кубанський</u> 12-33.</p>		<p>10. <u>Мандри</u> 84</p>	
<p>4. <u>Кавказський</u> 33-36.</p>		<p>11. <u>Китай</u> 85</p>	
<p>5. <u>Схід</u> 37-40.</p>		<p>12. <u>Іспанія</u> 102</p>	
<p><u>Кавказська історія</u> 37-39.</p>		<p>13. <u>Північний Схід</u> 110</p>	
<p><u>Закарпатська історія</u> 39-40.</p>		<p>14. <u>Австрія</u> 119</p>	
<p>6. <u>Закарпатський Схід</u> 40-44.</p>		<p>Y.</p> <p><u>Історичні дані</u> 141-151.</p>	

Рис. 39. Сторінки змісту роботи Б. Курца “Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924 – 1932 рр.”

та новий Китай” [Сухов, 1928]. В останній праці до того ж подано і інформацію з історії. На ознайомчому рівні показано міжнародні відносини Китаю з СРСР та імперіалістичними державами у роботі В. Ігнатювича і Л. Розова “На Далекому Сході” [Ігнатювич, 1930]. На тому ж рівні перебувають праці про селянство та робітників Китаю М. Уханського “Селянство Китаю” [Уханський, 1931] і В. Маграма “Як живе та бореться робітник Китаю” [Маграм, 1931]. До 1925 р. належить створення нарисів з історії Китаю – книжок Ю. Платонова “Китай у минулому і тепер” [Платонов, 1925] і А. Попова “Очерки истории Китая” [Попов, 1925], які, однак, і не претендували на науковість, і про які Б. Курц зазначає, що: “Тепер нам треба було б дати українською мовою гарну історію Китаю за даними нових досліджень” [14, арк. 86]. На превеликий жаль, це висловлювання є актуальним і сьогодні.

На справжньому науковому рівні працював Б. Розенблом, який так як і Б. Курц розпочав цілий напрямок у дослідженні історії Китаю своїм стислим дослідженням “Очерки договорного права Китая. Равноправные и неравноправные договоры” від 1928 р. [Розенблом, 1928]. Розширити власні студії Розенблом не зміг, бо в 30-ті роки був репресований, а звинувачення були безпосередньо пов’язані із дослідженнями Китаю. Зважаючи на те, що автор тільки розпочав дослідження, варто ставитись з розумінням до кількох недоліків роботи, серед яких найбільш серйозним Б. Курц вважає повторення Б. Розенбломом легенди про замкненість Китаю до 1842 р. і справедливо наводить приклади албазинців і російської духовної місії в Пекіні. А оскільки Б. Розенблом мав підставою студії документальний аналіз, його досягнення мали бути значно

продуктивнішими.

Сучасне становище вивчення українських китаєзнавчих праць 20–30-х рр. в порівнянні з бібліографічним дослідженням Б. Курца, насамперед, змушує дослідника констатувати, що віднайти всі роботи, подані у Курца, не вдалось, що, ймовірно, пов'язане із втратами за значний проміжок часу: із 78 робіт за списком Б. Курца збереглося лише 47 праць, а не віднайдені роботи належать лише до праць агітаційного профілю. Тому можна стверджувати, що загальний якісний опис, виконаний Курцем, достатньо наближений до об'єктивної дійсності. Огляд Б. Курца закінчується 1932 р. За період 1932 – 1941 рр. було видано лише 5 робіт, що стосуються китаєзнавства. З них – одна робота С. І. Слепака – політично-економічний нарис Китаю [Слепак, 1939]; окремий розділ [Штейнберг, 1939, арк. 88-151] був присвячений Китаю XII – XIX ст. ст. в підручнику Є. Л. Штейнберга “Новая история зависимых и колониальных стран. Ч. 1. Индия, Китай, Иран и Афганистан, Османская империя” видання Київського державного університету; три роботи мали суто синологічний характер досліджень – це праці І. І. Білякевича та Л. В. Симоновської з історії давнього та середньовічного Китаю [Білякевич, 1940; Симоновская, 1940; Симоновская, 1941].

Таким чином, Б. Курц проаналізував китаєзнавчі студії, де була відтворена “мовна” динаміка, кількісні показники видань і загальні характеристики цих робіт

Таблиця 1.

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932
–	1+5	5+1	2+2	7+1	5+2	3+3	21+3	12+1	14+0

Разом: 60+18

з узагальненням щодо розвитку китаєзнавства за даний період. Проте можна поширити характеристику з метою більшого розуміння тих процесів, що відбувались в самому китаєзнавстві і навколо нього в Україні.

Загальну кількість робіт визначимо з врахуванням списку Б. Курца і тих видань, що з'явилися після його роботи – отримуємо 83 одиниці. За тематичним розподілом визначено наступні групи видань: “брошурне” китаєзнавство, науково-просвітницьке китаєзнавство, наукове китаєзнавство та переклади з китайської мови. На сьогодні з цих 83 книжок віднайдено 52, а майже 40 % відсутні. На перший погляд, нібито подальше використання статистичного методу неможливе, проте у списку Б. Курца також не наведено всіх праць. Б. Курц подає тільки найважливіші дослідження, що їх встановлено в межах студій над пропонованою тепер дисертацією, і обмежується лише посиланнями на значну кількість праць дуже низької якості. Отже, є підстави припустити, що ця 31 одиниця належить до “брошурного” китаєзнавства, найнижчої за синологічним критерієм наукової продукції. Таким чином можна припускати, що стають відомими реальні кількісні показники по ситуації, що склалась (якщо зрозуміти, що подальший пошук у сфері китаєзнавчої джерельної бази повинен внести певні корективи). Приблизно встановлюємо, що до групи “брошурного” китаєзнавства належить 57 книжок, до науково-просвітницького китаєзнавства – 12 книжок, до наукового китаєзнавства – 12, і існували 2 переклади з китайської мови.

Іманентно “брошурне” китаєзнавство складається з праць суто агітаційного профілю і методичних посібників [Великі колоніальні революції, 1931; Китайська революція, 1931; Революционный Китай, 1927; Сучасна боротьба за радвладу в Китаї, 1931], що повинні були допомагати у вихованні кадрів для

тієї ж агітаційної роботи. Дійсно, заідеологізоване китаєзнавство у книжках цієї групи дало характерне радянське явище *імперсоніфікованого дослідника*, що висловлював думку партії і держави. Китай перетворюється на арену політичних завдань більшовиків – китаєзнавство стає тлом, театром, реалією, що його необхідно революційно змінити. Ці причини навіть обумовили переклад на українську мову і видання праці І. Сталіна “Революція в Китаї і помилки опозиції” [Сталін, 1927], де завдання вивчення Китаю перебуває на рівні військової рекогносцировки з метою виконання справи “Світової Революції”.

Науково-просвітницьке китаєзнавство репрезентоване 12 книжками, але 5 з них належать московським дослідникам: дві праці В. Віленського [Виленский, 1925; Виленский-Сибиряков, 1925] і по одній роботі Г. Н. Войтинського [Войтинский, 1924], М. Терентьєва (у перекладі на українську мову) [Терент'єв, 1930] і А. Попова [Попов, 1925]. Отже, українських робіт лише 8. Згідно з оглядом Б. Курца, дослідження містили значний фактичний матеріал, давали корисні знання переважно з економічного і географічного стану, стану народного господарства Китаю новітнього часу, але мали істотним недоліком почасти повторення старих міфів про цю країну [Гнатович, 1930; Коркішко, 1925; Маграм, 1931; Платонов, 1925; Уханський, 1931; Сухов, 1928]. До цієї групи слід також віднести єдиний підручник, що мав розділ з історії Китаю [Штейнберг, 1939].

У групі наукового китаєзнавства також 12 одиниць, але 7 з них – це праці Б. Курца, що свідчить про те, що наукове китаєзнавство належного синологічного рівню він сам і втілював. Серед інших праць – два дослідження Л. В. Симоновської [Симоновская, 1940; Симоновская, 1941], робота І. І. Білякевича [Белякевич, 1940] і одна студія Б. Розенблюма [Розенблюм, 1928], в яких здійснено спробу виходу на науковий рівень досліджень у вивченні Китаю, започатковано внутрішню диференціацію китаєзнавства.

Перекладацьку діяльність презентують два видання. Перше – “Китай. Литературный сборник”, до якого увійшли переклади творів сучасних китайських літераторів: Ху Ланьчі, Мао Дунь, Шу Тін, Ван Чен, Чжан Тянь, Емі Сяо, Юй Дафу, Сяо Цеті, Не Ганну, Ян Цзінін, Лоу Шиі, Тужу. Автор перекладу невідомий, редактор – Емі Сяо, письменник-революціонер, який у 20–30-х рр. перебував в СРСР [Китай, 1936]. Другий переклад – “Рассказы о Китае” того ж Емі Сяо разом з А. Смедлі. Перекладачами були І. Владімірський, М. Сенгалевіч і В. Я. Стародуб [Смедлі, 1934]. Саме це видання було прорецензовано Р. Бродським¹⁷, який уже в повоєнні роки стане одним з небагатьох українських радянських китаєзнавців.

Відтак, весь спектр китаєзнавчих досліджень в Україні перебував на межі між ідеологією брошури і високим рівнем наукового дослідження. Кількісно переважало агітаційне спрямування. Однак і за умов тотального політичного режиму китаєзнавство вийшло на синологічний рівень. Проте весь цей складний процес було перервано внаслідок репресій. Наприкінці 30-х років у Москві було прийнято рішення про недоцільність існування сходознавчих установ в Україні. Багато науковців було знищено, зникли під час цих подій і провідні українські китаєзнавці – Б. Курц та Б. Розенблюм, відповідно зникла і ціла галузь науки. Деяким з науковців пощастило – їх не торкнулись ці страшні методи перебудови суспільства, а їх подальше наукове життя вже було пов'язане з Москвою і Ленінградом. Саме так склалась доля Лариси Василівни Симоновсь-

кої, останнього представника харківської школи українського китаєзнавства.

Л. В. Симоновська (15* [28] березня 1902 р. – 6 грудня 1972 р.) народилась в Харбіні в родині службовця. Після закінчення Харківського державного університету у 1928 році навчалась в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту сходознавства (відкритого 1 січня 1930 р. у Харкові). В УНДІС була зроблена спроба введення спеціалізації з Китаю з викладанням китайської мови (для чого запрошено вихованця владивостоцької школи Стефановича) [Никифоров, 1970, с. 134]. Тут Л. В. Симоновська працює над темою “Крестьянское движение в Хунани”. В Харкові вона розпочинає роботу про Сінхайську революцію (1911 – 1912). За рекомендацією Вченої ради Харківського державного університету Симоновська була прийнята до аспірантури в Інституті історії АН СРСР, але й після цього вона продовжувала підтримувати зв'язки з університетом [Ковалівський, 1961, с. 97-99]. Після і внаслідок скасування сходознавства в радянській Україні Симоновська завершує навчання у Ленінграді, куди її переведено до Інституту сходознавства, створеного значно пізніше, аніж УНДІС. На той час велась підготовка фахівців з давньої і середньовічної історії з ухилом у вивчення селянського або робітничого руху, тому тема дисертаційної роботи Л. В. Симоновської дещо змінилася: 4 листопада 1939 р. відбувся захист її дисертації “Восстание Ли Цзы-чэна. (Из истории крестьянской войны XVII столетия в Китае)” [Никифоров, 1970, с. 133; Милибанд, 1975, с. 511]. Протягом 30 років головною темою досліджень Л. В. Симоновської була історія селянських війн у Китаї в 17 столітті, їй належить понад 40 робіт, проблематика яких пов'язана з історією давнього і середньовічного Китаю та історії синології [Симоновская, 1940; Симоновская, 1941; Симоновская, 1948; Симоновская, 1950; Симоновская, 1958; Симоновская, 1966].

Після розгрому українського сходознавства у передвоєнні часи китаєзнавство існувало лише у програмах історичних факультетів в курсі “Історія колоніальних та залежних країн” [Кочубей, 1988, с. 100; Нова історія, 1941]. Тому є дуже важливим та активна викладацька діяльність Л. В. Симоновської. Крім того, що вона працювала в Ленінградському східному інституті, Далекосхідному державному університеті, Інституті східних мов при Московському державному університеті; Л. Симоновська постійно підтримувала зв'язки і з Харківським університетом, де також викладала у 1936 – 1944 рр. [Милибанд, 1975, с. 511]. 1939 – 1940 рр. у Харкові Л. В. Симоновська викладала курс “Історія колоніальних та залежних країн”. Крім того вона читала курс з історії стародавнього Китаю в межах загального курсу стародавньої історії, викладала два спецкурсу – 1) з історії Китаю, 2) “Пробудження Азії”; керувала спецсеминаром та організувала виставку з Тайпінського повстання (1851 – 1864). Л. В. Симоновська створила методичний посібник з історії Китаю для Інституту удосконалення кваліфікації вчителів, в якому також викладала Дослідниця брала участь у створенні першого радянського підручника з історії Китаю, що вийшов у Москві в 1956 р. [Симоновская, 1956].

Репресивний розгром сходознавства в СРСР призвів до значних негативних наслідків. Так з другої половини 30-х років до кінця 40-х були закриті науково-дослідні інститути, в яких крім іншого досліджувався Китай. Проте справа була продовжена й неперервана завдяки діяльності окремих науковців, до яких належала й Л. В. Симоновська. Ось як про це пише В. Нікіфоров: “Нужно подчеркнуть заслугу Г. Н. Войтинского, Г. В. Ефимова, Л. В. Симоновской (курсив мій. – **В. К.**) и Г. Б. Эренбурга – в значительной мере благодаря их труду нить преподавания

истории Китая не прерывалась в Москве и Ленинграде все эти годы” [Никифоров, 1970, с. 310-311].

Щодо І. І. Білякевича, то як уже йшлося у розділі про ВУНАС ОФ, він спочатку працював над проблемами сучасного Китаю. Проте за певних обставин вчений змінює тему досліджень, тому що у 1940 р. виходить його праця “Из истории Китая в период “Троецарствия” и Западно-Цзиньской империи. К вопросу о генезисе китайского феодализма” [Белякевич, 1940], написана на належному науковому рівні. Обставини такого наукового зростання і обставини його життя нам невідомі.

І Л. В. Симоновська, і І. І. Білякевич своїми працями 40-х рр. взяли участь у великій дискусії про азієцький спосіб виробництва, яка у китаєзнавстві в ці роки визначилась як питання про формації. Вони підтримали позицію Л. І. Думана¹⁸ – до III ст. н. е. китайське суспільство було рабовласницьким. До речі, ця позиція стала домінуючою у радянському китаєзнавстві, проте і на даний момент питання є дискусійним [Никифоров, 1970, с. 257].

Отже, на трагічному тлі завершується четвертий період першої еволюційної частини історії українського китаєзнавства. Політичні репресії 20–30-х рр. знищили і розпорошили сили, які його утворювали. Проте історія має вищий за людські дії сенс, вона іноді парадоксальним чином може відповісти на питання і навіть відтворити певну реальність минулих років. Так сталося під час пропонованого дослідження, коли було відтворено живу генеалогію значного періоду з історії китаєзнавства в Україні, зокрема, завдяки розповіді провідного співробітника Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Б. П. Яценка. Він розповів, що захищав дисертацію в Москві з проблем економічного розвитку Японії, у роботі над якою значну роль відіграв радянський японознавець К. М. Попов, і ця розповідь несподівано поєднала багатьох людей і відтворила послідовність подій, поглибила і зробила зрозумілішими витоки явища. Отже, В. Антонович створює першу національну історичну школу, один з перших представників якої М. В. Довнар-Запольський є організатором практичних досліджень Сходу в Україні, що спричинює і утворення київської школи практичного китаєзнавства завдяки участі М. І. Конрада. Учень М. В. Довнар-Запольського і відповідно представник другого покоління школи В. Антоновича Б. Курц започатковує цілий напрямок у китаєзнавстві, створює оригінальну доктрину історії розвитку російсько-китайських відносин та продовжує роботу по розвитку практичного китаєзнавства у різних українських навчальних установах. Один з активних і найталановитіших учасників Семінару сходознавства під керівництвом Б. Курца, К. М. Попов від’їжджає до Москви у 1925 р., де стає провідним радянським японознавцем, викладачем та організатором наукової роботи (довгий час очолює Інститут Далекого Сходу). Б. П. Яценко наприкінці 60-х рр. захищає дисертацію за активної участі і підтримки К. М. Попова і приїздить до України, де займається науковою та викладацькою

¹⁷ Бродський Роман Михайлович (18 [31] VII 1907 р. – 1 II 1992 р.) народився у Миколаєві у родині службовця. В 1938 р. закінчив Ленінградський східний інститут. 1947 р. – кандидат історичних наук, 1965 – доктор історичних наук. З 1945 р. викладач Львівського Державного Університету. Видано приблизно 100 робіт. В 1930 – 1937 рр. та в 1941 – 1946 рр. служив у лавах Червоної Армії. Учасник радянсько-фінської війни (1939 р.) та Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Був нагороджений орденами та медалями СРСР.

діяльністю і працює в Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАН України. З Москви вийшла ініціатива знищення сходознавства в Україні, але нібито за законом вищої справедливості в Москві ж було збережено спадкоємність українського китаєзнавства у особі К. М. Попова, що завдяки йому її не було перервано.

ВИСНОВКИ

УКРАЇНСЬКЕ КИТАЄЗНАВСТВО: ПІДСУМКИ ТА ПОГЛЯД НА СУЧАСНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

На завершення нашого нарису з історії розвитку та формування національної школи китаєзнавства в Україні, насамперед, вважаємо за необхідне зосередити увагу читача на найсуттєвіших фактах та подіях цього процесу. Насамперед, як вдалось з'ясувати, розвиток китаєзнавства в Україні розподіляється на шість періодів: 1) донауковий (1701 – 1806), 2) науково-освітній (1806 – 1913), 3) Розвиток та інституалізація практичного китаєзнавства (1913 – 1918 рр.), 4) формування українського радянського китаєзнавства (1918 – 1941 рр.); 5) розвиток українського радянського китаєзнавства у повоєнні роки (1945 – 1991рр.), 6) сучасний період розвитку українського китаєзнавства, пов'язаний з відновленням традицій вітчизняної науки (1991 – ...). Означений процес мав складний, інколи сповнений протиріч характер розвитку, зумовлений, однак, універсальною з часів середньовіччя в історії України причиною – підпорядкованістю інтересам тієї чи іншої іноземної держави, в нашому випадку інтересам Росії. Окреслений розвиток китаєзнавства в Україні перебував у залежності від політичних інтересів Росії у всіх іпостасях цієї залежності.

Ранні контакти України з Китаєм за часів Київської Русі. Отже, Україна та Китай за часів античності знаходились на протилежних цивілізаційних полюсах й на значному географічному віддаленні. Проте відомості одне про одного почали з'являтися в обох країнах одне про одного орієнтовно у VI – VIII століттях. Перші контакти мали опосередкований характер (тобто потрапляли через інші країни). Під час утворення та розвинення у ранньому середньовіччі Великого шовкового шляху ці контакти мали посилюватися, хоча ця думка й не однастайна. Перші відомості про Китай в Україні були зафіксовані у перекладній літературі – “Християнська топографія” олександрійського купця Козьми (VI століття). Безпосередньо у руських літописах відомості про Піднебесну імперію з'являється у “Софийской летописи 6903 г.” (1395 рік) та “Книге степенной царского родословия”. Відповідно в Китаї під час правління монголів (династія Юань) Україна була відома як країна “Оросат” (Русь) з містом Хий-е (Київ).

У результаті татаро-монгольської навали територія Київської Русі увійшла до могутньої монгольської імперії, яка включала до себе й Китай. До Китаю, де з часом стала знаходитися столиця великого хана, потрапляла велика кількість полонених та військових найманців з українських територій. Відомості про це зафіксовано у китайській історичній хроніці “Юаньши”, де окремо нібито йдеться про киян. У деяких монгольських великих ханів (Хубілая, Тимура ...) була руська гвардія, яка згадується як “Сюаньчжун олосы вэй циньцзюнь” (“Охоронний руський полк, уславлений вірнопідданістю”). Крім того, з руських військових в окремих провінціях північного Китаю були створені поселення.

Завдяки васальним відносинам руських князівств з монгольською імперією

окремі українські володарі, Данило Галицький та Михайло Чернігівським отримали інший, імперський, досвід управління. Це мало певний вплив на державотворчі процеси в Україні. Самі ж монголи побудували свою імперію значним чином використовуючи головні засади та принципи суспільно-політичного устрою Піднебесної. Таким чином, у період монголо-татарської навали відбувся безпосередній контакт з китайською цивілізацією, проте він не мав впливу на формування значних уявлень про Китай в Україні.

1. Донауковий період (1701 – 1806). Під час посилення Московського царства та утворення Російської імперії українці беруть активну участь у засвоєнні території на Далекому Сході, що призводить до постійного й безпосереднього контакту з представниками китайської держави. Наприкінці XVII та у XVIII столітті особливе місце посідають інтелектуальні сили української еліти у розбудові дипломатичних відносин Російської імперії з Китаєм часів династії Цин. Перший досвід українців у дипломатичній роботі з китайською стороною відбувається завдяки участі А. Білобоцького у посольстві Ф. Головіна. Результатом роботи стало підписання першої угоди (Нерчинська угода, 1689 р.) між Росією та Китаєм. 1692 року колишній гетьман України Д. Многогрішний, знаходячись на засланні у м. Селенгінську, очолював переговори з представниками китайського імператора з монгольського питання. У Пекіні на початку була сформована Російська духовна місія у Пекіні, яка до середини XIX століття одночасно виконувала функції дипломатичного та духовного представництва. XVIII століття увійшло в історію діяльності місії як “малороссийское”, через те, що переважна більшість її – це українці. Ось імена тих українців, що очолювали цю місію протягом XVIII – першої половини XIX століття: арх. Іларіон [Лежайський], арх. Антоній [Платковський], арх. Іларіон [Трусов], арх. Гервасій [Ленцовський], арх. Микола [Цвіт], арх. Іоанн [Шишковський], арх. Софроній [Грибовський], арх. Веніамін [Морачевич]. Це були кращі представники українського священства та еліта суспільства, багато з яких були випускниками одного з найкращих навчальних закладів Європи – Києво-Могилянської Академії. Окрім дипломатичних та духовних завдань ними було багато зроблено у закладенні підвалин для формування китаєзнавства в Російській імперії. Це перші лексикографічні роботи, перші спроби складання китайсько-маньчжурсько-російського словника – арх. Антоній [Платковський] та арх. Гервасій [Ленцовський]; перше складання історії місії та діяльності католиків у Китаї – ієр. Феодосій [Сморжевський]; перший історик Китаю в Російській імперії, організатор учбового процесу учнів місії, засновник учнівської бібліотеки місії – арх. Софроній [Грибовський]. Завдяки роботі місіонерів в Україні дещо поширюються уявлення про Китай. Так, завдяки листуванню арх. Гервасія [Ленцовського] та Г. Сковороди, у творах останнього з’являється “китайська тема”.

¹⁸ Думан Лазарь Ісаєвич (1* [14] V 1907 р. – 29 VI 1979 р.) радянський китаєзнавець, народився в Петербурзі у родині ремісника. 1930 р. – закінчив факультет мовознавства та матеріальної культури Ленінградського державного університету. 1935 р. – кандидат історичних наук, 1965 р. – доктор історичних наук. Викладач багатьох освітніх закладів, науковий співробітник Інституту сходознавства (1935 – 1940 рр., 1952 – 1956 рр., та з 1962 р.) та Інституту китаєзнавства (1956 – 1961 рр.) Академії Наук СРСР. Видано понад 70 праць.

Українцям належить першість не тільки у практичному виконанні налагодження російсько-китайських відносин на дипломатичному рівні, а й аналітичне опрацювання джерельної бази цих відносин – робота М. Бантиш-Каменьського “Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами, с 1619 по 1792 год”.

Слід також зазначити, що крім місіонерського джерела поінформування, наприкінці XVII –XVIII до України починають потрапляти друковані видання західноєвропейських дослідників. Книги потрапляють насамперед до Києво-Могилянської Академії та Харківського колегіуму.

2. Науково-освітній період (1806 – 1913). З початку XIX століття змінюється та утверджується загальний напрямок участі українців у розвитку відносин Росії з Китаєм. Актуальними постають питання практичного спрямування у розвитку цих відносин, через що починає формуватися практичне китаєзнавство в Україні. В роботі місії відзначились два її пристава, які за походженням українці – С. Ф. Тимковський та С. П. Ковалевський. Їх праці було виконано на тогочасному європейському рівні й містили різнопланові важливі відомості про Китай. Китаєзнавча спадщина двох українських приставів мала важливий вплив на розвиток китаєзнавства в Росії та поширенні відомостей про Китай серед інтелігенції. У цей період лише один українець, арх. Веніамін [Морачевич], очолює одинадцяті місію (1830 – 1840 рр.) (раніше він також ще входив до складу десятої місії (1821 – 1830 рр.) як помічник начальника). Він був першим з українців, який на професійному рівні володів китайською мовою. Йому належить переклад “О жертвоприношении небу” з “Улі тункао”. Крім того він продовжив дослідження його попередників ієр. Феодосія [Сморжевського] та арх. Софронія [Грибовського] з історії європейських місій в Китаї – “Записка об европейских миссиях в Китае”. Монах Києво-Печерської Успенської Лаври ієр. Алексій [Віноградов], який був у місії з 1881 до 1888 року, написав роботу “Китайская библиотека и ученые труды членов Императорской Российской Духовной и Дипломатической Миссии в г. Пекине или Бэй-цзине (в Китае)”. Лікар місії з 1820 р. Войцехівський О. П. після повернення до Росії очолював кафедру китайської мови у Казанському університеті до самої смерті у 1850 р. Він перший професор-маньчжурист у Російській імперії, автор першого в Росії посібника з маньчжуристики – “Маньчжурская хрестоматия” та автор тритомного маньчжуро-китайсько-російського словника.

На початку XIX ст. в Україні відбувається перша в Російській імперії спроба викладання китайської мови – проект професора А. А. Дегурова від 18 березня 1811 р. у Харківському університеті, та історії Китаю в межах всесвітньої історії – професор Харківського університету М. М. Лунін. Процес не мав поширення, оскільки не знайшов підтримки російським урядом, що загальмувало і навіть припинило на деякий час його розвиток. Проте у другій половині XIX ст. виникає центр досліджень Китаю в Україні – Одеса. У другий період розвитку китаєзнавства в Україні головним “центром”, за кількістю та якістю досліджень, стає Одеса, торговельно-портовий форпост Російської імперії, звідки розпочинався шлях до країн Сходу взагалі й до Китаю зокрема. В цей період переважна більшість книг про Китай видається в Одесі (переважно політичні, економічні та географічні дослідження) та перший словник з китайської мови надрукований в Україні (автор – А. Старков). На наш погляд не випадковим є поява саме в Одесі постаті І. Замотайло, дослідника давнього конфуціанства та даосизму на

текстологічному рівні, що знайшло відображення в його роботах – “Конфуцианство и даосизм”, “Неопубликованный перевод Дао-дэ-цзина архимандрита Даниила (Сивиллова)”. Отже Одеса стала протоцентром розвитку українського китаєзнавства в ХІХ столітті.

Подібні процеси відбуваються в Києві і Харкові, що, однак, на той час вирішального значення не мало. Переважно більшість досліджень окресленого періоду присвячено проблемам, визначеним завданнями практичного характеру. Погребя у класичному китаєзнавстві виникла надзвичайно рідко, однак це був перший досвід синологічного сприйняття історії, філософії та культури китайської цивілізації – наприклад, досить вдала перше системне та цілісне дослідження китайської класичної філософії у роботі О. О. Козлова “Очерк из истории философии”. Проте вирішальне значення мало практичне спрямування, що наступного періоду остаточно визначило статус китаєзнавства в Україні. Характерною рисою розвитку китаєзнавства в Україні ХІХ ст. є переважне вивчення та опис подій сучасного Китаю, які були створені не китаєзнавцями, а учасниками тих чи інших подій на Далекому Сході (військові, медичні працівники, мандрівники, географи та ін.). Формується традиція китаєзнавчих досліджень, в її межах складається спадкоємність, що закладає підвалини для виникнення київської школи практичного китаєзнавства; виникає протиставлення київської та петербурзької китаєзнавчих шкіл. Проте у самостійну галузь в цей період китаєзнавство в Україні так і не відокремилось, оскільки було відсутнє державне замовлення дослідження такого гатунку.

3. Розвиток та інституалізація практичного китаєзнавства (1913 – 1918 рр.).

Безперечно, що на початку ХХ ст. у Китаї відбувається накопичення відомостей про Україну, проте на сьогодні за недоступністю китайських та російських архівів це не має джерельного підтвердження. В цей період відбулось становлення київської школи практичного сходознавства, окрасу якої становило саме китаєзнавство: поєднання досягнень сучасної економічної науки, статистики, історії, соціології та інших наук зі знанням китайської мови уможливило вивчення того чи іншого питання безпосередньо в Китаї. Вперше в Україні відбулась інституалізація китаєзнавства та створення напрямку дослідження. Ці події відбувалися у Київському комерційному інституті, який був утворений 1906 року. М. В. Довнар-Запольський, директор інституту, започатковує та активно розвиває в новому закладі практичне сходознавство, в якому на високому професійному рівні було представлено й китаєзнавство. Таким чином, наукова традиція українського практичного китаєзнавства спирається на досягнення київської історичної школи: В. Антонович – М. В. Довнар-Запольський);

Вперше в Україні викладається китайська мова – у 1913 – 1914 роках в інституті працює М. І. Конрад (вже за радянських часів, академік, видатний китаєзнавець, японіст, корейст). До групи викладання китайської мови входило 22 студента. Завдяки викладанню китайської мови вивчення Китаю в Київському комерційному інституті отримало значний імпульс, що знайшло відображення у наукових відрядженнях студентів до країни та написання відповідних наукових звітів – А. В. Артамонов, М. М. Козловський, О. А. Квашинський, С. Я. Лайнер та ін. Поява низки молодих науковців, які втілюють ідеї своїх вчителів, дозволяє говорити про становлення київської школи практичного китаєзнавства

Недовгий час викладав в інституті викладав В. М. Штейн, який за радянських часів став відомим дослідником економічних відносин у Давньому Китаї. Ймовірно, що В. М. Штейн мав вплив з боку свого наставника професора К. Г-

. Воблого, який на своєму семінарі з економічних наук приділяв особливу увагу східній торгівлі.

Отже, складання київської школи практичного китаєзнавства реалізувалося шляхом викладання китайської мови, визначення тематики дослідження, яке передбачало обов'язковий збір польових матеріалів та їх аналітичну обробку, спрямованих на розвиток торговельних та економічних відносин Росії (в тому числі й України) та Китаю (розробки професора К. Г. Воблого). Проте еволюційний розвиток практичного китаєзнавства в Україні сповільнюється через події I світової війни та революцій 1917 р.

4. Формування українського радянського китаєзнавства (1918 – 1941 рр.). Подальший розвиток китаєзнавства спричинений соціально-політичними змінами в українському суспільстві, що відбулись під час радянських перетворень. В цей період значно поширюються відомості про Китай в Україні та починає формуватися двосторонній рівень взаємовідносин.

У нових українських радянських наукових закладах (ВУНАС, УНДІС) ведуться дослідження сучасного Китаю, що співпадає із загальним дослідженням революційного руху на Сході. Харківський філія ВУНАС був найбільш заангажованим у цьому питанні. Це стосується діяльності професора О. Гладстерна, В. Броуна, М. Новицького, Б. Козельського, Д. Вазонова. Класичні китаєзнавчі дослідження були поодиноким винятком – наприклад доповідь В. К. Гершельмана “Коллекция бронзовых древностей из Маньчжурии”. Київська філія ВУНАС володіла більш могутнішим академічним потенціалом, що пов'язано з попереднім періодом формування центру практичного китаєзнавства, й тому була менш заідеологізована. Тут створюється Далекосхідна секція (пізніше – Секція Далекého Сходу та Індії), де провідними фахівцями були М. М. Лебедев (революційний рух Китаю); І. Л. Тригубов (аграрний рух, аграрна політика в китайській імперії кінця XVIII ст. та загальні питання нової й новітньої історії Китаю); проф. Гінце; С. С. Пашенко (аграрне питання в Маньчжурії); Сулін; китаєць Ван Тусю (член ВУНАС), побут місцевих далекосхідних національних меншин і був відповідальним за налагодження зв'язків з ними). В Одеській філії ВУНАС також велись певні китаєзнавчі дослідження – професор О. О. Сухов (сучасний розвиток революційного руху в Китаї і його соціально-економічного стану), доц. І. І. Білякевич (сільське господарство Китаю і Маньчжурії зокрема), Ю. А. Тотін (проблеми становища Південної Маньчжурії), доцент М. Є. Шаргородський (досліджував карне право Китаю) та ін.

Без сумніву, всі досягнення цього періоду були підготовані дослідженнями попереднього періоду і унаочнені появою першого українського синолога – Б. Курца – з оригінальною концепцією історії російсько-китайських відносин, що її без розголосу копіювали радянські дослідники цієї проблеми. Ця концепція знайшла відображення в монографії дослідника 1929 року – “Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях”. Різні аспекти цих відносин були розглянуті Борисом Курцом у низки статей, що названа нами “китайський цикл”. Б. Курц вважав східний напрямок розвитку української торгівлі запорукою успіху економічних перетворень, тому кілька праць присвячено цьому питанню. Важливе місце в житті Б. Курца посідала науково-організаційна та педагогічна діяльність – доцент, професор Київського університету Св. Володимира, один із засновників Археологічного Інституту, читав лекції у Київському географічному інституті і на Прискорених педагогічних курсах, займав кафедру Економічної історії Росії у Вищому інституті народної освіти (в минулому –

Університет Св. Володимира), працював в Інституті Близькосхідних Відносин (пізніше реорганізований у Торговельно-Промисловий Технікум), викладає у Київському інституті народного господарства. В останньому закладі він керував Семінаром сходознавства, на якому дослідження Китаю було одним з головних напрямків; започаткував видання спеціалізованої збірки “Сходознавство” та створив Кабінет сходознавства. Б. Курц за масштабом безумовно не тільки китаїст, а й значно ширше сходознавець та історик з багатьох питань економічного розвитку Росії. Крім того він є єдиним історіографом українського радянського китаєзнавства 20–30-х років. Отже науковий доробок Б. Курца є втіленням всіх попередніх періодів, й досьогодні він залишається для всіх інших недосяжною вершиною наукового рівня в українському китаєзнавстві. Ймовірно через репресії 1934 роком обриваються відомості про Б. Курца й тому завданням нащадків є відтворення долі науковця та видання його китаєзнавчої спадщини.

Характерною рисою радянського періоду є поєднання заідеологізованого (“брошурного”), науково-просвітницького та наукового китаєзнавств, де абсолютну більшість складало “брошурне” китаєзнавство. Проте старою школою вже було підготоване ціле покоління молодих китаєзнавців, що прагнули до наукового, а не ідеологічного методу в науці. До наукового китаєзнавства слід також віднести дослідження Л. В. Симоновської, роботи І. І. Білякевича працю Б. Розенблюма. Інституційний процес оформлення центрів дослідження Китаю в Україні набуває остаточного розвитку. Головний недолік процесу – брак викладання китайської мови в освітніх закладах, хоча в цей період з’являються перші переклади з китайської мови в Україні (М. Сенгалеви́ч, І. Владимі́рський та В. - Я. Стародуб).

Трагізм ситуації полягає в тому, що процес становлення китаєзнавства в Україні не підлягає остаточному визначенню і оцінці, оскільки його було репресивно перервано, і, відтак, передумови не мали втілення у наслідках. Київську школу практичного китаєзнавства, що досягла своєї вершини в особі Б. Курца, було повністю знищено у 30-ті роки, і це мало негативні наслідки для існування китаєзнавства як галузі в Україні, а також розвитку практичних відносин України та Китаю у 20–30-х рр. Як наслідок практично повністю наукове китаєзнавство в Україні на довгі часи було замінено ненауковим (“брошурним”) китаєзнавством.

Проте, репресії не змогли знищити спадкоємність, традицію дослідження, що полягає у зв’язку вчитель–учень. Ось ці лінії передачі традиції: В. Антонович – М. - В. Довнар-Запольський – Б. Курц – К. Попов (післявоєнний період у розвитку економічних та політичних досліджень країн Далекого Сходу в СРСР); В. Антонович – М. В. Довнар-Запольський – Б. Курц та К. Воблий – В. Штейн (унікальні в СРСР дослідження економічного розвитку Давнього Китаю). Й так би мовити символічний зв’язок традиції до сьогодення: В. Антонович – М. В. Довнар-Запольський – Б. - Курц – К. Попов – Б. Яценко (дослідник Японії з географічних та економічних питань вже в незалежній Україні).

5. розвиток українського радянського китаєзнавства у повоснні роки (1945 – 1991рр.). Українсько-китайські відносини за часів СРСР були повністю підпорядковані загальної зовнішньої політиці та вирішенню питань соціально-економічної та культурної допомоги комуністичному Китаю за часів великою дружби та ідеологічним звинуваченням за часів протистояння СРСР та КНР. Українці беруть участь у бойових діях з визволення Китаю від японських мілітаристів та до-

помагають розбудові народного господарства КНР у 40 – 60 рр. ХХ століття (наприклад, в ті часи побратимські та партнерські відносини були встановленні між Києвом та містом Ухань).

1949 – 1965 рр. між Україною та КНР відбувався інтенсивний науково-освітній (обмін студентами, аспірантами, стажерами, науковцями, викладачами) та культурний обмін – проведена значна кількість відповідних заходів. Були здійснені вибрані переклади української літературної класики – Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, О. Гончара, М. Стельмаха та ін.

Велику роботу в останньому напрямку дослідження сьогодні проводить вчений з Краматорська Володимир Урусов [Урусов, 2001] та надалі необхідне більш ширше залучення українських, російських та китайських архівів до вирішення цього питання. Так, наприклад, 1999 року в Києві Національним олімпійським комітетом була проведена виставка приватної колекції виробів прикладного мистецтва Китаю ХVII – ХХ століть. Дані предмети нібито потрапили до радянських військових льотчиків під час здійснення арешту в Маньчжурії та переправлення до СРСР останнього імператора Китаю Пу І. Після війни ці речі (серед яких, як стверджують, є й особисті речі Пу І) потрапили до України.

Українське Китаєзнавство фактично було перервано по відношенню до еволюційності процесу. За радянських часів ця галузь науки не мала підтримки з боку держави – головні синологічні центри СРСР остаточно зосередились в Москві та Ленінграді. Китаєзнавство в Україні за цих обставин існувало на рівні окремих та поодиноких незорганізованих спроб викладання та дослідження, що підкорялось загальнополітичним та ідеологічним завданням радянського суспільства. Китай вивчається лише у межах викладання курсу “Нова й новітня історія країн Азії, Африки та Латинської Америки” на історичних факультетах у ВУЗах України, як й у всьому СРСР. Інші періоди історії Китаю викладалися у загальних курсах археології, історії первісного суспільства та етнографії [Гольденберг, 1954; Гольденберг, 1956]. Так, наприклад, у Харківському державному університеті у 50-ті роки доцент Б. А. Шрамко у межах курсу археології особливе місце, окрім іншого, приділяв Китаю. При цьому А. Ковалівський зазначає, що Б. Шрамко при цьому використовував деяку китайську археологічну літературу [Ковалівський, 1961, с. 101]. Відкриття при Київському університеті факультету міжнародних відносин й Кафедри історії та права країн Азії, Африки та Латинської Америки, створення Відділу Закордонного Сходу (пізніше – це Інститут соціальних та економічних проблем закордонних країн АН УРСР) певним чином надало нового імпульсу дослідженню й Китайської Народної Республіки [Кочубей, 1988, с. 101].

В Харкові після війни працює видатний український сходознавець А. Ковалівський й під його науковим керівництвом була виконана певна кількість наукових робіт студентами та аспірантами крім іншого і з проблем дослідження Китаю [Кочубей, 1988, с. 101-102]. М. М.Кнороз, випускник Варшавського інституту сходознавства, у середині 50-х рр. викладав китайську мову на історичному та філологічному факультеті Львівського університету. До цієї справи М. Кнороз залучив І. Сайдаковську, яка з часом вступила до Східного факультету Ленінградського університету [Полотнюк, 1993, с. 129].

Серед науковців, які підтримували існування Китаєзнавства в Україні слід зазначити Р. Бродського, Б. Ветрова, В. Волковинського, Л. Лещенка, В. Седнева, Г. Климка, Н. Лозюка, Г. Бикова, Ю. Мацейка, І. Майдана, В. Гури, М. Завойського, А. З. Гончарука, С. Нікішенка та ін. Зупинимось на науковій спад-

щини лише двох українських китаєзнавців, які в цей період продовжили дослідження Китаю та досягли певного синологічного рівня. Отже це Р. Бродський та Б. Ветров.

Бродський Роман Михайлович (18 [31] VII 1907 р. – 1 II 1992 р.) народився у Миколаєві у родині службовця. В 1938 р. закінчив Ленінградський східний інститут. 1947 р. – кандидат історичних наук, 1965 – доктор історичних наук. З 1945 р. викладач Львівського державного університету. Видано приблизно 100 робіт. В 1930 – 1937 рр. та в 1941 – 1946 рр. служив у лавах Червоної Армії. Учасник радянсько-фінської війни (1939 р.) та Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Був нагороджений орденами та медалями СРСР. Роман Бродський займався різними проблемами у вивченні політичної історії нового та новітнього Китаю – це зовнішня політика США по відношенню до Китаю [Бродский, 1960; Бродский, 1962a; Бродский, 1964; Бродский, 1965; Бродский, 1965a; Бродский, 1968], російсько-американські відносини в Китаї під час повстання іхетуанів та Синьхайської революції [Бродський, 1961; Бродский, 1962; Бродський, 1963], революційний рух в Китаї у першій чверті ХХ століття [Бродський, 1957; Бродский, 1959], розвиток китайсько-японських відносин у першій половині ХХ століття [Бродский, 1948; Бродский, 1949]. 1971 року Р. Бродський разом з З. Енольським видає підручник “Нова історія країн Азії та Африки (1870 – 1918)” для ВУЗів України, який виходить в Києві [Бродський, 1971].

Ветров Борис Васильович (25 III 1932 р. – 5 VII 1973 р.) народився у Харкові в родині службовця. 1955 р. – закінчив Харківський Державний Університет. 1959 року був прийнятий до аспірантури з темою “Історія громадського руху у 1919 – 1921 років”. 1964 р. – кандидат історичних наук. 1955–1971 рр. – викладач вузів Харкова. 1971 – 1973 рр. – науковий співробітник Інституту сходознавства АН СРСР. Видано понад 20 праць. Борис Ветров зробив огляд книжок з проблем китаєзнавства, що зберігаються у двох наукових бібліотеках міста Харкова, та дійшов висновку про наявність невеликого, але цінного фонду відповідної літератури [Ветров, 1950; Ковалівський, 1961, с. 108]. Так само як й Р. Бродський займався питаннями розвитку Китаю у новий та новітній період історії, проте спектр його досліджень був дещо ширший – робітничий рух [Ветров, 1959], “Рух 4 травня” [Ветров, 1961], поширення марксизму-ленінізму в Китаї [Ветров, 1962], соціально-економічний розвиток Китаю [Ветров, 1962; Ветров, 1973, Ветров, 1973a], розвиток революційного світогляду лідера демократичного руху Сунь Ятсена [Ветров, 1963], суспільно-політичний рух в Китаї [Ветров, 1964; Ветров, 1972]. Дослідник виходив й на рівень загально-дисциплінарних узагальнень з питань дослідження традиційних соціальних структур у країнах Сходу [Ветров, 1972a]. Борис Ветров володів китайською мовою, що застосовував у своїх роботах. Так в праці ““Движение 4 мая” 1919 р. в Шанхае” вчений залучає власний переклад російською мовою спогадів видавчої діячки цього руху Ден Інчао, дружини Чжоу Енлая [Ветров, 1961]. На жаль, Б. Ветров дуже рано пішов з життя, проте він зробив значний внесок у підтриманні китаєзнавства в Україні.

Безперечно, що кількість китаєзнавців в Україні мала бути більш значною, проте навіть наукові уподобання вирішували або корегували з центру за ідеологічною мотивацією. Так, наприклад, 1959 року Леонід Овдійович Лещенко видає власну монографію “Провал американської політики ізоляції Китаю” [Лещенко, 1959] та захищає її текст як кандидатську дисертацію з історії. Проте саме в цей час велика дружба змінюється на велике протистояння – продовжувати китаєзнавчу тему молодому науковцю не дозволили. Вже за часів незалежної України

В и с н о в к и

Л. Лещенко знов повернувся до цієї тематики. 1993 – 1996 рр. він займає посаду радника-посланника у Посольстві України в КНР. Нині Л. О. Лещенко доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, професор Дипломатичної академії при МЗС України, досліджує проблеми українсько-китайських відносин, сучасного соціально-політичного й економічного розвитку Китаю та АТР [Лещенко, 1993; Лещенко, 1993а; Лещенко, 1993б; Лещенко, 1994; Лещенко, 1995; Лещенко, 1995а; Лещенко, 1995б; Ле-

Рис. 40. Радянський спеціаліст В. Расцький, який прийшов з України на допомогу у налагодженні роботи на Уханському заводі тяжких танків розмовляє з робітниками заводу¹

Рис. 41. У травні 1956 року делегація Хубейської федерації профспілок на чолі з її заступником голови тов. Чжан Тяньлін (позаду другий праворуч) побувала у Радянському Союзі. На знімку: делегація в ботанічному саду Інституту ботанічних наук в Ялті Кримської області Української РСР.

¹ Автор висловлює подяку Київській державній міській адміністрації за надані фотоматеріали.

Рис. 42. Фотовиставка присвячена Києву

Рис. 43. Український народний танець “Гопак” у виконанні хубейських артистів

щенко, 1995в; Лещенко, 1996; Лещенко, 2000; Лещенко, 2001; Лещенко, 2001а; Лещенко, 2002; Лещенко, 2002а].

В. В. Седнев виступив з пропозицією організувати українську філію Всесоюзної асоціації китаєзнавців з чим й звернувся до Москви. Це питання було вирішене позитивно й в 1986 році – була створена республіканська філія. Дана подія мала початковий вплив на розвиток інституційних процесів у китаєзнавстві в Україні. Українська філія провела низку наукових конференцій та відповідних заходів до яких залучались й китайські вчені. Сам Володимир Седнев викладає китайську мови та займається дослідженням різних аспектів політичного розвитку Китаю у другій половині ХХ століття [Седнев, 1974; Седнев, 1975; Седнев, 1975а; Седнев, 1976; Седнев, 1979; Седнев, 1980; Седнев, 1980а; Седнев, 1980б; Седнев, 1982; Седнев, 1985; Седнев, 1985а; Седнев, 1986;

Седнев, 1986; Седнев, 1986а; Седнев, 1987; Седнев, 1988; Седнев, 1989].

В. В. Величко займається дослідженням соціально-економічного розвитку КНР особливу увагу приділяючи питанням реформування народного господарства та економічного районування [Величко, 1988; Величко, 1988а; Величко, 1989; Величко, 1989а].

У повосенні часи заклав підвалини літературного перекладу українською мовою китайських творів Іван Корнійович Чирко, якому 8 березня 2002 р. виповнилося 80 років і який до сьогодні працює на цієї ниві. Іван Чирко народився у м. Посівці на

Чернігівщині в родині хлібороба. В 1940 році закінчив Носівську середню школу. Цього ж року був призваний до Радянської Армії, де прослужив до 1958 року. Так сталося, що армія визначила його подальшу долю та професійний вибір – в 1943 році І. Чирко був відряджений до школи військових перекладачів у Владивостоці. В 1945 році військові дії дійшли до Маньчжурії й Чирка посилають на фронт особистим перекладачем начальника розвідвідділу 5-ї армії. Після розгрому на Далекому Сході мілітаристської Японії І. Чирко був членом комісії з розформування частин японської армії в Гірині (Цзілінь). За участь військових операціях Іван Корнійович Чирко був нагороджений бойовими медалями. У 1946 році вже офіцером повертається до школи військових перекладачів у Владивостоці, закінчує її, після чого сам викладає в цьому закладі китайську мову військовим слухачам. Після демобілізації І. Чирко повертається на Батьківщину. 1959 року закінчує Київський педагогічний інститут іноземних мов. І. К. Чирко працював у Головліті УРСР, викладав китайську мову у Київському університеті та в одному з київських військових училищ, тривалий працював у видавництві “Молодь”. Протягом всього цього часу І. К. Чирко активно та успішно працює в галузі художнього перекладу з китайської мови та виступає у періодиці зі статтями про класичну та сучасну китайську літературу [Діти нового Китаю, 1955; У Юньдо, 1956; Чжа Чжисян, 1956; Чжу Бай, 1957; Лу Сінь, 1957; Ся Янь, 1957; Лу Сінь, 1958; Дідусь – кам’яна голова, 1958; Чарівний пензлик, 1958; Гао Юйбао, 1959; Військова карта, 1959; Лі Ке, 1959; Маодунь, 1959; Цзі Хун, 1960; Хо Мяо, 1960; Куди зникли фініки? 1961; Лу Сінь, 1961; Ду Пенчен, 1961; Чжоу Лібо, 1962; Лао Ше, 1974; Дідусь – кам’яна голова, 1976; Ба Цзінь, 1976; Лао Ше, 1978; Пу Сунлін, 1980; Лу Сінь, 1981; Нефритова Гуаньїнь, 1983; Китайські при-

Рис. 44. Урочисте зібрання Товариства радянсько-китайської дружби провінції Хубей та міста Ухань присвячене сторіччю зі дня смерті Тараса Шевченка

Рис. 45. Квиток на відвідування виставки виробів прикладного мистецтва Китаю XVII – XX століть

інститут іноземних мов. І. К. Чирко працював у Головліті УРСР, викладав китайську мову у Київському університеті та в одному з київських військових училищ, тривалий працював у видавництві “Молодь”. Протягом всього цього часу І. К. Чирко активно та успішно працює в галузі художнього перекладу з китайської мови та виступає у періодиці зі статтями про класичну та сучасну китайську літературу [Діти нового Китаю, 1955; У Юньдо, 1956; Чжа Чжисян, 1956; Чжу Бай, 1957; Лу Сінь, 1957; Ся Янь, 1957; Лу Сінь, 1958; Дідусь – кам’яна голова, 1958; Чарівний пензлик, 1958; Гао Юйбао, 1959; Військова карта, 1959; Лі Ке, 1959; Маодунь, 1959; Цзі Хун, 1960; Хо Мяо, 1960; Куди зникли фініки? 1961; Лу Сінь, 1961; Ду Пенчен, 1961; Чжоу Лібо, 1962; Лао Ше, 1974; Дідусь – кам’яна голова, 1976; Ба Цзінь, 1976; Лао Ше, 1978; Пу Сунлін, 1980; Лу Сінь, 1981; Нефритова Гуаньїнь, 1983; Китайські при-

слів'я, 1984; Мао Дунь, 1985; Лао Ше, 1984; Лю Цін, 1988; Гу Хуа, 1989; Мао Дунь, 1989; Китайські народні казки, 1991; Чарівний пензлик Маляна, 1992].

За радянських часів крім І. К. Чирка окремі переклади українською мовою китайських творів були зроблені Ядвігою Лисевич, Михайлом Сичем, Валентином Величком [Сучасна китайська поезія, 1989] та ін. Викладання ж китайської мови відбувалося в Київському інтернаті китайської мови, що був організований у 195.. році (зараз – Київський інтернат східних мов) та у військових закладах – Київському вищому загальновійськовому командному училищі та Київському суворовському військовому училищі, проте це не мало значного впливу на загальний стан вивчення китайської мови в Україні.

В даний період значно розширилися фонди предметів китайського мистецтва в українських музеях, які були передані з Москви та Ленінграду. Певна наукова робота з ними проводилась тільки в Києві, Харкові та Одесі – це Київський музей західного та східного мистецтва (нині – Київський музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків) [Китайський живопис, 1968; Факторович, 1977, с. 242-245; Сумський художественний музей, 1988, с. 135-138; Гамянін, 2001а]; А. Ковалівський визначав, що найбільша збірка речей китайського мистецтва знаходиться у Державному історичному музеї, частина з яких належить до старого харківського фонду [Ковалівський, 1961, с. 116]. В інших містах ці фонди були законсервовані за відсутністю фахівців-китаєзнавців.

6. сучасний період розвитку українського китаєзнавства, пов'язаний з відновленням традицій вітчизняної науки (1991 – ...). 24 серпня 1991 року Україна отримала незалежність й стала на шлях розбудови власної держави, де одним з найважливіших питань є встановлення та розвиток відносин з провідними країнами світу. До цих країн безперечно належить і Китай. Через це дуже важливим є відтворення та розвиток національної школи китаєзнавства в Україні, яке має свою історію, свою спадщину і традицію вивчення. В цьому напрямку на сьогодні вже зроблені важливі кроки.

Рішенням Президії НАН України в Інституті мовознавства був створений відділ сходознавства, який очолив китаїст професор В. Седнев. В листопаді 1991 року на базі цього відділу було створено Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, який очолив сходознавець із світовим ім'ям академік Омелян Пріцак. З самого початку існування в інституті приділялася велика увага розбудові та розвитку досліджень класичного та сучасного Китаю, якими займалися В. Седнев, С. Нікіщенко [Никищенко, 1995; Никищенко, 1995а; Никищенко, 1995б; Нікіщенко, 1997; Нікіщенко, 1997б; Нікіщенко, 1997в; Нікіщенко, 1997г; Нікіщенко, 1997д; Никищенко, 1998; Никищенко, 1998а], В. Величко [Величко, 1991; Величко, 1992; Величко, 1993; Величко, 1993а; Величко, 1993б; Величко, 1993в], Г. Хорошилов, С. Кошовий. Досліджуються окремі народи Китаю. Так О. Огнева досліджує тибетську культуру. Крім того, вона про-водить певні компаративні дослідження, порівнюючи культуру України та Сходу (Китаю, зокрема) [Огнева, 1993; Огнева, 1995]. Інститут сходознавства вшанував пам'ять першого українського синолога Бориса Курца поновивши видання збірника “Сходознавства”, перший номер якого вийшов в 1997 році. В цьому науковому закладі відбувся й перший в незалежній Україні захист кандидатської дисертації з китаєзнавства – С. Нікіщенко “Сталі концепції у зовнішній політиці КНР (відносини з Японією, Кореєю та В'єтнамом)”. Пізніше в Інституті було захищені ще дві кандидатські роботи – В. Кіктенка

“Становлення українського китаєзнавства. (XVIII ст. – 41 р. XX ст.)” (1999 р.) та В. Гамяніна “Трансформаційні процеси в історії Китаю новітнього часу (1911 – 1949)” (2000). Загальними напрямками розвитку китаєзнавства в Інституті на сьогодні є історія, історіографія та джерелознавство українсько-китайських відносин й українського китаєзнавства [Кіктенко, 1997; Кіктенко, 1998; Кіктенко, 1998а; Кіктенко, 1999; Кіктенко, 1999а; Кіктенко, 2000; Кіктенко, 2001; Кіктенко, 2001; Кіктенко, 2001а]; соціально-політичні, ідеологічні та культурні перетворення в китайському суспільстві першої половини ХХ століття [Гамянін, 1997; Гамянін, 1997; Гамянін, 1998; Гамянін, 1998а; Гамянін, 1998в; Гамянін, 1998; Гамянін, 1999; Гамянін, 2000; Гамянін, 2000б]; дослідження та каталогізація предметів китайського мистецтва у зібраннях музеїв України [Гамянін, 2001]; визначення базових категорій китайської традиційної культури [Гамянін, 2001а; Гамянін, 2002; Кіктенко, 1997]; переклади класичних літературних та філософських текстів [Чжу Цзицін, 1998; Гамянін, 1998б; Сима Цянь, 2001; Гамянін, 2001б]. 1999 року в Інституті започатковано суспільно-політичне видання присвячене сучасним проблемам розвитку українсько-китайських відносин “Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение” (видано п’ять номерів).

В інших наукових та науково-освітніх закладах України також проводяться дослідження Китаю, насамперед його сучасного соціально-політичного та економічного розвитку. З’являються молоді фахівці. Так у травні 2002 року відбувся захист дисертації ““Тайванська проблема” в зовнішній політиці США в 1990-і роки” молодим вченим Макаром Тараном [Таран, 2002а], який одначе на сьогодні в Україні вже є одним з провідних фахівців у цьому складному питанні. Він оприлюднив низку відповідних публікацій [Таран, 1998; Таран, 1999; Таран, 2000; Таран, 2001; Таран, 2001а; Таран, 2001б; Таран, 2001в; Таран, 2002].

В даний період було проведено певну кількість наукових семінарів та наукових конференцій окремі з яких мали міжнародний статус. Дві конференції, що були присвячені проблемам розвитку українсько-китайських відносин проходили в Пекіні у 1993 році “Україна – Китай: шляхи до співробітництва” та у 1995 “Китай – Україна: шляхи до співробітництва”. Матеріали цих конференцій було надруковано окремими виданнями китайською мовою [Україна – Китай, 1993; Китай – Україна, 1995].

50 річниця заснування Китайської Народної Республіки українські китаєзнавці разом зі своїми китайськими колегами та науковцями з інших країн також відзначили науково-практичною конференцією. 5 березня 2002 року Інститут разом з Українським центром розвитку зв’язків з Китаєм виступили організатори конференції “Україна – Китай: стратегічне партнерство Європи та Азії. До 10-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР”, яка була проведена під патронатом Комітету з закордонних справ Верховної Ради України та Київської міської адміністрації (матеріали конференції було надруковано у п’ятому номері журналу “Україна–Китай: інформаційно-аналітичний огляд”).

23–30 квітня 2002 року відбулись Дні культури України в КНР, в рамках яких пройшли виступи Національного ансамблю солістів “Київська камера”; скрипаля Олеса Семчука (аспіранта Національної музичної академії України); піаніста Вадима Холоденка (Президентський стипендіат, лауреат міжнародних конкурсів); солістки Національної опери України Наталі Миколаїшини; Заслуженого артиста України, соліста Національної опе-

Рис.46. Статуя Гуаньїнь. Китай. XIV – XVII столїття. Із зібрань Київського музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків

торський економіко-гуманітарний інститут; Дніпропетровський державний університет; Донецький державний університет; Запорізький педагогічний інститут.

В. Седнев продовжує викладання китайської мови, засновує Інститут “Схід – Захід” (нині Інститут східних мов (Київський національний лінгвістичний університет)), вивчає українсько-китайські відносини на сучасному етапі, досліджує зовнішню політику Китаю у другій половині XX столїття тощо [Седнев, 1992; Седнев, 1994; Седнев, 1994а; Седнев, 1994б; Седнев, 1999; Седнев, 1999а; Седнев, 1999б; Седнев, 1999. № 1; Седнев, 1999в; Седнев, 2000; Седнев, 2000а; Седнев, 2000; Седнев, 2000б; Sednev, 2000; Седнев, 2001; Седнев, 2001а; Седнев, 2001].

Дослідження різнопланових аспектів економічного розвитку Китаю як сучасного періоду так й давніх часів продовжує В. Величко. Дослідник вивчає сектори економіки Китаю; процеси, що пов’язані з реформуванням економіки; зовнішньоторгові відносини; економічне районування; розвиток спеціальних економічних зон й особливу увагу приділяє українсько-китайським торгово-економічним відносинам [Величко, 1994; Величко, 1994а; Величко, 1994б; Величко, 1995; Величко, 1995а; Величко, 1999; Величко, 1999а; Величко, 2000; Величко, 2000; Величко, 2000; Величко, 2000; Величко, 2000; Величко, 2000].

Про значний інтерес Китаю свідчить посилення інституційного процесу –

ри України Тараса Штонди; Заслуженого артиста України, соліста Національної опери України Ігоря Борка; солістки Національної опери України Лілії Гревцової; танцюриста Сергія Марченка (керівник групи модерного танку, театру “KiNetik-театру” при центрі сучасного мистецтва “БРАМА”) та пройшли художня виставка “Україна. Світ живопису”, фотовиставка “Україна: Час. Події. Люди”, виставка “Українське народне декоративне мистецтво XIX – XX ст.”.

Важливим чинником для успішного розвитку українського китаєзнавства на сучасному етапі є заснування викладання китайської мови у вищих навчальних закладах – це Київський національний університет ім. Тараса Шевченка; Інститут східних мов (Київський національний лінгвістичний університет), на базі якого проводиться щорічна всеукраїнська олімпіада східних мов; Київський інститут лінгвістики і права; Київський міжнародний університет; Інститут сходознавства Харківська колегія; Краматорський економіко-гуманітарний інститут; Дніпропетровський державний університет; Донецький державний університет; Запорізький педагогічний інститут.

створена значна кількість громадських та комерційних установ: Український центр розвитку зв'язків з Китаєм, Фонд "Далекій Схід", Китай-клуб та ін. Продовжує свою роботу установа, що була створена за часів СРСР – Товариство "Україна – Китай".

* * *

Слід зазначити, що цілковите розв'язання питання історії розвитку китаєзнавства в Україні та українсько-китайських відносин у XVIII – XX ст.ст. можна вирішити за умови вирішення наступних питань: 1) залучення до дослідження матеріалів російських і китайських архівів, отримання матеріалів із архівів Служби безпеки України (матеріали колишнього НКВД та КДБ СРСР), 2) вивчення джерел комплектування китайських зібрань у фондах музеїв України, 3) пошук можливих центрів китаєзнавства в Україні (що мають співпасти з науково-освітніми центрами), 4) пошук та дослідження джерел, пов'язаних з діяльністю Російської духовної місії в Пекіні, 5) дослідження долі Українців в Китаї від часів Київської Русі до другої половини XX століття: руська гвардія, військові та гражданські полонені, "руська сотня", українські православні місіонери, перебування у наукових відрядженнях студентів Київського комерційного інституту на початку XX ст., участь українців у бойових діях в під час національно-визвольного руху у 20–30-ті роки XX століття визволенні Китаю від японських мілітаристів й т.д., 6) розвиток українсько-китайських відносин у другій половині XX ст. та стан китаєзнавства в Україні в даний період, 6) вивчення долі китайців в Україні з давніх часів до другої половини XX століття.

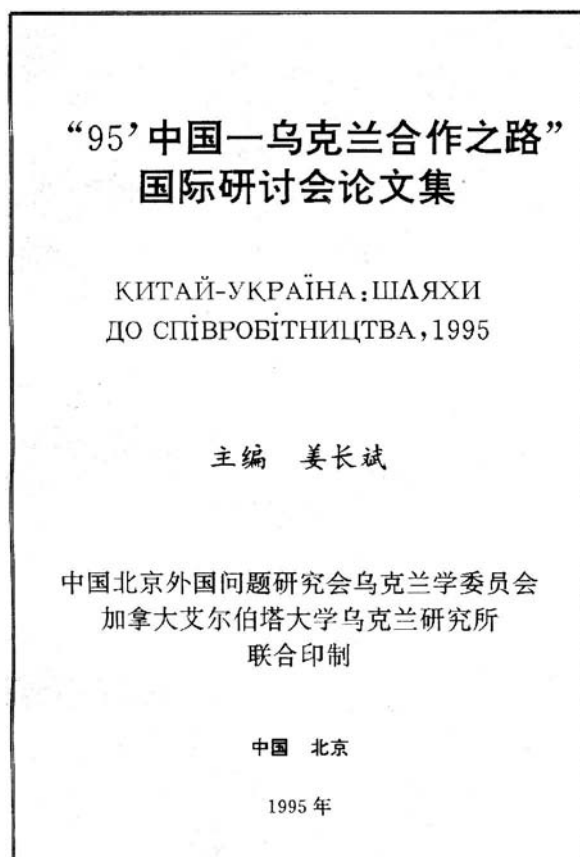
Отже отримані результати дослідження відкривають новий напрямок у відносинах Україна–Схід та встановлюють наукові пріоритетів України в галузі китаєзнавства. В дослідженні відтворено генетичний зв'язок в українському китаєзнавстві, продемонстровано його традиції та особливості, мотивації та спрямування розвитку. Автором визначено та досліджено наукову спадщи-

“乌克兰 — 中国合作之路”
研讨会论文集
(1993年9月于基辅举行)

中国北京
乌克兰学委员会

一九九四年五月

Рис.47. Титульна сторінка матеріалів конференції "Україна – Китай: шляхи до співробітництва" (1993)

ну цілої низки українських китаєзнавців, встановлено факт існування київської школи практичного сходознавства взагалі і китаєзнавства зокрема. Все це має надати нового імпульсу в українсько-китайських відносинах й відродженню сучасного китаєзнавства в Україні.

Рис.48. Титульна сторінка матеріалів конференції “Китай – Україна: шляхи до співробітництва” (1995)

Рис. 49. Титульна сторінка п'ятого номеру журналу "Україна-Китай: інформаційно-аналітичний огляд".

Рис.50. Делегація адміністрації міста Ухань разом з представниками Оргкомітету конференції "Україна – Китай: стратегічне партнерство Європи та Азії. До 10-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР"

Рис.51. Проспект програми заходів “Днів культури України в КНР”

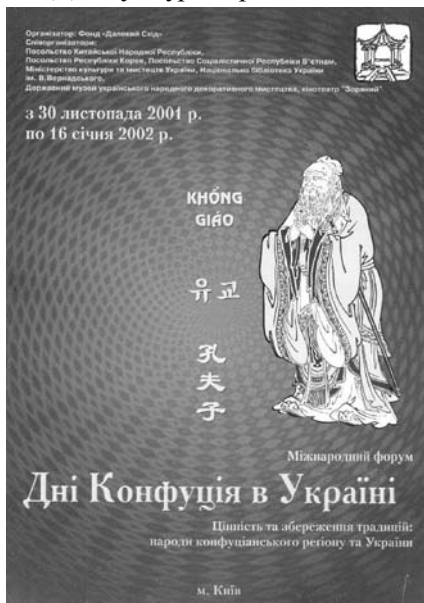

Рис. 52. Обкладинка програми заходів у рамках проведення “Днів Конфуція в Україні”, які проходили з 30 листопада 2001 року по 16 січня 2002 року та були організовані Фондом “Далекий Схід”

В и с н о в к и

ЛІТЕРАТУРА

Алехина С. В. Чтобы состоялся межкультурный диалог // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. 2 (3) спецвыпуск.

Андреева С. Г. Пекинская духовная миссия в период восстания ихэтуаней (1898 – 1901) // Общество и государство в Китае. XXXI научная конференция. Москва, 2001.

Албазин. 1651 – 1689. Краткая заметка об его возникновении, существовании и осаде его китайскими войсками. (Составлена по Шпекту, Грум-Гржимайло и 10 книгам “Истории маньчжурского народа”). (Приложение к №2034 “Черниговских губернских ведомостей”). Чернигов, 1899.

Алексий [Виноградов] иеромонах. Китайская библиотека и ученые труды членов Императорской Российской Духовной и Дипломатической Миссии в г. Пекине или Бэй-цзине (в Китае). Санкт-Петербург, 1889.

Амвросий [Орнатский] иеромонах. О пекинском монастыре, в Китайской Империи находящемся. Ч. II., ст. 1., п. 6. // История российской иерархии. В VII ч. Москва, 1810.

Андреева С. Г. Пекинская духовная миссия в период восстания ихэтуаней (1898 – 1901) // Общество и государство в Китае. XXXI научная конференция. Москва, 2001.

Андреевич В. Краткий очерк истории Забайкалья. Петербург, 1897.

Аргонский Б. Пекинские “Бонапартисты” (Что происходит в Китае) // Библ. газеты “Звезда”. 1924. № 7.

Ба Цзинь. Сім’я. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1976.

Базиянц А. П., Гринкруг И. М. Три проекта организации изучения восточных языков и Востока в России в XVIII – XIX столетиях // Формирование гуманистических традиций отечественного востоковедения (до 1917 года). Москва, 1984.

Бантыш-Каменский Н. Н. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год. Казань, 1882.

Бао Сухун. Стан вивчення української мови в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Бао Сухун. Українська еміграція та Україна // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою). (Китайською мовою).

Бараев В. Древо: декабристы и семейство Кандиных. Москва, 1991.

Бартольд В. История изучения Востока в Европе и в России. Лекции читанные в Императорском Санкт-Петербургском Университете. Санкт-Петербург, 1911.

Белецкий П. А. Китайское искусство. Очерки. Киев, 1957.

Беляев Л. А. Христианские древности: Введение в сравнительное изучение. Москва, 1998.

Белякевич И. И. Отношение Лиги наций и США к нападению Японии на Китай и оккупации Маньчжурии в 1931 году. Из истории начального этапа мюнхенской политики сговора империалистических держав против СССР // Уг.зап. Львовского гос. Ун-та, т. (XVII), серия ист., вып.4, 1949.

Белякевич И. И. Из истории Китая в период “Троецарствия” и Западно-Цзиньской империи. К вопросу о генезисе китайского феодализма // Научные записки Одесского государственного педагогического института. 1940. III.

Богословский В. В. Происки Пекина в Африке. Киев. 1978.

Бондаренко К. Український міністр оборони Китаю // ППК: політика і культура. 30 квітня. 1999 р.

Борисенко Б. Китай у боротьбі за визволення. Харків, 1927.

Боротьба за єдиний національний антияпонський фронт в Китаї. Збірник. Київ, 1938.

Бретштейндер Э. В. Русь и Асы на военной службе в Китае // Живая старина. 1894. № 1.

Бродский Р.М. Развитие японо-китайского конфликта в 1915 г. // Ученые записки ЛГУ им. Ив. Франко. Т. 10. Вып. 3. Львов, 1948.

Бродский Р.М. Предъявление Японией 21 требования Китаю // Ученые записки. Ужгородский государственный университет. Т. 2, 1949.

Бродский Р.М. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на развитие революционного движения в Китае // 40 років Великого Жовтня. Львів, 1957.

Бродский Р.М. Первый этап китайской новодемократической революции (1917 – 1927 гг.). Львов, 1959.

Бродский Р.М. Рец. на: Горелик С. Б. Политика США в Маньчжурии в 1898 – 1903 гг. и доктрина “открытых дверей” // НАА. 1960. № 4.

Бродський Р.М. Історіографія американо-російських відносин на Далекому Сході в кінці ХІХ – на початку ХХ століття // Доповіді та повідомлення Львівського Державного Університету. Вип. 1. Ч. 1. 1961.

Бродский Р.М. и др. Рец. на : Всемирная история Т. 7. Москва, 1961 // Вопросы истории. 1961а. № 10.

Бродский Р.М. Из истории русско-американских отношений в Китае во время Синьхайской революции // Вестник ЛВГУ им. Ив. Франко. Серия ист. Вып. 1. 1962.

Бродский Р.М. Об особенностях колониальной политики американского империализма в Китае накануне и в период Синьхайской революции // Против фальсификации истории колониализма. Москва, 1962а.

Бродский Р.М. Из истории дальневосточной политики США и русско-американских отношений в Китае накануне и в период востания ихэтуаней // Вестник ЛВГУ. 1963. № 8. Вып. 2.

Бродский Р.М. Экспансия США в Северо-Восточном Китае и на русском Дальнем Востоке в период довоенного империализма 1898 – 1914 гг. В 2-х ч. Москва, 1964.

Бродский Р.М. Американская экспансия в северо-восточном Китае 1898 – 1905. Львов, 1965.

Бродский Р.М. Экспансия США в Северо-Восточном Китае и на русском Дальнем Востоке в период довоенного империализма 1898 – 1914 гг. Автореф., д. и. н. Москва, 1965а.

Бродский Р.М. Дальневосточная политика США накануне первой мировой войны. Москва, 1968.

Бродський Р.М., Енольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки (1870 – 1918). Київ, 1971.

Биковський Лев. У службах українській книжці / Упорядкування Л. Винара, Я. Ісаєвича. Львів, 1997.

Бродський Р. Рецензія на кн.: [Смедли А. и Эми Сяо. Рассказы о Китае. Рассказы о Китае. Харьков, 1934.] // Залп. 1934. № 12.

Броун В. Хвилі китайської революції. Харків, 1927.

Булгаков П. Уравнения со многими неизвестными. Письма в редакцию "Южного края". Харків, 1901.

В трущобах Маньчжурии и наших восточных окраин. Сборник очерков, рассказов и воспоминаний военных топографов. / Под ред. М. Н. Левитского. Одесса, 1910.

Вальская Б. Путешествие Егора Петровича Ковалевского. Москва, 1956.

Великі колоніальні революції. (Китай, Індія) / Підручник для комсомольського політнавчання. (Ідейний зліт комсом. активу). Вип. 2. Харків, 1931.

Величко В. Политика "третьей линии" и ее влияние на социально-экономическое развитие КНР. Москва, 1988.

Величко В. Економічна реформа в КНР: досвід, основні результати та перспективи // Економка України. 1988а. № 10.

Величко В. 40 років КНР: політика реформ і відкритості // Політична думка. 1989. №9.

Величко В. Економічне районування у теорії та практиці господарювання у Китаї // Економіка України. 1989а. № 8.

Величко В. Особенности экономического районирования в Китае // Новое в изучении Китая. Выпуск 2. Москва, 1990.

Величко В. Развитие территориального планирования опыт 80-х годов // Современный Китай политика, экономика, культура. Вып. III. Москва, 1990а.

Величко В. Реформа экономической работы в НОАК // Тыл вооруженных сил. 1990. № 7.

Величко В. Региональные аспекты экономической политики Китая // Вестник Российского географического общества. Серия "Экономическая география". Вып.21. Ленинград, 1991.

Величко В., Ян Сюецзюнем, Чан Сефеном. Економіка зарубіжних країн. З досвіду Китаю // Економіка України. 1992. № 6.

Величко В. Джерела з регіональної економічної історії Китаю // Східний світ. 1993. № 2.

Величко В. Историчні корені формування ринкового господарства у Китаї / / Східний світ. 1993а. № 1.

Величко В. Соотношение кочевого и оседлого хозяйства в Китае // Вестник Симферопольского университета. Вып. 48. 1993б.

Величко В. Чи обумовлений історично перехід Китаю до ринкового господарства? (До проблеми традиційних засад формування відносин власності) // Східний світ. 1993в. № 2.

Величко В. Механізм та пріоритети зовнішньоекономічної діяльності Тайваню // Економіка України. 1994. № 12.

Величко В. Розвиток приватного сектора китайської економіки // Політика і час. 1994а. № 10.

Величко В. Чжуну цзинці хецзо цзегоу (Структура українсько-китайського економічного співробітництва) // Гоцзі дуйвай маої яньцзю (Дослідження з

питань зовнішньої торгівлі). Пекін, 1994б. № 10.

Величко В. Лунь чжунго цзінци году сінде тічжи (Про перехідний характер економічної системи Китаю) // Бейцзін дасюе сюебао. Цзінци яньцзю (Науковий вісник Пекінського університету. Економічні дослідження). 1995. № 8.

Величко Валентин. Реструктуризація українсько-китайської торгівлі: необхідність і можливість // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995а. (Китайською мовою).

Величко В. В. Китайская Народная Республика как внешнеторговый партнер Украины // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999. № 1.

Величко В. Новаторський характер спеціальної економічної зони міста Шеньчжеєй // Економіст. 1999а. № 11.

Величко В. З історії районування Китаю // Східний світ. 2000. № 1.

Величко В. Макрогеоморфологічний контур і китайська економіка // Сходознавство. 2000. № 8.

Величко В. В. Природно-географическое положение Китая: разнообразие на фоне закономерностей // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.

Величко В. Економічний механізм міжрегіонального співробітництва (на прикладі Китаю) // Політика і час. 2000. № 8.

Величко В. Економічна складова міжрегіональних зв'язків // Економічний часопис. 2000. № 6.

Величко В. Регіональні аспекти торговельно-економічного співробітництва України з Китаєм // Вісник Харківського державного економічного університету. 2000. №2.

Величко В. Ресурсная база китайской экономики // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 2.

Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. Тверь, Москва, 1997.

Ветров Б. В. Рідкісні видання про Китай // Соціалістична Харківщина. 21 грудня 1950.

Ветров Б. В. Положение рабочего класса и начало пролетарского движения в Шанхае (1919 – 1921 гг.) // Научные доклады высшей школы . Ист. науки. Москва, 1959. №4.

Ветров Б. В. “Движение 4 мая” 1919 р. в Шанхае // ХГУ. Ученые записки. Т. 177. Труды исторического ф-та, т. 8. Харьков, 1961.

Ветров Б. В. Начало распространения марксизма-ленинизма в Шанхае (1917 – 1920) // Харьк. ГУ. Ученые записки. Т.128. Труды каф. Истории КПСС. Т. 10. Харьков, 1962.

Ветров Б. В. Економічне становище Шанхая та революціонізація національної буржуазії в 1914 – 1921 рр. // Харьк. ГУ. Ученые записки, т. 124. Труды ист. ф-та. Т. 9. Харьков, 1962а.

Ветров Б. В. Развитие революционного мировоззрения Сунь Ят-сена в 1917–1922 гг. // Ученые записки (ХГУ). 1963. Т. 143. Вып. I.

Ветров Б. В. Общественное движение в Шанхае в 1917 – первой половине 1920 г. К. и. н. Автореф. Киев. 1964.

Ветров Б. В. О проблемах социальной структуры китайского рабочего

Л і т е р а т у р а

класа в сучасний період // Проблеми вивчення положення робочого класу в Китаї. 4. 1. Москва, 1972.

Ветров Б. В. Традиційні структури і середні шари в країнах Сходу // Середні (міські) шари в розвиваючихся країнах Азії і Африки. 4. II. Москва, 1972а.

Ветров Б. В. К вопросу о х-ре, аграрных отношений в Китае (проблема традиции и современность) // деревня современного Востока: основные пути эволюции. Москва, 1973.

Ветров Б. В. О некоторых методологических аспектах изучения социально-экономического строя традиционного Китая // ОГК. 4 - я конференция, Тезисы и доклады. Вып. I. Москва, 1973а.

Виленский В. Современный Китай / Страны и народы в эпоху мировой революции. Харьков, 1925.

Виленский-Сибиряков В. Сун-Ят-Сен. Харьков, 1925.

Військова карта. Збірка дитячих оповідань / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1959.

Внешняя политика государства Цин в XVII веке / Институт востоковедения Академии Наук СССР. Москва, 1977.

Войтинский Г. Н. Империалисты в Китае. Харьков, 1924.

Волковинский В. И. Советско-китайские отношения и антисоветские происки международной империалистической реакции в Китае (1917 – 1929). Автореф. к.и.н. Киев, 1961.

Волнения в Китае / Под ред. И. В. Конова. Вып. 1. Одесса, 1900.

Волошин Я.М. В новом Китае. Впечатления врача-хирурга. Одесса, 1957.

Воробьев П. И. К истории русско-китайских отношений в XVII в. // Доклады группы востоковедов на сессии Академии Наук СССР. 20 марта 1935 г. / Труды Института востоковедения. XVII. Москва, Ленинград, 1936.

Востоковедение / Київський Торговельно-Промисловий Технікум. Труды Высшего Семинара Востоковедения под руководством проф. Б. Г. Курца. Киев, 1925.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926 – 1929 [Звіт]. Харків, 1929.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926 – 1930. Одеса, 1930.

Всеукраинская научная ассоциация востоковедов и ее деятельность за 1926 год // Східний світ. 1927. № 1.

Гамянін В. І. Китай початку ХХ століття очима Чжу Цзиціна (на матеріалі саньвень раннього періоду творчості 1921 – 1931) // Сходознавство. 1997. №1.

Гамянін В. І. Эссеистика Чжу Цзыцина и новая литературная традиция Китая ХХ столетия // Тезисы докладов VIII Международной научной конференции “Китай. Китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы”. Москва, 1997.

Гамянін В. І. Чжу Цзицін і проблеми лінгволітературної спадщини в історичному розвитку Китаю ХХ століття // Сходознавство. 1998. №2.

Гамянін В. І. Чжу Цзицін і саньвень нового Китаю // Всесвіт. 1998а. №4.

Гамянін В. І. Класична проза Китаю (вибрані переклади з давньокитайської та сучасної китайської) // Джерело перлин. Хрестоматія східних літератур. Київ, 1998б.

- Гамянін В. І. Нове життя китайської саньвень // Сходознавство. 1998в. №3-4.
- Гамянін В. І. Становлення історического свознання Чжу Цзыціна (к 100-летію со дня рождеіня и 50-летію со дня смерті) // Тезисы докладов ІХ Международной научной конференции “Китай. Китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы”. Москва, 1998.
- Гамянін В. І. Проблема періодизації історії Китаю 1-ї половини ХХ століття // Сходознавство. 1999. №7-8.
- Гамянін В. І. Визначення динаміки становлення ідеологічного забезпечення китайського суспільства у 1-й половині ХХ сторіччя // Сходознавство. – 2000. – №11-12. – С.43-58.
- Гамянін В. І. Трансформаційні процеси в історії Китаю новітнього часу (1911 – 1949). Автореф. канд. дис. Київ, 2000а.
- Гамянін В. І. Функціональні особливості деяких концептів особистості у Китаї 1-ї половини ХХ століття // Східний світ. 2000б. №1-2 (1997).
- Гамянін В. І. З традиції благопожаіань в імператорському Китаї // Східний світ. 2001. №1 (2000).
- Гамянін В. І., Г. І. Біленко. Колекція китайського живопису в Київському музеї мистецтв. // Східний світ. 2001а.
- Гамянін В. І. Конфуціанський трактат “Чжун Юі” (до питання перекладу категорії “чжун-юі”). Трактат “Чжун Юі” (переклад з давньокитайської) // Східний світ. 2001б. №1-2 (1999).
- Гамянін В. І. До питання про визначення поняття “чжун-юі” // Східний світ. 2002.
- Гао Сюінь. Широкие перспективы развития китайско-украинского торгово-экономического сотрудничества // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Гао Юйбао. Я хочу вчитись. Повість / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1959.
- Георгіевский С. Важность изучения Китая. Петербург, 1890.
- Герасимчук М. Структура української промисловості та технологія нових інвестиційних гарантій // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Гиришман Г. Медицинские заметки из поездки в Китай // Протоколы Харьковского медицинского общества. 1876. Вып. 1.
- Глукина А. Е. Николай Иосифович Конрад (К семидесятилетию со дня рождения) // Проблемы востоковедения. 1961. №1.
- Головачева Л. И. Путешествие в Китай // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Друге видання. Київ, 1993. (Перше видання. Париж, 1987).
- Гольденберг В. А. История древнего Востока. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Харьков, 1954.
- Гольденберг В. А. История древнего мира. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета. Харьков, 1956.
- Гончарук А. З. Україна і суспільно-політичні погляди на сучасні реформи в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Гончарук Андрій. Соціально-політичні проблеми реформ в Китаї і Україні

Л і т е р а т у р а

// Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Гончарук А. З. Доки не стерлася добра пам'ять... // Політика ? час. 1999. №2.

Гончарук А. З. Китай на порозі нового тисячелеття. Отметив свое 50-летие, Китайская Народная Республика уверенно шагает в будущее // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999а. № 1.

Гончарук А. З. Украина и Китай: время не ждет // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 2 (3) спецвыпуск.

Гончарук А. З. Украина и Китай перед лицом вызовов XXI-го века // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. № 1 (4) спецвыпуск.

Горбачева З. И., Тихонов Д. И. Из истории изучения Китая в России // Советское востоковедение. 1955. № 2.

Григорьев В. Об отношении России к Востоку. Речь произнесенная исправляющим должност профессором В.Григорьевым. [Одесса], 1840.

Гу Хуа. Подружня вірність / Пер. з кит. Іван Чирко. // Всесвіт. 1989. №10.

Гу Чжунхун. Щодо кримської проблеми // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Гуревич А. Китайська революція та її особливості. Харків, 1927.

Гуревич А. Е. Китайская Народная Республика. Рекомендательный указатель литературы / Редактор Г. Ефимов. Ленинград, 1950.

Гурницкий К. И. Агатагел Ефимович Крымский. Москва, 1980.

Гус М. С. Британский империализм и Восток. Харьков, 1926.

Гэн Эрлин. Система имен человека в традиционной китайской культуре // Сходознавство. 1997а. №3-4.

Гэн Эрлин. Языковая политика в Китае // Сходознавство. 1997. №2.

Да сюе – Велике вчення // Всесвіт. 1989. №10.

Данько Ірина. Інвестиційний чинник реформування економіки України і Китаю // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Дацьшен В. Г. История изучения китайского языка в Российской империи. Красноярск, 2000.

Данзан Л. Алтан Тобчи (“Золотое сказание”). Москва, 1973.

Демин Э. В. 290 лет со дня смерти Д. И. Многогрешного // Знаменательные и памятные даты (биографический указатель краеведческой литературы). Улан-Удэ, 1992.

Демин Э. В. Две “Украины” одного гетьмана // “Соел”. Улан-Уде, 1993. № 9.

Дикарев А. Д., Лукин А. В. Три путешествия по Китаю. Москва, 1989.

Динкевич А. И. О Константине Михайловиче Попове (1900 – 1982) // Слово об учителях: московские востоковеды 30–60-х гг. Москва, 1988.

Дідусь – кам'яна голова. Збірка казок / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1958.

Дідусь – кам'яна голова. Інша збірка казок / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1976.

Діти нового Китаю. Дитячі оповідання / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1955.

Дмитриченко В. С., Шинкарук В. И. Розвиток філософської думки в стародавньому Китаї. Київ, 1958.

Дороги Китая. Стихи. / Пер. с кит. Л. Роганов // Советская Украина. 1956. № 4.

- Ду Пенчен.* У мирні дні. Повість / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1961.
- Дубинов П. Г.* Аграрные преобразования в КНР // Научные труды Житомирского сельскохозяйственного института. Т. 4. Житомир, 1957.
- Дубровская Д. В.* Миссия иезуитов в Китае. Москва, 2000.
- Дун Сяоян.* Українсько-російські відносини та їх стратегічне значення // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Дусь Д.* КПК – ведущая и направляющая сила Китая // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Дятленко Н.* Великий празник китайского народа. (5-я годовщина КНР) // Коммунист Украины. 1954. № 9.
- Дятленко Н.* Китайский народ идет по ленинско-сталинскому пути // Коммунист Украины. 1953.
- Є Чжосінь* Сучасне економічне становище та реформа в Україні // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Ефименко П. П.* Первобытное общество // Очерки по истории палеолитического времени. Издание 3, переработанное и дополненное. Киев, 1953.
- Жэнь Фей.* Китайско-украинские торгово-экономические отношения на пороге XXI века // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези Міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці християнства. Київ, 2000
- Жэнь Фей.* Проблемы и перспективы развития торгово-экономического сотрудничества между Китаем и Украиной // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000а. № 1.
- Жэнь Фэй.* Китайско-украинское торгово-экономическое сотрудничество на пороге XXI века // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Жулинський Микола.* Верховна Рада України: проблеми і перспективи // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Жулинський Микола.* Роздуми біля підніжжя гори Сяньшань (замість післямови) // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995а. (Китайською мовою).
- Завгородній Ю. Ю.* Україна і буддизм: до історії контактів (XVII – початок XX ст.) // Східний світ. 2000. № 2.
- Замотайло И.* Конфуцианство и даосизм // Известия Одесского библиографического общества. 1915. т. IV. Вып. III-IV.
- Замотайло И.* Неопубликованный перевод Дао-дэ-цзина архимандрита Даниила (Сивиллова) // Известия Одесского библиографического общества. 1915а. Вып. V-VI.
- Захарин Д.* Маньчжурия и Корея. Очерк природы, истории и населения этих стран. Одесса, 1904.
- Земляк І.* Що діється в Китаї // Неплатний додаток до газети “Червоноармієць”. – Харків, [?].
- Іванов А. И.* Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского военно-исторического общества. 1914. Т. 3.
- Іванкін І.* Гармонія пензля і туші // Всесвіт. 1989. №10.

Л і т е р а т у р а

Іваньо І. В., Шанкарук В. І. Философское наследие Григория Сковороды // Сковорода Г. Сочинения в двух томах. Т. 1. Москва, 1973.

Ігнатович В., Розов Л. На История Далекому Сході. Харків, 1930.

Іпатов А. С. Российская духовная миссия в Пекине: уникальный опыт межгосударственных отношений // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези Міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці християнства. Київ, 2000

Ісаєнко Ж. Кантонское восстание // Студенческие научные работы Киевского государственного университета. Сб. XII. Киев, 1952.

Історический очерк христианской проповеди в Китае // Труды Киевской Духовной Академии. 1860. Кн. IV.

Істория отечественного востоковедения до середины XIX века. Москва, 1990.

Істория отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. Москва, 1997.

Кан Шао Бан. Порівняльний аналіз переходу до ринкової економіки України та Китаю Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Кафаров П. Русское поселение в Китае в первой половине XIV века // Живая старина. 1894. № 1.

Кафаров П. Старинные следы христианства в Китае // Восточный сборник. Т. 1. Вып. 1. СПб., 1872.

Кафаров П. Старинные следы христианства в Китае // Восточный сборник. Т. 1. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1872.

Кіктенко В. О. Неоміфологія стародавнього Китаю // Матеріали тижня студентської науки. – К.: Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. Студентське наукове товариство. 1996.

Кіктенко В. О. Борис Курц і становлення української синології // Сходознавство. 1997. № 1.

Кіктенко В. А. К определению категории первоначальной сущности Поднебесной // Тезисы докладов VIII Международной научной конференции “Китай. Китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы”. Москва, 1997.

Кіктенко В. О. Невідоме джерело для дослідження китаєзнавчої спадщини архімандрита Софронія [Грибовського] // Сходознавство. 1998. № 3.

Кіктенко В. О. Українці на чолі Пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській імперії // Сходознавство. 1998а. № 2.

Кіктенко В. О. Дослідження Китаю в Україні у XIX-на початку XX століття (науково-освітній період і проекти інституалізації китаєзнавства в Україні) // Сходознавство. 1999. № 9-10.

Кіктенко В. О. Китаєзнавчі студії в Україні на початку XX ст.: становлення київської школи практичного китаєзнавства (1913 – 1918) // Сходознавство. 1999а. № 6.

Кіктенко В. О. Становлення українського китаєзнавства. (XVIII ст. – 41 р. XX ст.). К. і. н. Автореф. дис. Київ, 1999.

Кіктенко В. О. Дослідження давньокитайської філософії в роботі О. Козлова “Нариси з історії філософії” // Тези наукової конференції Четверті читання Кримського. Київ, 2000.

Л і т е р а т у р а

Кіктенко В. О. Джерела з історії Російської духовної місії в Пекіні у фондах Інституту рукопису НАН України // V Міжнародні сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ, 2001.

Кіктенко В. А. Источники по истории российской духовной миссии в Пекине в фондах Института рукописи НАН Украины // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.

Кіктенко В. О. Джерела з історії Російської духовної місії в Пекіні у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України // Східний світ. 2001а.

Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920 – 1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід”// Україна в минулому. Вип.4. Київ, Львів, 1993.

Китай. Литературный сборник / Пер. с кит. под ред. Эми Сяо. [Харьков], 1936.

Кияниченко С. Независимость – это государственный суверенитет плюс дружба с Китаем // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.

Кизя Л. Є. В новому Китаї. Київ, 1955.

Кизя Л. Е. Новое в древнем Китае. Путевые заметки. Киев, 1956.

Кизя Л. Месяц в новом Китае // Советская Украина. 1955. № 1.

Кирієнко К. Героїчна боротьба Червоного війська в Китаї. Харків, Одеса, 1932.

Кирієнко К. Китайські ради перемагають. Харків, 1932.

Кирієнко К. Китайська червона армія. (У боротьбі за владу рад). Харків, 1931.

Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995.

Китайська революція. На допомогу партнаванню // Журнал культпропу ЦК КП(б)У (Історія клясової боротьби й робітничого руху). Вип. 5. Серія 5. 1930/1931 навчальний рік. Київ, 1931.

Китайські прислів'я / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1984.

Китайські народні казки / Упорядник І. Чирко. Київ, 1991.

Китайські повісті та оповідання. Київ, 1955.

Китайський живопис. Каталог. Київський музей західного і східного мистецтва / Упорядник і авт. вступ. статті О. Крижицький. Київ, 1968.

Книга степенная царского родословия. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1913.

Ковалевский Е. П. Кульджа, Чугучак и города западной границы Китайской империи (из неизданных записок) // Мануфактурные и горнозаводские известия. 1842. № 1, № 2.

Ковалевский Е. П. О золотом производстве в Западных областях Китая // Горный журнал. 1845. Т. I. Кн. 1.

Ковалевский Е. П. Путь каравана (из дневника русского офицера при переезде из Семипалатинска в пределы китайских владений // Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений. 1846. Т. 62. № 245.

Ковалевский Е. П. О разработке каменного угля в окрестностях Пекина и о добыче золота в Китае // Горный журнал. 1852. Т. II. Кн. IV.

Ковалевский [Е. П.]. Китай в 1849 и 1850 годах. (Из путевых заметок) // Отечественные записки. 1853. № 3, № 4, № 5.

Л і т е р а т у р а

- Ковалевский Е. [П.]* Путешествие в Китае Е. Ковалевского. В 2-х частях. Санкт-Петербург, 1853а.
- Ковалевский Е. П.* Путешествие в Китай. В 2-х частях. Санкт-Петербург, 1853б.
- Ковалевский, Егор Петрович* // Русский биографический словарь. *Кнаппе–Кюхельбекер* / Издан под наблюдением председателя Императорского Исторического Общества А. А. Поповцева. Санкт-Петербург, 1912.
- Ковалівський А.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII – XX віках // Антологія літератур Сходу. Харків, 1961.
- Ковалівський А.* Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві та Наддніпрянщині (передмова та публікація Валерія Рибалкіна) // Східний світ. 1995. № 2, 1996. № 1.
- Когут Зенон.* Міф про єдину Росію та російсько-українські відносини // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Козлов А.* Очерки из истории философии. Понятия философии. Философия восточная. Киев, 1887.
- Конрад Н. И.* Запад и Восток. Москва, 1972.
- Коркішко М.* Китай / Бібл. селянина за ред. М. Шзерського. Харків, 1925.
- Коросторенко М. К.* Китай наш великий друг і союзник. Київ, 1955.
- Коростаренко М.* Нерушимая дружба советского и китайского народа // Коммунист Украины. 1955а. № 2.
- Косгенко Ю.* Китайский синдром, или какие реформы нужны Украине // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. 2 (3) спецвыпуск.
- Костомаров Н.* Очерки торговли московского государства Санкт-Петербург, 1862.
- Костомаров Н.* Руина // Костомаров Н. “Руина”, “Мазепа”, “Мазепинцы” Исторические монографии и исследования / Серия “Актуальная история России”. Москва, 1995.
- Кочубей Ю.* Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР. Вып. I. (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). Москва, 1988.
- Країни сходу. Історія та сучасність. Збірник статей.* Київ, 1974.
- Краснов А.* Как живут китайцы. Харьков, 1895.
- Краснов А.* Как живут китайцы. 2-е изд. Москва, 1899.
- Краснов А.* Как живут китайцы. 3-е изд. Харьков, 1902.
- Краснов А.* Как живут китайцы. 4-е изд. Хабаровск, 1904.
- Краснов А. Н.* Нужна ли японцам Маньчжурия и Корея // Южный край. 1903. 30 грудня.
- Краснов А. Н.* Пробуждение Китая // Южный край. 1910. 3 липня.
- Краснов А.* Учреждения китайской деревни. Москва, 1897.
- Краснов А. Н.* Чайные округа субтропических областей Азии. Вып. II. Китай, Индия, Цейлон, Колхида. Санкт-Петербург, 1897а.
- Куди зникли фініки? Авторські казки* / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1961.
- Кузнецова Н. А., Кулагина Л. М.* У истоков марксистско-ленинского востоковедения в СССР // НАА. 1963. № 3.
- Куликова А. М.* Проекты востоковедного образования в России (XVIII – 1-я пол. XIX в.) // НАА. 1970. № 4.

Л і т е р а т у р а

- Куликова А. М.* Востоковедение в российских законодательных актах (конец XVII в. – 1917 г.). Санкт-Петербург, 1993.
- Кун А. Ю.* Внешнеэкономическая деятельность: Украина – Китай // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999. № 1.
- Кун А. Ю.* Импорт в Украину из Китая в 1999 году // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.
- Кун А. Ю.* Украина – Китай. Экономические взаимоотношения // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Куриц Б. Г.* Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в пол.XVII века // Журнал народного просвещения. 1912. № 3. Новая серия. XXXVIII.
- Куриц Б. Г.* Земские соборы. Киев, 1912а.
- Куриц Б. Г.* Обзор записок, дневников, путешествий, воспоминаний, писем, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1912б.
- Куриц Б. Г.* Город Верхотурье в XVII веке. (Відбиток). Санкт-Петербург, 1914.
- Куриц Б. Г.* Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса. Москва, 1914а.
- Куриц Б. Г.* Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев, 1915.
- Куриц Б. Г.* Обзор международных торговых и политических сношений России с Китаем. Киев, 1920.
- Куриц Б. Г.* Киевская Контрактовая Ярмарка и Восток // Хозяйство Украины. 1925. №11-12.
- Куриц Б. Г.* Проблемы восточной торговли СССР // Новый Восток. 1925а. №10-11.
- Куриц Б. Г.* Нариси з історії козак-киргизького народу // Техніка, Економіка й Право. 1926. №1(7).
- Куриц Б. Г.* Перспективы развития украинской восточной торговли // Экономический Вестник. 1926а. № 156.
- Куриц Б. Г.* Рынки Украины и Ближний Восток // Хозяйство Украины. 1926б. № 5-6.
- Куриц Б. Г.* До питання про видання матеріалів мандрівників по Україні та Росії // Україна. 1927.
- Куриц Б. Г.* Київський Інститут Народного Господарства за роки 1917 – 1927. Киев, 1927а.
- Куриц Б. Г.* Колониальная политика России и Китая в XVII – XVIII вв. // Новый Восток. 1927б. № 19.
- Куриц Б.* Рецензія на кн.: Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі // Україна. Киев, 1927в. Кн. 1/2.
- Куриц Б. Г.* Рынки Персии и Контрактовая Ярмарка // Экономический Вестник. 1927г. № 26.
- Куриц Б. Г.* Схід, імперіалізм та СРСР. Київ, 1927д.
- Куриц Б.* Рецензія на кн.: [Энгельфельд В. В. Очерки государственного права Китая]. V.V.Engelfeld. Precis de droit constitutionnel chinois. Paris, Societe Anonyme Imprimerie de Navarre. // Изв. юрид. фак-та в г. Харбине. 1925б. т. II.) // Новый Восток. 1927е. № 18.
- Куриц Б.* Звістки чужоземців як історичне джерело // Записки іст.-філол. від. ВУАН. Киев, 1928. Кн. 19.

- Куриц Б. Г.* Из истории торговых сношений России с Китаем в XVII ст. // Новый Восток. 1928а. № 23-24.
- Куриц Б. Г.* Шляхи економічної політики Росії та СРСР на Сході. Київ, 1928б.
- Куриц Б. Г.* Государственная монополия России с Китаем в первой половине XVIII ст. Киев, 1929.
- Куриц Б. Г.* Занепад російсько-китайської торговельної монополії в II половині XVIII в. // Записки іст.-філолог. Від. ВУАН. 1929а. Кн. XXV.
- Куриц Б. Г.* Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях. Харьков, 1929б.
- Куриц Б. Г.* Як повстала державна караванна торгівля Росії з Китаєм у XVII ст. Київ, 1929в.
- Куриц Б. Г.* Занепад російсько-китайської торговельної монополії в II половині XVIII в. Київ, 1930.
- Куриц Б. Г.* Перспективы развития украинской восточной торговли. *Без року видання.*
- Кычанов Е.* Повествование об ойратском галдане Бошокту-хане. Новосибирск, 1980.
- К. А. Б.* Под Кульджей. (Правдивый рассказ). Из воспоминаний походной жизни в Средней Азии. Харьков, 1885.
- Лао Ше.* Серп місяця. Збірка оповідань / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1974.
- Лао Ше.* Сянцзи – верблюдо. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1978.
- Лао Ше.* День народження Сяопо. Повість-казка / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1984.
- Лещенко Л. О.* Провал американської політики ізоляції Китаю. Київ, 1959.
- Лещенко Л. О.* Контроль інфляції та система грошової стабільності // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Лещенко Л. О.* На вістрі великої політики. Президент України і зовнішня політика // Політика і час. 1993а. № 8.
- Лещенко Л. О.* Національні інтереси України і її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. 1993б. № 7.
- Лещенко Л. О.* Стратегія США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. (Відомча публікація МЗС України). 1994.
- Лещенко Л. О.* Китайсько-американські відносини: партнерство і суперництво. (Відомча публікація МЗС України). 1995.
- Лещенко Л. О.* Основні концепції і напрямки зовнішньої політики КНР. (Відомча публікація МЗС України). 1995а.
- Лещенко Л. О.* Перспективи розвитку КНР в епоху “після Дена”. (Відомча публікація МЗС України). 1995б.
- Лещенко Леонід.* Політична взаємодія України і Китаю: характер і перспективи // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995в. (Китайською мовою).
- Лещенко Л. О.* Відносини Японії і КНР. (Відомча публікація МЗС України). 1996.
- Лещенко Л. А.* Воссоединение родины – приоритетная задача внешней политики КНР // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.
- Лещенко Л. О.* Внутрішня і зовнішня політика КНР в контексті

Л і т е р а т у р а

глобалізаційних процесів // Дослідження світової політики. Вип. 14. Схід і сучасність. Київ, 2001.

Леценко Л. О. Українсько-китайські відносини: здобутки і перспективи // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 5. Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. Київ, 2001а.

Леценко Л. О. Політична взаємодія України й КНР – погляд у XXI століття // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 7. Зовнішня політика та дипломатія: теорія, історія, практика. Київ, 2002.

Леценко Л. О. Україна – Китай: підсумки та нові обрії співробітництва // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. другий. Київ, 2002а.

Ли Шунь-да. Крестьянам Украинской ССР. (Отличник сельского хозяйства к 35й годовщине Октябрьской революции) // Народный Китай. 1952. № 22.

Лисевич Ядвіга. Поезія сьогоденного Китаю // Всесвіт. 1989. №10.

Лі Ке, Лі Веіхань. Підземна війна. Роман / Пер. з кит. І. Чирко та ін. Київ, 1959.

Лі Лін. Потенціал культурних відносин між Україною та Китаєм // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Лі Мінбінь. Культурні обміни між Китаєм і Україною // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Лі Сінхань. Особливості розвитку української економіки та перспективи розвитку китайсько-українських торговельних відносин // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Лу Сінь. Рідне село. Збірка оповідань / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1957.

Лу Сінь. Справжня історія А-К'ю. Повість / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1958.

Лу Сінь. Вибрані твори / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1961.

Лу Сінь. Твори / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1981.

Лукаш Ольга. Українсько-китайські відносини: минуле, сучасне, майбутнє // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Лунин М. М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока. Китай // Москвитянин. 1842. Ч. 4. № 8.

Лунин М. М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. 1892. Ч. 4. №8; Ч. 5. № 9.

Лю Дун. Стан та проблеми українсько-китайського співробітництва // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Лю Цін. Історія початку. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1988.

Маграм В. Як живе та бореться робітник Китаю / За інтернаціональне виховання. Харків, 1931.

Макогон Ю. В. Китай – Украина: перспективы развития внешних экономических связей // Ю. В. Макогон, Сюй Линь Ши, Ван Шу Гуй: Донецкий Государственный университет: экономический ф-т: каф. “Международная экономика”. Донецк, 2000.

Макогон Ю., Ляшенко В., Третьяков С., Сюй Линь Ши. Региональные экономические связи и свободные экономические зоны. Учебное пособие.

Донецк, 1999.

Мануильский Д. Тихоокеанские противоречия и Китай. Доклад на расширенном пленуме Коминтерна. Харків, 1927.

Мао Цзе-дун. Питання кооперування в сільському господарстві. Доповідь на нараді секретарів провінціальних, міських і обласних комітетів Комуністичної партії Китаю 31 липня 1955 року. Київ, 1955.

Маодунь. Веселка. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1959.

Мао Дунь. Іржа. Роман / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1985.

Мао Дунь. Нічні роздуми. Критичний нарис / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1989.

Мартынов М. Донбасс – зона китайського інтереса // *Жизнь.* 1999. № 121.

Масленников В. Демократичні перетворення в Китайській народній республіці. Стеногр. публ. пекції. Київ, 1951.

Масленников В. А. Демократические преобразования в народной республике Китая // *Большевик Украины.* 1950. № 5.

Масленников В. А. Социалистические преобразования в Китайской Народной Республике. Москва, 1956.

Матюнин и Тарнавский. Описание поездки пограничного комиссара Ю.-Уссурийского края Матюнина и капитана артиллерии Тарнавского от Полтавского караула через Нингуту до г. Хунчуна, совершенной в начале 1881 г. // *Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии.* 1844. VII.

Милибанд С. Д. Библиографический словарь советских востоковедов. Москва, 1975.

Милибанд С. Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов. В 2-х кн. Москва, 1995.

Мистецтво Сходу. Виставка. Харків, 1929.

Михайловский И. Н. Важнейшие труды Николая Спафария (1672 – 1677). Киев, 1897.

Михайловский И. Н. Очерк жизни и службы Николая Спафария в России / / *Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько в Нежине.* Киев, 1895.

Міхєєв Юрій. Китай–Україна: проблеми та перспективи конверсії // *Китай – Україна: шляхи до співробітництва.* Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Миф П. Нарастание революционного движения в колониях. Харьков, 1930.

Многогрешный (Демьян Игнатович) // *Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.* Т. XIXа. Санкт-Петербург, 1896. № 6.

Мороз И. Т. Девятая Российская Духовная Миссия (К истории ее отправления в Пекин) // *История Российской Духовной Миссии в Китае.* Сборник статей. Москва, 1997.

Мускатблит Ф. Россия и Япония на Дальнем Востоке. Историко-политический этюд. Одеса, 1904.

Мясников В. С. Договорными статьями утвердили. Москва, 1996.

Мясников В. С. Избрание отца Иакинфа (Бичурина) в Академию Наук // *История Российской Духовной Миссии в Китае.* Сборник статей. Москва, 1997.

На рівень XXI століття. Про перебування Голови КНР Цзянь Цземіня в Інституті електрозварювання ім. Б. Патона НАН України // *Вісник НАН України.* 1995. № 1-2.

Л і т е р а т у р а

- Наши азиатские соседи китайцы.* Одесса, 1896.
- Нестерова Е. В.* О декорировке храмов российской духовной миссии в Пекине в XIX веке // XXIV НКОГК. Тезисы докладов. Ч. 2. Москва, 1993.
- Нефритова Гуаньинь.* Новели та оповідки доби Сун (10 – 13 ст.) / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1983.
- Никифоров В. Н.* Советские историки о проблемах Китая. Москва, 1970.
- Никифоров В. Н.* Восток и всемирная история. Москва, 1977.
- Никищенко С. А.* Концепция “одно государство – два строя” в политике КНР // Актуальные проблемы китаеведения. Тезисы выступлений на республиканской конференции китаеведения. Киев, 1988.
- Никищенко С. А.* Молодежь Китая сегодня // Контрасты. Киев, 1989.
- Никищенко С. А.* За штурвалом гиганта // Капитал. 1995. № 9.
- Никищенко С. А.* Семь ключей // Капитал. 1995а. № 8.
- Никищенко С. А.* Управляют не царствуя // Капитал. 1995б. № 10.
- Нікіщенко С.* Вплив китайської культурної традиції на формування культури країн Далекого Сходу та Індокитаю (політичний аспект) // Тези доповідей Третьої щорічної наукової конференції “Україна: людина суспільство, природа” присвяченій 400-й річниці народження і 350-й річниці смерті Петра Могили. К., 1997.
- Нікіщенко С.* Китайсько-в’єтнамські відносини 1979 – 1988 рр. (конфлікт 1979 р. та проблема Камбоджі) // Питання нової та новітньої історії. Випуск 43. 1997б.
- Нікіщенко С.* Сталі концепції у зовнішній політиці КНР (відносини з Японією, Кореєю та В’єтнамом). Автореф. к.і.н. Київ, 1997в.
- Нікіщенко С.* Тайвань в системі міжнародних відносин // Сходознавство. 1997г. № 1.
- Нікіщенко С.* Україна – Китай: стелися шовковий шлях // Віче. 1997д. № 4.
- Никищенко С.* Взлет четырех драконов // Підтекст. 1998. № 49-50, № 51-52.
- Никищенко С.* Российские когти для китайского дракона // Підтекст. 1998а. № 29, № 30.
- Нікіщенко С., Гончарук А.* Азійсько-Тихоокеанський регіон // Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. Київ, 1999.
- Нікіщенко С., Гончарук А.* Кандидат в “азіатські тигри”. Що дають В’єтнаму нові відносини з країнами АТР і Європою // Політика і час. 1999а. № 3.
- Никищенко С. А.* Макао возвращается под власть Китая // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999. № 1.
- Нікіщенко С., Гончарук А., Парахонський Б.* Країни Азійсько-Тихоокеанського регіону – США – Російська Федерація – Україна // Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. Київ, 1999б.
- Никищенко С.* “Китайский дракон” на днепровских склонах // Версії. 2000. № 23.
- Никищенко С. А.* Налоговые стимулы в специальных экономических зонах Тайваня // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000а. № 1.
- Нікіщенко С., Чумак В.* Проблема перспективного партнерства України у регіонах Далекого Сходу та Південно-Східної Азії // Стратегічна панорама. 2000. № 3-4.

- Нікішенко С.* Вільні економічні зони Китаю // Політика і час. 2001. № 4.
- Никишенко С. А.* Через тернии к звездам // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.
- Николай [Адоратский] иеромонах.* История Пекинской духовной миссии в первый период ее деятельности (1685 – 1745). Выпуск первый. Казань, 1887.
- Николай [Адоратский] иеромонах.* История Пекинской духовной миссии во второй период ее деятельности (1745 – 1808). Выпуск второй. Казань, 1887а.
- Никольников Г. Л.* Подлинный облик маоизма. Киев, 1975.
- Нова історія колоніальних і залежних країн.* Київ, 1941.
- Новицкий О.* Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Киев, 1861.
- Новицкий М.* Китайська революція живе. Харків, 1928.
- Новицкий М.* У боротьбі за радянський Китай. Харків, 1932.
- Огнева О. Д.* Канон *фенлю* і особистий шлях Лесі Українки // Східний Світ. 1993. № 2.
- Огнева О. Д.* Леся Українка і Схід // Східний Світ. 1995. № 1.
- Олесницький М. А.* Нравственность и нравственное учение китайцев // ТКДА. 1883. № 2, № 3.
- Осадчий Е.* В глуши южной Маньчжурии. Из записок топографа в 1905 г. / В трудях Маньчжурии и наших восточных окраин. Сборник очерков, рассказов и воспоминаний военных топографов. / Под ред. М. Н. Левитского. Одесса, 1910.
- Охрименко В. А.* Угледобывающие районы КНР // Уголь Украины. 1957. №6.
- Павловський М. А.* Досягнення Китаю та занепад України – закономірність чи випадковість // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. 2 (3) спецвыпуск.
- Пан Т. А.* Некоторые даты биографии главы первой Пекинской духовной миссии // XXV НКОГК. Тезисы докладов. Москва, 1994.
- Паркер Э.* Китай, его история, политика и торговля. Петербург, 1903.
- Пашкова Л.* Французские и английские колонии на Крайнем Востоке и на Востоке. (Из записок кругосветной путешественницы Лидии Пашковой). Одесса, 1886.
- Педос В. Л.* Китайская Народная республика // Торговые партнёры Украины. Киев, 1998.
- Петров Н. И.* Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. Киев, 1897.
- Періодичні видання присвячені українській мові та Україні видані в Китаї // Украина – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).*
- Петровська Н. А.* Економічні проблеми сучасного Китаю / Сер. 4. Планета людей, №2. Київ, 1991.
- Піскун Олександр.* Національна політика незалежної України // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- По дорогам Китая.* 1937 – 1945. Воспоминания. Москва, 1989.
- Плано Карпини. Дж. дель.* История монгалов. 3-е изд. / Путешествия и

путешественники. Москва, 1997.

Платонов Ю. Китай у минулому і тепер. Харків, 1925.

Плотников А. Между политическими иллюзиями и экономическими реалиями // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.

Победоносцева Е. В. Материалы по Китаю в фондах библиотеки Азиатского департамента МИД России (XVIII – начало XX вв.) // XXIV НКОГК. Тезисы докладов. Ч. 2. Москва, 1993.

Поло Марко. Книга Марко Поло. 4-е изд. / Путешествия и путешественники. Москва, 1997.

Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. В 2-х т. Т. 1. Київ, 1992.

Полотнюк Я. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ. 1993. № 2.

Полторацкий В. В. В народном Китае. Путевые заметки // Советская Украина. 1955. №7.

Попов А. Очерки истории Китая. Харьков, 1925.

Попов К. М. Внешняя торговля Китая // Востоковедение / Київський Торговельно-Промисловий Технікум. Труды Высшего Семинара Востоковедения под руководством проф. Б. Г. Курца. Киев, 1925а.

Попов П. М. Григорій Сковорода про Китай // Вітчизна. 1958. № 4.

Поселянин Е. Очерки из истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке. Москва, 1998.

Потічний Петро. Чи можлива демократична Україна? // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Приходько П. Поетика китайського саду // Всесвіт. 1989. №10.

Пиріг Любомир. Здоров'я населення і демографічна ситуація в Україні // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Пискунов Г. А., Яковлев Б. В. Железные дороги Народного Китая. Киев, 1960.

Пу Сунлін. Ченці – чудотворці. Новели / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1980.

Пхяо Мінгуї. Здійснення економічного партнерства між Україною та Китаєм Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Революционный Китай / Пособие для кружков самообразования и агитаторов (АПО Днепропетровского Окружного Комитета КП(б)У). Днепропетровск, 1927.

Решетов А. М. Жизнь и судьба ученого. Памяти профессора А. И. Иванова // Перспективы сотрудничества Китая, России и других стран Северо-Восточной Азии в конце XX – начале XXI века. Тезисы докладов VIII Международной научной конференции “Китай. Китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы” (Москва, 7-9 октября 1997г.). Ч. 2. Москва, 1997.

Рогожин А.И., Страхов Н.И. История государства и права рабовладельческого Китая. Москва, 1960.

Рогожин А. И., Страхов Н. Н. Государство и право рабовладельческого и феодального Китая // История государства и права стран Азии и Африки. Москва, 1964.

Л і т е р а т у р а

- Рожицкий И. К.* О характере китайцев. Киев, 1901.
- Розенблум Б.* Очерки договорного права Китая. Равноправные и неравноправные договоры. Харьков, 1928. (Рец.: 1.(М.П.) // Международная жизнь. 1928. № 11; 2. // Революция права. 1929.
- Ростов Євген.* Взаємна адаптивність зовнішньоекономічних механізмів України та Китаю // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Рубель В.* Хто і як розпочав селянську війну 874 – 884 рр. в Китаї // Східний світ. 1998. №1-2. – Київ, 2000.
- Рубрук Г. де.* Путешествие в Восточные страны. 3-е изд. / Путешествия и путешественники. Москва, 1997.
- Рудич А.* Одесса и русско-индо-китайская торговля. Одесса, 1876.
- Русско-китайские отношения. 1689 – 1916. Официальные документы.* Москва, 1958.
- Русско-китайские отношения в XVII веке. Материалы и документы. 1608 – 1683.* Т. 1, Москва, 1969.
- Русско-китайские отношения в XVII веке. Материалы и документы. 1686 – 1691.* Т. 2, Москва, 1972.
- Русско-китайские отношения в XIX веке. Материалы и документы. 1803 – 1807.* Т. 1. Москва, 1995.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества в XII – XIII вв. Москва, 1982.
- Ряппо Я.* Китайська революція її рухові сили. Харків, 1927; Теж саме // Східний Світ. 1927. № 1.
- Седнев В., Горбачов Б.* Ознайомлення з пресою китайської мовою / Учбовий посібник. Київ, 1974.
- Седнев В.* Боротьба СРСР за колективну безпеку в Азії та маневри Пекіну // Український історичний журнал. 1975. № 12.
- Седнев В.* Реакційна сутність маоїзму / Курс лекцій. Київ, 1975а.
- Седнев В.* Учбово-методична розробка з курсу історії, географії державно-політичного устрою КНР. (Частина I). Київ, 1976.
- Седнев В.* Деякі особливості політики Китаю в Південно-Східній Азії на сучасному етапі // Вісник Київського державного університету. Серія “Міжнародні відносини й міжнародне право”. Вип. 9. Київ, 1979.
- Седнев В.* Агресивний курс Пекіну – загроза миру та безпеці народів. Київ, 1980.
- Седнев В., Пасько О.* Азіатська стратегія Пекіну. Препринт наукового доповіді // Зовнішня політика деяких країн Азії: тенденції та напрямки. Київ, 1980а.
- Седнев В.* Пекінська карта в грі. Київ, 1980б.
- Седнев В.* Лю Шаоці // Українська радянська енциклопедія. Т. VI. 1981.
- Седнев В.* Економічні експерименти Пекіну // Всесвіт. 1982. № 8.
- Седнев В.* Деякі аспекти політики США в азіатсько-тихоокеанському регіоні // Вісник Київського державного університету. Серія “Міжнародні відносини та міжнародне право”. Вип. 2. Київ, 1985.
- Седнев В., Величко В.* Учбово-методична розробка з курсу історії, географії та державно-політичного устрою КНР (частина II). Київ, 1985а.
- Седнев В.* Идеологические веса политики США на Дальнем Востоке //

Материалы научной конференции “Проблемы мира и безопасности на Дальнем Востоке”. Москва, 1986.

Седнев В. Кому всміхасться Будда. Київ, 1986.

Седнев В. Програма миру та безпеки для азіатсько-тихоокеанського регіону // Тези республіканської конференції китаєзнавців. Київ, 1986а.

Седнев В. Китай: молодь та проблеми // Дніпро. 1987. № 10.

Седнев В. В. Китай и проблемы ядерного разоружения // Новое в изучении Китая. Часть II. Экономика, внешняя политика, философия / Всесоюзная Ассоциация Китаеведов. Институт Дальнего Востока АН СССР. Москва, 1988.

Седнев В. КНР та проблема урегулювання близькосхідної кризи // Міжнародна солідарність з народами арабських країн за справедливий мир на Близькому Сході. Київ, 1989.

Седнев В. СРСР – КНР: взаємне тяжіння. Київ, 1992.

Седнев В., Лукаш О. І. Азіатсько-тихоокеанський регіон сьогодні: погляд з Києва // Політика і час. 1994. № 8.

Седнев В. Програма вивчення китайської мови в КДПШМ. Київ, 1994а.

Седнев В. В. Розвиток китаєзнавства в Україні // Україна – Китай: шляхи співробітництва. Матеріали конференції (Київ, серпень – вересень 1993 р.). Київ, 1994б.

Седнев В. Ден Сяопін і зовнішня політика Китаю // 50 років Китайської Народної Республіки: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали міжнародної конференції. Київ, 1999.

Седнев В. Деякі аспекти зовнішньої політики КНР у 80–90 рр. // III Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка Омеляна Прицака. Київ, 1999а.

Седнев В. Деякі питання викладання новітньої історії Китаю в сходознавчому вузі // Матеріали науково-практичної конференції “Східні мови в середньому і вищому спеціалізованому закладі: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур і цивілізацій”. Київ, 1999б.

Седнев В. В. Размышляя о китайском феномене // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999. № 1.

Седнев В. Еволюція зовнішньої політики КНР (80–90 рр.) // Сходознавство. 1999в. №7-8.

Седнев В. Ден Сяопін і проблема формування нової зовнішньополітичної доктрини КНР // Сходознавство. 2000. №9-10

Седнев В. Ден Сяопін і зовнішня політика КНР // V Сходознавчі читання ім. А. Кримського. Київ, 2000а.

Седнев В. В. Китай на пороге третьего тысячелетия // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.

Седнев В. В. Про деякі особливості соціально-економічних реформ у Китаї // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези Міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці християнства. Київ, 2000б.

[*Седнев В.*] *Sednev V.* Asian Giants in Search of Mutual Understanding: 50 years of China – Indian Relations // Report at the International Conference “50 years of the Republic of India”. Kyiv, 2000.

Седнев В. Китайській досвід соціально-економічних перетворень і Україна // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. Випуск 1. Київ,

2001.

Седнев В. Проблеми розвитку сходовознавчої освіти в Україні. Матеріали науково-практичної конференції “Україна – країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур і цивілізацій”. Київ, 2001а.

Седнев В. В. Украинско-китайские отношения на рубеже столетий. Приветствуя визит Председателя КНР Цзян Цзэминя в Украину // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.

Селенгинск (Старый) // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. XXIX. Санкт-Петербург, 1900.

Семенов Е. Г. Агрессия американского империализма в Китае. 1900 – 1901 гг. / Львовский государственный университет. Автореф. Львов, 1949.

Семенов Ю. И. Советские историки о становлении классового общества в древнем Китае // НАА. 1966. № 1.

Сиволгина Н. Н. Роль русских ученых в изучении природных условий Северо-восточного Тибета // Итоги конференции студентов Харьковского государственного университета. Харьков, 1952.

Симоновская Л. Возникновение и развитие государства в древнем Китае // Исторический журнал. 1940. № 7.

Симоновская Л. В. Китай в эпоху расцвета феодализма (VII – VIII века) // Исторический журнал. 1941. № 1.

Симоновская Л. В. Бичурин как историк Китая // МГУ им. Ломоносова. Доклады и сообщения исторического факультета. Москва, 1948.

Симоновская Л. В. Вопросы периодизации древней истории Китая // Вестник древней истории. 1950. № 1.

Симоновская Л. В., Эренбург Г. Б., Юрьев М. Ф. Очерки истории Китая / Пособие для учителей. Москва, 1956.

Симоновская Л. В. Великая крестьянская война в Китае (1628 – 1645). Москва, 1958.

Симоновская Л. В. Антифеодальная борьба китайских крестьян в XVII веке. Москва, 1966.

Синозерский М. Япония, Корея, Квантунская область и их обитатели. Физико-географический и этнографический очерк. Одесса, 1904.

Сима Цянь. Историчні записки. Вибрані життєписи / Пер. з кит. В. І. Гамянін // Всесвіт. 2001. №5-6.

Скачков П. Е. Библиография Китая. Москва, 1960.

Скачков П. Е. Очерки истории русского китаеведения. Москва, 1977.

Сковорода Г. Разговор о премудрости: Мудрость и Человек // Сковорода Г. Сочинения. Санкт-Петербург, 1894.

Сковорода Г. Сочинения в двух томах. Санкт-Петербург, 1894а.

Сковорода Г. Письмо достопочтейнейшему во Христе отцу Гервасию // Сковорода Г. Сочинения в двух томах. Т. 2. Москва, 1973.

Сковорода Г. Трактаты. Диалоги. Притчи. // Сковорода Г. Сочинения в двух томах. Т. 2. Москва, 1973а.

Скрипкін С. Жіноче царство (нью-го) // Сходовознавство. 1997. № 1.

Сладковский М. И. История торгово-экономических отношений народов России с Китаем (до 1917 г.). Москва, 1974.

Слепак С. І. Китай. (Політ.-економ. нарис). Київ, 1939.

Л і т е р а т у р а

Слободян Михайло. Бажання та можливості західного регіону України для співробітництва з Китаєм // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Слободянюк І.Н. В великом Китає. Київ, 1957.

Смедли А. и Эми Сяо. Рассказы о Китае. Рассказы о Китае. Харьков, 1934.

Соловьев С. История России с древнейших времен . Т. XVIII. Москва, 1868.

Сорока М. Китай. Спеціальна зона // Урядовий кур'єр. 1992. №52-53.

Софийская летопись 6903 г. // Полное собрание русских летописей. Т. IV. Санкт-Петербург, 1853.

Софроний [Грибовский] архимандрит. Путешествие Софрония Грибовского от Пекина до Кяхты в 1808 году // Сибирский Вестник. 1821. Ч. 1. Кн. 2.

Софроний [Грибовский] архимандрит. Известие о Китайском, ныне Манчжурско-Китайском государстве // Чтения Московского общества Истории и древностей Востока. 1861. Т. 1.

Софроний [Грибовский] архимандрит. Записка без заглавия // Материалы для истории Российской духовной миссии в Пекине, под ред. Н. И. Веселовского. Санкт-Петербург, 1905

Софроний [Грибовский] архимандрит. Уведомление о начале бытия россиян в Пейдзине и о существовании в оном грекороссийской веры // Материалы для истории Российской духовной миссии в Пекине. Санкт-Петербург, 1905а.

Софронов М. Кіданьське письмо: алфавіт та ієрогліфи // Східний світ. 1993. № 2.

Софронов М. Письмена мертвого міста // Східний світ. 1994. № 1-2.

Спаский Г. О древнем христианском памятнике, открытом в Китае 1625 года // Азиатский вестник. 1826.

Спаский Г. Начало торговых и Государственных сношений России с Китаем и о заведении в Пекине Российской Церкви и Духовной Миссии // Сибирский Вестник. 1822. Ч. 18, Ч. 19.

Сравнительный анализ форм специальных экономических зон Китая: Конспект лекции / Линь Ханьгуань, Чжан Цзяньши (авт.-сост.). Киевский государственный торгово-экономический университет. Киев, 1996.

Сталін І. Революція в Китаї і помилки опозиції. Харків, 1927.

Стаменко П. Нескінченні тасмичі Великої межі // Всесвіт. 1989. №10.

Старков А. [Рецензия на кн.:] Палладий [Кафаров] архимандрит и Попов П.С. Китайско-русский словарь. В 2-х т. Пекин, 1888 // Одесские новости. Одесса, 1890.

Страхов М. М. До питання про військову демократію у древньосхідному суспільстві // Проблеми правознавства. 1970. вип. 17.

Страхов Н. Н. Основные закономерности возникновения и развития государства в странах древнего Востока (автореф. докт. дисс.). Харьков, 1973.

Сумский художественный музей. Харьков, 1988.

Сунь Чжэньюань. Можливості та вибір в економічному співробітництві Китаю та України // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Сухов О. Далеко-Східний Велетень. Про стародавній та новий Китай. Харків, 1928.

Сучасна боротьба за радвладу в Китаї / Підручник для комсомольського

політнавчання. (Ідейний зліт комсом. активу). Вип. 3. Київ, 1931.

Сучасна китайська поезія. Ай Цін, Цзоу Діфань, Лі Ін, Чжан Чжимін, Гун Лю, Лю Шахе, Шао Яньсян, Шу Тін, Лі Ган, Яо Шаньбі / З китайської переклали Ядвіга Лисевич, Михайло Сич та Валентин Величко // Всесвіт. 1989. №10.

Сю Вейсін. Спеціальні економічні зони та економічні реформи в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Сян Цзеньпін. Хід національних реформ в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Сяо Сань. Китайские рассказы. Москва, 1940.

Ся Янь. Випробування. Драма / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1957.

Тавокин С. Н. К вопросу о “Желтой опасности”. Петербург, Киев, 1913.

Таран М. А. Проблема политического объединения Китая: позиции вовлеченных сторон // Сборник, посвященный памяти Гиви Кигурадзе. Кафедра новой и новейшей истории стран Европы и Америки Тбилисского государственного университета имени И. Джавахишвили. Кафедра новой и новейшей истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Тбилиси, 1998.

Таран М. А., Гончар Б. М. США, КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-і роки ХХ ст. // Наукові записки Академії наук вищої школи України. Вип.2. Київ, 1999.

Таран М. А., Гончар Ю. Б. Тайвань у військово-стратегічних планах СІЛА і проблема об'єднання Китаю // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 46. 2000.

Таран М. А. Америко-китайські відносини та фактор безпеки Тайваню в 1990-і роки (сприйняття Вашингтоном деяких конфліктних аспектів) // Сходознавство. 2001. № 13-14.

Таран М. А. Один з азійський “тигрів” // Політика і час. 2001а. № 12.

Таран М. А. Президентські вибори на Тайвані в березні 2000 року: внутрішньополітичні тенденції та міжнародні обставини // Тези Міжнародної наукової конф. “V Сходознавчі читання А. Кримського”, присвяченої 10-ій річниці Інституту сходознавства ім. А. Кримського. Київ, 2001б.

Таран М. А. Проблема впливу визначення терміна "один Китай" на перспективи об'єднання між КНР та Тайванем // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сходознавство. Вип. 6. 2001в.

Таран М. А. Вплив демократизації на Тайвані на зовнішню політику США в Східній Азії в 1990-і рр. Київ, 2002.

Таран М. А. “Тайванська проблема” в зовнішній політиці США в 1990-і роки. Автореф. дис., к.і.н. Київ, 2002а.

Таубе М. Ф. Учение о пустоте, как основа буддизма // Мирный труд. 1911. Кн.8.

Таубе М. Ф. Учение о пустоте, как основа буддизма. Харьков, 1911а.

Терент'єв М. Радянський союз, імперіялізм та Китай (Захоплення КСЗ і розрив радянсько-китайських зносин). Харків, 1930.

- Тесельман І.* Економічні і політичні успіхи Китайської Народної Республіки. Київ, 1952.
- Тимковський Е. Ф.* Путешествие в Китай через Монголию 1820 и 1821 гг. В 3-х ч. Санкт-Петербург, 1824. ННБ НАНУ: R 124-126
- Тимковський Е. Ф.* Сун [Чжун-ган] – китайський міністр і воєначальник (при імп. Даогуане) // Сибірський Вестник. 1823. Ч. 1.
- Тимковський Егор Федорович* // Русский биографический словарь / Издание Императорского Русского Исторического Общества. Суворова–Ткачев. Санкт-Петербург, 1912.
- Тихвинський С. Л., Пескова Г. Н.* Выдающийся русский китаевед о. Иакинф (Бичурин) (к 220-летию со дня рождения) // История Российской Духовной Миссии в Китае. Сборник статей. Москва, 1997.
- Тихвинський С. Л.* Путь Китая к объединению и независимости. 1898 – 1949: По материалам биографии Чжоу Эньляя. Москва, 1996.
- Толстокоров В. Ф.* Развитие торгово-экономических, научно-технических и культурных связей на региональном уровне – важный фактор взаимовыгодного сотрудничества // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 1999. № 1.
- Труевич Х.* Посольские торговые сношения России с Китаем. Москва, 1882.
- Тумасов Н.* История китайцев // ТКДА. 1874. № 9.
- Тумасов Н.* Курс истории древнего мира. (Восток). Киев, 1875.
- У Юньдо.* Все для партії. Повість / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1956.
- Україна – Китай: шляхи до співробітництва.* Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993.
- Українське слово.* Париж, 1937 (лютий).
- Урсу Д.* З історії сходознавства на півдні України // Східний світ. 1994. № 1-2.
- Урусов В. Б.* Українсько-китайське співробітництво у галузі культури та освіти (1949 – 1959) // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. № 1 (4) спецвыпуск.
- Уханський М.* Селянство Китаю. Київ, 1931.
- Ухач-Огорович Н. А.* Маньчжурский театр военных действий в русско-японскую войну 1904 – 1905. Киев, 1911.
- Ушинский К. Д.* // Современник. 1853. Т. XI. II.
- Факторович М. Д., Членова Л. Г.* Художественные музеи Киева. Москва, 1977.
- Фалькович И. М.* Востоковедение в Киеве // Новый Восток. 1928. № 23-24.
- Фалькович И. М.* К истории советского востоковедения на Украине // НАА. 1966. № 4.
- Федоренко М.Т.* Письменники сучасного Китаю. Київ, 1959.
- Феодосий [Сморжевский] иеромонах.* Иезуиты в Китае // Сибірський Вестник. 1822. Ч. XIX. Ч. XX.
- Филарет.* Обзор русской духовной литературы 1820 – 1858 гг. (умерших писателей). Кн. 2. Ид. 2. Чернигов, 1863. № 3.
- Фойгг К. К.* Обозрениі хода и успехов исследования азиатских языков в Императорском Казанском университете. Казань, 1852.
- Франке О.* Умственные течения в современном Китае. Пер. с нем. Кранихфельд. Харьков, 1904.

- Хаханьян Г.* Лицо японского империализма (и японской интервенции в Китае). Харьков, 1932.
- Хаяма І.* Нове революційне піднесення на Сході. Харків, 1930.
- Хінські бронзові курільниці* // Всесвіт. 1928. № 4.
- Хе Жунчан.* Вчення відомих українських педагогів в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Хо Мяо.* Смуглячка. Дитяча повість / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1960.
- Хорошилов Г. А.* Гексаграммы “Ицзина” и их связь с математическими обозначениями // Новое в изучении Китая. Часть I. Культура, лингвистика, знаковые системы. Москва, 1987.
- Хэ Хунмэй.* Нынешнее положение обучения русскому языку студентов-нефилологов в Китае // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. № 1.
- Хэ Хунмэй.* Функционирование экономического термина “рынок” в словарях и газетных текстах // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. 2 (3) спецвыпуск.
- Хэ Хунмэй, Межерина А. В.* Китайские студенты в украинских вузах // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2000. 2 (3) спецвыпуск.
- Хе Вей.* Сучасне становище і перспективи торгово-економічного співробітництва Китаю і України // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Цзен Пэй Янь.* Инвестиционная политика Китая // Общество и экономика. 1999. №9.
- Цзі Хун.* Маленька Мей. Дитяче оповідання / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1960.
- Цзо Фенжун.* Дослідження історії України китайською молоддю // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Цзян Чанбін.* Невтомною працею розвивати китайсько-українську дружбу // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).
- Цзянь Чжан У.* Передмова: Перспективи українознавства в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Цукерман Л.* Боротьба імперіалістичних держав у Хінах. Харків, 1931.
- Чирков Борис.* Что мы видели. Путевые заметки (об Индии и Китае). Киев, 1954.
- Чарівний пензлик. Казка* / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1958.
- Чарівний пензлик Маляна.* Авторські казки / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1992.
- Чжа Чжисян.* Я не боюсь. Дитяче оповідання / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1956.
- Чжао Юньчжун.* Реальне значення дослідження української історії в Китаї // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).
- Чжао Юньчжун.* Щодо суті українсько-російських відносин середини XVII століття // Китай – Україна: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів

конференції. Пекін, 1995. (Китайською мовою).

Чжоу Жункунь, Сунь Жунью. Перший крок у розвитку українсько-китайських відносин // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Чжоу Лібо. Незвичайна весна. Роман / Пер. з кит. І. Чирко та ін. Київ, 1962.

Чжоу Цзяньцзюнь. Визит Председателя Цзян Нзэминя в Украину: начало нового этапа китайско-украинских отношений // Украина – Китай: информационно-аналитическое обозрение. 2001. 1 (4) спецвыпуск.

Чжу Бай. Веселий день. Дитяче оповідання / Пер. з кит. І. Чирко. Київ, 1957.

Чжу Жун Ци. Китай, вступающий в XXI-й век // Общество и экономика. 1999. №9.

Чжу Цицин. Вибрані саньвень / Пер. з кит. В. І. Гамянін // Всесвіт. 1998. №4.

Чжу Цзєньхун. Китайсько-українське дружнє партнерство: потенціал, труднощі й шляхи їх вирішення // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Чорномаз В. Українці на Далекому Сході (1883 – 1922) // Східний Світ. 1993. № 2.

Чумаченко Н. Т. Экономические реформы зоны Китая / НАН Украины. Донецк, 1994.

Шевчук В. Реформи в Україні та Китай // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Шевчук Л. Т. Китай: соціально-економіко-географічна характеристика. Львів, 1999.

Шмиголь М. М. Економічні успіхи соціалістичного будівництва в народному Китаї. Київ, 1960.

Штейнберг Е. Л. Новая история зависимых и колониальных стран. Ч.1. Индия, Китай, Иран и Афганистан, Османская империя. Киев. 1939.

Ю Сяочжун. Міжнародне положення України та китайсько-українські відносини // Україна – Китай: шляхи до співробітництва. Збірник матеріалів конференції. Пекін, 1993. (Китайською мовою).

Ю-в Е. Слова и фразы японского и китайского языка на русском языке. Одесса, 1900.

Юэ Фэн. Православные проповедники и культура Китая // История Российской Духовной Миссии в Китае. Сборник статей. Москва, 1997.

Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец // Арабески истории, вып. 2, Пустыня Тартари / Составление и подготовка издания А. И. Куркчи. Москва, 1995.

Эсбе Ю. Гражданская война в Китае. Харьков, 1924.

Этническая история китайцев: на рубеже средневековья и нового времени / М. В. Крюков, В. В. Малявин, М. В. Софронов / Под ред. З. Г. Лапиной. Москва, 1987.

Емі Сяо. На Сичуанському шляху // Червоний шлях. 1934. № 5.

Енциклопедія Української Діаспори. В 7 т. Т. 4: (Австралія – Азія – Африка). Київ, 1995..

Л і т е р а т у р а

- Язвінський М. Г.* Національна трагедія Китаю. Київ, 1972.
- Яковлева П. Т.* Первый русско-китайский договор 1689 года. Москва, 1958.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории. Москва, 1994.
- Confucius Synorum phylosophys, sive scientia sinensis Latine exposita.* Parisiis, 1687.
- Institut de Commerce de Kief (Russie).* Ecole Superieure des sciences economiques, juridiques et commerciales. Reconnue par L'Etat le 4 Juin 1908 (V.Style). Kief. 1913.
- Pavlovsky M. N.* Chinese-Russian Relations. NY, 1949.
- R. P. Ioannis Adami Schall.* Historica Relatio de ortu et progressu fidei orthodoxae in regno Chinensi per missionarios societatis lesu ab anno 1581 usque ad annum 1669 novissime collecta praesipue ex litterieis, Ratisbonae, 1672.
- Zukermann S.* Statistischer Atlas zum Welthandels. Berlin, 1921.
- Чжан Сінлань.* Чжунсі цзяотун шике хуейбянь. Т. I-VI. Пекін, 1930. (на кит. мові).
- Widmer E.* The Russian Ecclesiastical Mission in Peking During the 18th Century. Cambridge/Mass, 1976.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. Записки бывшего в Пекине Архимандрита Софрония Грибовского, скончавшегося в Новоспасском Московском монастыре на покое 1814 г. мая 17. Рукопись собственноручная. IP ННБ НАНУ: Д.С. / П.223.
2. Записки о Китае Смогоржевского. Рукопись собственноручная конца XVIII в. IP НБУ НАНУ: Д.С./П.222.
3. Дело Бориса Курца с 1899 года. ДАМК: ф. 78, оп. 1, од. зб. 695.
4. Дело № 64 / 93. Курц Б. Г. ДАМК: ф. Р-871, оп. 2, од. зб. 191.
5. Дело Виктора Морицовича Штейна, преподавателя по предмету “Банки, кредиты, деньги”. ККИ. ДАМК: ф.153, оп.1, од.зб.164.
6. Дело Накао Такеноучи. ККИ. ДАМК: ф. 153, оп. 1, од. зб. 145.
7. Дело Накаяма Ицудзо. ККИ. ДАМК: ф. 153, оп. 1, од. зб. 101.
8. Дело штатного преподавателя Николая Иосифовича Конрада. ККИ ДАМК: ф. 153, оп. 1, од. зб. 69.
9. Докладная записка и план издания научно-справочной книги “Вся Япония”. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 687.
10. Курц Б. Г. До питання відносно видання довідників за стародавні подорожі. З приводу книги Кордта В. “Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.” [1926 р.] [Архів АН УРСР журналу “Україна” 1-2]. IP НБУ НАНУ: ф. X, од. зб. 17613 (рукописний варіант).
11. Курц Б. Г. До питання відносно видання довідників за стародавні подорожі. З приводу книги Кордта В. “Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.” [1926 р.] IP НБУ НАНУ: ф. X, од. зб. 17614 (машинописний варіант).

12. Курц Б. Г. До стану науково-дослідчої роботи в республіках Середньої Азії, Казакстану та Азербайджану // Україна і Схід. [Архів АН УРСР] Видавництво. 1930 (?).Т. 2. ІР НБУ НАНУ: ф. X, од. зб. 14635.

13. Курц Б. Г. Зовнішня торгова монополія Росії з Китаєм у XVII – XVIII. ІР НБУ НАНУ: ф. X, № 22885.

14. Курц Б. Г. Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924 – 1932 рр. ІР НБУ НАНУ: ф. X, № 22886.

15. Личное дело студента Б. Курца. ДАМК: ф. 16, оп. 465, од. зб. 3500.

16. Лица, записавшиеся на новые и восточные языки в осеннем семестре 1913/14 уч. г. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 149.

17. О командировке слушателя экономического отделения Лайнера С. Я. в Монголию и Китай для изучения народного хозяйства. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 1349.

18. Попов К. М. ДАМК: ф. Р-871, оп. 12, од. зб. 82.

19. Попов К. М. ДАМК: ф. Р-871, оп.7, од. зб. 5276.

20. Преподаватель японского языка М. М. Тачибано. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 1, од. зб. 142.

21. Программы курсов, читаемых в институте. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 893.

22. Промови, резолюції, накази, листування та анкети делегатів з'їздів Всеукраїнської асоціації сходознавства. ІР НБУ НАНУ: ф. X, од. зб. 22625-22787.

23. Протоколи, плани праці, списки членів секції політ.-економічного відділу Всеукраїнської Асоціації сходознавства. Рукописи та друковані на машинці. 1928 – 1929 рр. ІР НБУ НАНУ: ф. X, од. зб. 22206-22220.

24. Протоколы занятия семинаров экономгеографии, организационных заседаний семинаров повышенного типа по востоковедению. Киевский торгово-промышленный техникум. (1927 – 1930). ДАМК: ф. Р-174, оп. 1, од. зб. 7.

25. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Кагана М. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 931.

26. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Кагана М. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 1166.

27. Прошение, рекомендательные письма и удостоверение о командировке слушателя экономического факультета Клетного А. Л. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 932.

28. Прошение, рекомендательные письма и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Клетного А. Л. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 934.

29. Прошения, рекомендательные письма, удостоверения о командировке слушателя экономического отделения Новаковского С. И. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 349.

30. Прошения, рекомендательные письма, удостоверения о командировании действительного слушателя 8 семестра экономического отделения Станислава Иосифовича Новаковского в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 712.

31. Прошение, удостоверение и переписка с русским послом в Китае о командировке слушателя экономического отделения Артамонова А. В. в Китай,

план работы “Чайная культура в Китае”. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп.8, од. зб. 1163.

32. Прошение, рекомендательные письма и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Артамонова А. В. в Китай. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф.153, оп. 8, од. зб. 925.

33. Прошение, рекомендательные письма и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Козловского Н. М. в Китай. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 926.

34. Прошение слушателя экономического отделения Лушников А. А. о командировании его в Монголию и Китай. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 1350.

35. Прошение, докладная записка, удостоверение о командировке слушателя коммерческо-технического отделения Квашинского А. А. в Маньчжурию. Список предметов намеченных для приобретения в Маньчжурии и Китае для коллекции. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 927.

36. Сборник документов, черновых и белевых записок и заметок, принадлежавший бывшему начальнику русской миссии в Пекине архимандриту Софронию Грибовскому (1793 – 1807 гг.) и большей частью им писанных, в листе на 172 л. IP НБУ НАНУ: 345 / 505 С.

37. Сборник первой четверти XIX века, в листе на 177 листах с дополнениями писанными рукой митрополита Евгения. IP НБУ НАНУ: 345/ 506 С.

38. Часть черновой переписки агента при Пекинском караване, Лоренца Ланга, или другого какого-то писаря, с графом Савваю Владиславовичем Рагузинским, чрезвычайным посланником в Пекине, и с другими, 1727 года. IP ННБ НАНУ: Д. А. / П 591.

39. Удостоверение и рекомендательные письма о командировке слушателя экономического отделения Новаковского С. И. в Японию. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф. 153, оп. 8, од. зб. 933.

40. Циркулярные постановления учебного комитета; переписка директора с почетным попечителем института Бобринским об утверждении устава института; с Министерством Торговли и Промышленности об участии института в экспедиции по изучению русских торговых сношений с Востоком. ККИ. Учебный комитет. ДАМК: ф.153, оп.8, од. зб. 12.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арх.	архімандрит
ВУНАС	Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства
ВУНАС КФ	ВУНАС Київська Філія
ВУНАС ОФ	ВУНАС Одеська Філія
ДАМК	Державний архів міста Києва
ієр.	ієромонах
IP НБУ НАНУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук

Архівні матеріали

ККІ	України
ККИ	Київській Комерційний Інститут
КІНГ	Киевский коммерческий институт
КММ	Київській інститут народного господарства Київського музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків
КСЗ	Китайсько-Східна Залізниця
митр.	митрополит
НАА	Журнал “Народы Азии и Африки”
НКОГК	Научная конференция “Общество и государство в Китае”
ОІНГ	Одеській Інститут Народного господарства
РДМП	Російська духовна місія в Пекіні ¹
ТКДА	“Труды Киевской Духовной Академии”
УНДІС	Українській науково-дослідний інститут сходознавства
*	позначення дати за старим літочисленням

(наприклад, 8* вересня 1705 р.)

¹Місія відома ще під такими назвами – Пекінська духовна місія, Російська духовна місія в Пекіні, Православна духовна місія в Пекіні, Російська імператорська духовна місія в Пекіні.

SUMMARY

Victor A. Kiktenko
BRIEF HISTORY OF UKRAINIAN SINOLOGY. 18 – 1ST HALF OF 20
CENT.: RESEARCH, MATERIALS AND DOCUMENTS

There are six periods distinguished in the history of the Ukrainian Sinology: 1) pre-scientific (1701 – 1806), 2) scientific and educational (1806 – 1913); 3) development and institution of the practical Sinology (1913 – 1918); 4) forming of the Ukrainian Soviet Sinology (1918 – 1941); 5) development of the Ukrainian Soviet Sinology in post-war period (1945 – 1991); and 6) modern period in development of the Ukrainian Sinology connected with the revival of traditions of the Ukrainian science (since 1991).

Early contacts between Ukraine and China in the time of Kievan Rus. First notices of each other appeared in the respective countries in about 6 – 8 cent. First contacts were indirect (i.e. through other countries). It is possible that these contacts activated at the time of emergence and development of the Great Silk Road in the early Middle Ages. First pieces of news about China in Ukraine were fixed in translated literature (6 cent.). Facts about Celestial Empire appear directly in the Ukrainian literary monuments at the end of 16 century. Kievan Rus was known in China in 13 cent. at the period of Mongol Government (Yuan dynasty) being referred to as the ‘Orosat’ country with the city of Khyi – e (Kyiv). As a result of Mongol-Tartar invasion the territory of Kievan Rus became a part of a powerful Mongol Empire, which also included China. A great number of prisoners and mercenaries from the Ukrainian territories found their way to China. Due to the vassalage to Mongol Empire some Ukrainian governors acquainted themselves with the imperial experience of governance mainly based on the Chinese model. This somehow influenced evolution of the Ukrainian system of government. The immediate contact with the Chinese civilisation therefore took place during the Mongol-Tartar invasion, however, it did not have significant influence on forming knowledge about China in Ukraine.

1. Pre-scientific Period (1701 – 1806). During strengthening of Moscow Kingdom and forming of the Russian Empire the Ukrainians take active part in pioneering territories at the Far East resulting in the constant and direct contact with representatives of the Chinese civilisation. In the late 17 and 18 century intellectuals of the Ukrainian elite participate in development of diplomatic relations between the Russian Empire and China (A. Bylobotskyi, D. Mnogogreshnyi). The Russian Holy Mission was formed in Beijing in the early 18 cent., which performed functions of both diplomatic and ecclesiastical representation until the middle of 19 cent. Ukrainians prevailed among the Mission members throughout the whole of 18 century. For instance, the Mission was led by Archbishops Illarion (Lezhaiskyi), Anthony (Platkovskyi), Illarion (Trusov), Hervasiy (Lentsovskyi), Nikolai (Tsvit), Iokam (Shyshkovskyi) and Sophroniy (Grybovskyi). These were the best representatives of the Ukrainian clergy and the elite of the society. Many of them were graduates of Kyiv Mohyla Academy, one of the best educational establishments of Europe. Along with diplomatic and religious tasks they laid significant foundation of scientific Sinology. These are first lexicographical works, first attempts of compiling Chinese

– Manchurian – Russian dictionary (Archbishops Anthony (Platkovskiy) and Hervasii (Lentsovskiy)); first history of the Mission and activities of the Catholics in China (brother Theodosii (Smorzhevskiy)). Archbishop Sophronii (Grybovskiy) was the first historian of China in the Russian Empire. He also founded schooling for pupils in the Mission and established the learners' library there. Due to the activities of the missionaries Ukraine received more information about China. For example, it was due to the correspondence between Archbishop Hervasii (Lentsovskiy) and Hryhoriy Skovoroda (outstanding Ukrainian philosopher) that a "Chinese theme" appeared in the works of the latter.

The Ukrainians were the first both in practical establishing and developing relations between Russia and China on the diplomatic level and analytical processing of documentary basis of these relations (N. Bantysh-Kamenskii).

Books of West European Sinologists started finding their way to Ukraine at the end of 17 – 18 cent. They were accumulated in the libraries of Kyiv Mohyla Academy and Kharkiv Collegium.

2. Scientific and Educational Period (1806 – 1913). Born Ukrainians Ye. Tymkovskiy and Ye. Kovalevskiy paid significant contribution into development of Russia-China relations, forming of Sinology in the Russian Empire, popularisation of knowledge about China among intellectuals. Both in different time were secular supervisors at the Russian Holy Mission in Beijing. Their research works were carried out at a high European level and contained various important information about China. During this period there was only one Ukrainian, Archbishop Benjamin (Morachevich), who headed the Russian Holy Mission in Beijing (1830 – 1840). He was the first Ukrainian who knew the Chinese language professionally. The monk of Kyiv Pechersk Assumption Lavra Aleksii (Vinogradov), who was the Mission member during 1881 – 1888, created the description of the Chinese library and scientific works of the members of the Russian Holy and Diplomatic Mission in Beijing. The Doctor of the Mission O. Voitsekhovskiy on return to Russia headed the China Language Chair at Kazan University. He was the first ever Professor in Manchurian studies in the Russian Empire and the author of the first in Russia textbook in Manchurian studies and Manchurian – Chinese – Russian dictionary in three volumes.

Ukraine saw the first attempt to teach the Chinese language and its history within the framework of the history of the world in the Russian Empire: the projects by Prof. A. Degurov and Prof. M. Lunin respectively in Kharkiv University. Odessa however becomes the main centre of Sinology at that time both in quantity and level of research as it was the starting point for sea voyages to the Oriental world and China in particular. These were mainly political, economic and geographic researches. It was there where the first dictionary of Chinese was printed in Ukraine (A. Starkov), and the first textological researches of the ancient teachings of Taoism and Confucianism (I. Zamotailo). The first systematic and integrated research of Chinese classical philosophy was also made at this time (A. Kozlov).

This period is characterised by development of practical rather than classical Sinology. This finally identified the status of this discipline in Ukraine for the future. The majority of works on China were written not by Sinologists but participants in certain events at the Far East (military personnel, doctors, travellers, geographers and others).

3. Development and institution of the practical Sinology (1913 – 1918).

Summary

This period saw establishment of Kyiv school of the practical Oriental studies culminated in Sinology, which combined achievements of economy, statistics, history, sociology and other sciences with knowledge of Chinese. For the first ever time in Ukraine teaching the Chinese language was introduced in Kyiv Institute of Commerce in 1913 (lecturer N. Konrad). Knowledge of Chinese enabled students of this institute to have business trips to China (students A. Artamonov, N. Kozlovskiy, A. Kvashynskiy, S. Lainer and others). Kyiv school of practical Sinology was establishing through teaching Chinese, defining the scope of research the prerequisite of which was field collection of materials and their analytical processing. These research works were aimed at developing trade and economic relations of Russia (including Ukraine) with China. However, the development of the practical Sinology in Ukraine slowed down due to the First World War and the revolution of 1917.

4. Forming of the Ukrainian Soviet Sinology (1918 – 1941). Information about China had been spreading in Ukraine during this period along with establishing of bilateral relations. Research on the modern China were conducted in a new Ukrainian Soviet scientific establishments (O. Gladstern, O. Sukhov, V. Broun, M. Novitskiy, B. Kozelskiy, D. Vazonov, M. Lebedev, S. Pashchenko and others). The classical Sinology had also been developing (B. Kurtz, V. Gershelman, I. Trigubov, I. Bilyakevich, L. Simonovskaya, B. Rozenblium et al.) All achievements of preceding periods were embodied in the image of the first Ukrainian Sinologist Boris Kurtz, the author of the original concept of the history of Russia-China relations and the only historiographer of the Ukrainian Soviet Sinology of 1920-30s as well as the talented pedagogue. First translations from Chinese appeared in Ukraine at this very period (M. Sengalevich, I. Vladimirskiy and V. Starodub).

* * *

Development of the Ukrainian Sinology tragically broke off in 1930s as a result of political repression. This scientific discipline begins its revival in Ukraine only after the Great Patriotic War (1941 – 45) (5th period of development 1945 – 91). A number of scientists appear in Ukraine beginning developing various issues of historical, social, political and economic development of China (R. Brodskiy, B. Vetrov, V. Volkovinskiy, L. Leshchenko, V. Sednev, G. Klymko, N. Loziuk, G. Bykov, Yu. Matseiko, I. Maidan, V. Gura, M. Zavoyskiy, V. Velichko, A. Goncharuk, S. Nikishenko et al). I. Chirko laid the foundations of the literary translation of Chinese works into the Ukrainian language. The possibility of comprehensive development of Sinology in Ukraine, however, appeared only when our state gained its independence on 24 August 1991 (6th period of development since 1991). Classical and practical Sinology are currently being developed in Ukraine, the Chinese language is taught in many high schools. Besides, establishing of significant number of the relevant public and commercial organizations demonstrates major increase of interest towards China.

Results received by the author therefore open a new direction in relations between Ukraine and the Orient and re-establish Ukraine's scientific priorities in the area of Sinology. The research work re-created the genetic links in the Ukrainian Sinology, demonstrating its traditions and specific features, motives and directions of its development. All these aspects are to give a new impetus to the development of Ukraine – China relations and resuscitation of Sinology in Ukraine.

Кіктенко Віктор Олексійович
Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина
XX ст.: дослідження, матеріали, документи.

Наукове видання

Редактор
Коректор
Комп'ютерний дизайн та макетування

М. О. Мироненко
Ю. П. Дудка
М. О. Безпалій

Підписано до друку 1.07.2002. Формат 70/108/16. Папір офсетний.
Друк трафаретний. Умовн. друк. арк. 15,16. Зам. 8. Тир. 300.

Оригінал-макет виконаний в Інституті сходознавства НАН України

Видавництво Інституту сходознавства НАН України
Київ, 01001, вул. Грушевського, 4.

